

Universiteti “Ismail Qemali” Vlorë

Buletini Shkencor

Nr 10, Vol 1, 2026

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

UNIVERSITETI “ISMAIL QEMALI” VLORË

BULETINI SHKENCOR

Numër 10, Vëllimi 1, 2026

ISSN 2310-6719
ISSN online 3005-8473

Bordi Shkencor :

1. Prof. As.Frosina Londo (Qyrdeti)- (Kryeredaktor)
2. Dr. Ermir Xhindi
3. Prof. As. Artan Xhaferaj
4. Dr. Migena Balla
5. Prof. As. Gladiola Elezi
6. Prof. As .Veneranda Hajrulla
7. Phd. Irena Skendo
8. Dr. Rudina Alinierko
9. Dr. Gentiana Xhelili
10. Dr. Asime Feraj
11. Prof. Dr. Elenica Pjero
12. Dr. Ilirjan Lipi
13. Dr. Filloreta Madani
14. Dr. Aurora Baka
15. Prof. As. Ermira Kushta
16. Dr. Alketa Hyso
17. Dr. Glodiana Sinanaj
18. Phd. Jerina Jaho
19. Dr. Denada Selfo

Redaktor Menaxher :

1. Mrs. Alberta Breshanaj

Përgjegjës për administrimin e faqes së internetit:

Altin Mahilaj

Sajmira Xhaçka

INFORMACION

Buletini Shkencor boton punime origjinale që sjellin njohuri të reja dhe të rëndësishme për avancimin e shkencës. Ky organ botues është krijuar me idenë fillestare të promovimit të gjetjeve shkencore të akademikëve shqiptarë brenda dhe jashtë mjedisit universitar shqiptar.

Rëndësia e botimit të buletinit disa herë në vit qëndron në dhënien e mundësisë për të gjithë kërkuesit akademik dhe jo vetëm të bëjnë të njohura gjetjet më të reja në fushat përkatëse të tyre si dhe në përditësimin në kohë të gjetjeve të mëparshme.

Dërgimi i dorëshkrimit nënkupton që punimi i paraqitur në të nuk është botuar më parë (përveçse në formën e një përmbledhjeje, leksioni apo tezave akademike), nuk është në shqyrtim për t'u botuar gjetkë dhe se botimi është aprovuar nga të gjithë autorët, si dhe autoritetet përgjegjëse ku hulumtimi është kryer.

Autorëve do t'ju kërkohet që të paraqesin nje deklarate , nëse ka ndonjë konflikt interesash, si dhe ndonjë burim financiar të veçantë të përdorur për kryerjen e kërkimit. Nëse dorëshkrimi pranohet për botim ai nuk mund të botohet në të njëjtën formë diku tjetër pa marrë më parë leje me shkrim nga Bordi i Buletinit Shkencor.

Plagjiatura nuk lejohet dhe do t'u raportohet si autorit, ashtu edhe autoriteteve përkatëse. Konkluzionet duhet të justifikohen nga skema eksperimentale dhe të dhënat e paraqitura. Informacioni duhet të jetë i detajuar në mënyre që të lejojë përsëritjen e punës nga shkencëtarë të tjerë të së njëjtës fushë. Autorët duhet t'i ruajnë të dhënat eksperimentale dhe t'ia paraqesin Këshillit Botues, nëse u kërkohen. Shkrimi duhet të jetë i qartë, i kuptueshëm, konçiz dhe korrekt nga ana gramatikore. Autorët mbajnë përgjegjësi për anën shkencore dhe formale të materialeve që paraqesin, si dhe për çdo korrespondencë me redaktorët.

Të interesuarit të paraqiten me arritjet më të reja nga fushat e angazhimeve të tyre profesionale – shkencore. Artikujt duhet të jenë origjinale (të pakumtuara në ndonjë aktivitet tjetër), të pabotuara dhe jo në proces vlerësimi ose botimi (në ndonjë redaksi tjetër).

Autorët janë përgjegjës për redaktimin gjuhësor të tekstit të përmbledhjeve të tyre, qoftë në shqip, qoftë në anglisht.

Të gjithë autorët e interesuar për të botuar në Buletinin Shkencor të Universitetit "Ismail Qemali" Vlorë mund të na kontaktojnë në adresën email: botimeuv@univlora.edu.al

Përmbajtja

SHKENCAT POLITIKO-JURIDIKE DHE EKONOMIKE

SHTETI DIXHITAL DHE SUNDIMI I LIGJIT: SI PO E TRANSFORMON TEKNOLOGJIA E INFORMACIONIT ADMINISTRATËN DHE KONTROLLIN GJYQËSOR
Entela Nikaj , Iv Rokaj , Ervin Karamuço..... 6

DEZINFORMIMI NË HAPËSIRËN DIGJITALE SHQIPTARE: SFIDAT JURIDIKE, INSTITUCIONALE DHE PERSPEKTIVAT E HARMONIZIMIT ME *ACQUIS COMMUNAUTAIRE*
Loreta Tozaj (Alushi)..... 18

ZHVILLIMET E NDIHMËS SHTETËRORE NË BASHKIMIN EVROPIAN DHE NË SHQIPËRI GJATË PANDEMISË.
Inesa Adhami..... 27

STANDARDI VSME DHE CILËSIA E INFORMACIONIT PËR FINANCIMIN E GJELBËR NË SHQIPËRI DHE BALLKANIN PERËNDIMOR
Blerina Dervishaj, Lorena Çakërri, Migena Petanaj, Filloreta Madani, Veronika Durmishi, Ylldeze Sokoli, Brikena Sulejmani..... 33

SHKENCAT MJEKSORE DHE TE SHENDETIT

FARMAKOEKONOMIA NË ARSIMIN FARMACEUTIK SHQIPTAR: NEVOJA PËR PËRMIRËSIMIN E KURRIKULAVE SIPAS POLITIKAVE FARMACEUTIKE EVROPIANE
Malvina Hoxha..... 47

MENOPAUZA, NJË TRANZICION NATYROR I FORMËSUAR NGA NJOHURITË, KONTEKSTI KULTUROR DHE SHOQËROR
Elira Tashi..... 55

SHKENCAT HUMANE

RETORIKA E BINDJES NË LIGJËRIMIN POLITIK TË EDI RAMËS
Irena Cani..... 62

FIGURA E BURRIT DHE GRUAS NË SHOQËRINË SHQIPTARE: PËRBALLË TRADITËS DHE MODERNITETIT
Ledja Lala..... 72

SHQIPJA E DETIT: SHTRESËZIMI HISTORIK DHE KONTAKTET GJUHËSORE NË HAPËSIRËN ADRIATIKO – JONIANE
Suad Alizoti, Kozeta Hyso..... 80

SHKENCAT POLITIKO-JURIDIKE DHE EKONOMIKE

Shteti dixhital dhe sundimi i ligjit: Si po e transformon teknologjia e informacionit administratën dhe kontrollin gjyqësor.

Entela Nikaj[1], Iv Rokaj[1], Ervin Karamuço[1]

[1] Universiteti i Tiranës, Tiranë, Shqipëri

E-mail i autorit korrespondent*: entela.nikaj @fdut.edu.al*

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Shtator 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Ky punim shqyrton transformimin e thellë të administratës qeveritare dhe mbikëqyrjes gjyqësore përmes teknologjisë së informacionit. Ndërsa shtetet në mbarë botën përqafojnë infrastrukturën dixhitale, lindin pyetje themelore në lidhje me përputhshmërinë e efikasitetit teknologjik me parimet tradicionale të sundimit të ligjit. Ky hulumtim analizon se si dixhitalizimi ndikon në proceset administrative, mekanizmat e shqyrtimit gjyqësor, kërkesat e transparencës dhe të drejtat e qytetarëve. Përmes një qasje shumëdisiplinore që kombinon teorinë ligjore, administratën publike dhe studimet e teknologjisë, ky punim identifikon si mundësitë ashtu edhe rreziqet në transformimin dixhital të funksioneve shtetërore. Gjetjet kryesore tregojnë se ndërsa IT mundëson efikasitet dhe akses të paparë, ajo njëkohësisht krijon sfida të reja për llogaridhënien, procesin e rregullt ligjor dhe ndarjen e pushteteve. Punimi përfundon me rekomandime për të siguruar që qeverisja dixhitale forcon në vend që të minojë sundimin e ligjit.

Fjalë kyçe: *Shtet dixhital, qeverisja elektronike, sundimi i ligjit, e drejta administrative, shqyrtimi gjyqësor, qeverisja algoritmike, transparenca, llogaridhënia, të drejtat dixhitale, drejtësia administrative.*

Abstract

This paper examines the profound transformation of public administration and judicial review through information technology. As countries worldwide embrace digital infrastructure, fundamental questions arise regarding the compatibility of technological efficiency with the traditional principles of the rule of law. This research analyzes how digitalization affects administrative processes, judicial review mechanisms, transparency requirements, and citizens' rights.

Through a multidisciplinary approach combining legal theory, public administration, and technology studies, this paper identifies both opportunities and risks associated with the digital transformation of state functions. The main findings indicate that, while information technology enables unprecedented efficiency and accessibility, it simultaneously creates new challenges for accountability, due process, and the separation of powers.The paper concludes with recommendations to ensure that digital governance strengthens rather than undermines the rule of law.

Keywords: *Digital state, e-government, rule of law, administrative law, judicial review, algorithmic governance, transparency, accountability, digital rights, administrative justice.*

1. Hyrje

Shekulli XXI ka sjellë një integrim gjithnjë e më të thellë të teknologjisë së informacionit në veprimtarinë shtetërore. Administrata publike nuk e përdor më teknologjinë vetëm për të dixhitalizuar dokumente apo për të ofruar formularë online, por për të rikonfiguruar vetë mënyrën e funksionimit të saj. Regjistrat ndërveprues, identiteti elektronik, platformat e shërbimeve, sistemet e menaxhimit të riskut, mjetet e analizës së të dhënave dhe modelet e vendimmarrjes së automatizuar po ndikojnë drejtpërdrejt në mënyrën se si identifikohet qytetari, si vlerësohen të drejtat e tij dhe si preken interesat e tij juridike (Bovens & Zouridis, 2002). Për këtë arsye, debati mbi shtetin dixhital nuk është thjesht një debat mbi efikasitetin administrativ; ai është, mbi të gjitha, një debat mbi kufijtë e ushtrimit të pushtetit publik në kushtet e transformimit teknologjik. Në doktrinën bashkëkohore, sundimi i ligjit mbështetet mbi disa kërkesa themelore: ligjshmërinë, qartësinë, parashikueshmërinë, kontrollueshmërinë e pushtetit, aksesueshmërinë procedurale dhe mbrojtjen efektive të të drejtave (Tamanaha, 2004; Waldron, 2002). Këto kërkesa janë formuluar historikisht për një administratë që vepronte përmes zyrtarëve njerëzorë, dosjeve fizike dhe proceseve të dukshme të arsyetimit. Pikërisht këto premisa ndryshon shteti dixhital. Kur vendimi merret ose ndikohet në mënyrë vendimtare nga një sistem algoritmik; kur të dhënat qarkullojnë ndërmjet institucioneve në kohë reale; kur qytetari ndërvepron me shtetin kryesisht përmes platformave; dhe kur gjykata duhet të kontrollojë një rezultat teknik që nuk shoqërohet me arsyetimin klasik administrativ, mekanizmat tradicionalë të së drejtës administrative dhe të kontrollit gjyqësor vihen nën presion (Citron, 2008; Hildebrandt, 2015).

Kjo temë merr një rëndësi të veçantë për shtetet që po përjetojnë një fazë të përshpejtuar të dixhitalizimit institucional, ku presioni për modernizim shpesh ecën më shpejt sesa reflektimi juridik mbi pasojat që ai sjell (Janowski, 2015). Në shumë raste, reforma dixhitale paraqitet si një proces teknik, menaxherial ose financiar, ndërkohë që ndikimi i saj real është thellësisht kushtetues dhe administrativ. Kur identiteti elektronik bëhet porta hyrëse për ushtrimin e të drejtave, kur sistemi përcakton automatikisht nëse një individ përfiton një shërbim, ose kur një model risku orienton kontrollin administrativ ndaj grupeve të caktuara, teknologjia nuk mbetet më një mjet neutral. Ajo bëhet pjesë përbërëse e arkitekturës së pushtetit publik. Për këtë arsye, një qasje kritike ndaj shtetit dixhital nuk duhet kuptuar si kundërshtim ndaj inovacionit. Përkundrazi, ajo synon të qartësojë kushtet në të cilat inovacioni bëhet juridikisht i pranueshëm. Një administratë më e shpejtë, më efikase dhe më e ndërlidhur nuk është domosdoshmërisht edhe më e drejtë. E drejta administrative dhe kontrolli gjyqësor nuk ekzistojnë vetëm për të frenuar teprimet tradicionale të burokracisë, por edhe për të disiplinuar format e reja të pushtetit që shfaqen përmes automatizimit, profilizimit dhe menaxhimit të avancuar të të dhënave (Pasquale, 2015).

Në këtë kuptim, punimi mbron tezën se transformimi dixhital duhet analizuar si një transformim i marrëdhënies ndërmjet normës, administratës dhe individit. Teknologjia e ndryshon këtë marrëdhënie në tri drejtime kryesore: së pari, e përkthen normën juridike në procese operacionale të koduara (Lessig, 2006); së dyti, e zhvendos komunikimin institucional nga kontaktet njerëzore drejt ndërfaqeve dixhitale; së treti, e bën vendimmarrjen gjithnjë e më të varur nga përpunimi masiv i të dhënave. Të tria këto prirje ndikojnë drejtpërdrejt mbi standardet e ligjshmërisë, transparencës dhe garantimit të një mjeti juridik efektiv.

1.1 Pyetjet kërkimore dhe objektivat

Punimi udhëhiqet nga tri pyetje themelore. Së pari, si po i transformon dixhitalizimi funksionet thelbësore të administratës publike dhe çfarë efektesh sjell ky

transformim mbi parimet e së drejtës administrative? Së dyti, në çfarë mase kontrolli gjyqësor tradicional mund të përshtatet me vendimmarrjen algoritmike dhe me proceset administrative të ndërmjetësuara nga teknologjia? Së treti, çfarë reformash ligjore dhe institucionale kërkohen që qeverisja dixhitale të forcojë, dhe jo të minojë, sundimin e ligjit? Objektivi kryesor i punimit është ndërtimi i një kornize analitike që lidh transformimin teknologjik me garancitë juridike. Objektivat specifike janë: të përcaktohet koncepti i shtetit dixhital; të identifikohen rreziqet dhe potencialet kryesore të dixhitalizimit administrativ; të shqyrtohen kufijtë e kontrollit gjyqësor përballë sistemeve algoritmike; të evidentohen tensionet ndërmjet efikasitetit teknologjik dhe drejtësisë procedurale (Coglianese & Lehr, 2017); si dhe të propozohet një paketë minimale standardesh për projektimin, zbatimin dhe mbikëqyrjen e qeverisjes dixhitale. Një objektiv shtesë është ofrimi i një qasjeje sintetike, e cila mund të shërbejë si bazë diskutimi në kontekstet e reformës administrative dhe të së drejtës publike në vendet që ndodhen në një proces intensiv dixhitalizimi. Në këtë mënyrë, punimi nuk mbetet vetëm në planin teorik, por synon të japë kontribut edhe në formulimin e kritereve praktike për politikëbërje dhe për vlerësim juridik.

1.2 Metodologjia dhe fusha e veprimit

Punimi mbështetet në një qasje shumëdisiplinore, duke ndërthurur analizën juridike me literaturën mbi administratën publike, qeverisjen e të dhënave dhe studimet mbi teknologjinë (Danaher et al., 2017). Në të përdoren metoda analitike dhe krahasuese, me referim si te literatura teorike, ashtu edhe te përvoja e disa juridiksioneve që kanë zhvilluar modele të përparuara të qeverisjes dixhitale, si Estonia (Kattel & Mergel, 2019), Bashkimi Evropian, Shtetet e Bashkuara të Amerikës dhe Singapori. Fokusi përqendrohet te shtetet demokratike dhe te pyetja se si kufizimet juridike mund të përshtaten me mjetet e reja teknologjike, pa cenuar efektivitetin e administrimit. Nga pikëpamja metodologjike, analiza zhvillohet në tri nivele. Niveli i parë është konceptual dhe merret me ripërkufizimin e kategorive klasike juridike në mjedisin dixhital. Niveli i dytë është institucional dhe shqyrton mënyrën se si teknologjia ndikon mbi funksionet administrative dhe mbi mekanizmat e kontrollit. Niveli i tretë është normativ dhe vlerëson se cilat standarde duhet të konsiderohen minimale për ruajtjen e sundimit të ligjit. Kjo metodë mundëson një shqyrtim jo vetëm përshkrues, por edhe kritik, duke evidentuar boshllëqet ndërmjet zhvillimit teknologjik dhe mbrojtjes juridike.

1.3 Rëndësia praktike e temës

Rëndësia e kësaj teme është e shumëfishtë. Ajo lidhet ngushtë me reformën e administratës publike (Pollitt & Bouckaert, 2017), me të drejtën kushtetuese, me mbrojtjen e të dhënave personale, me të drejtën procedurale administrative dhe me të drejtën e aksesit në drejtësi. Për më tepër, në një kontekst ku qytetari përballet gjithnjë e më shpesh me shtetin përmes platformave dixhitale, dhe jo më nëpërmjet sportelit tradicional, cilësia juridike e ndërfaqes dixhitale bëhet po aq e rëndësishme sa edhe përmbajtja e normës materiale. Kjo nënkupton se dizajni teknik, gjuha e përdorur në platformë, mënyra e njoftimit, mundësitë e kundërshtimit dhe gjurmueshmëria e procesit përbëjnë elemente me rëndësi të drejtpërdrejtë juridike.

2. Korniza konceptuale: shteti dixhital dhe sundimi i ligjit

Shteti dixhital mund të përkufizohet si një rend institucional në të cilin teknologjitë e informacionit dhe të komunikimit nuk kanë thjesht një funksion ndihmës, por përbëjnë vetë infrastrukturën përmes së cilës organizohen, ushtrohen dhe kontrollohen funksionet publike (Margetts & Dunleavy, 2013). Në këtë kuptim, shteti dixhital shkon përtej nocionit klasik të qeverisjes elektronike. Qeverisja elektronike synon kryesisht modernizimin e marrëdhënies së administratës me qytetarin, për shembull përmes aplikimeve online, pagesave elektronike ose shërbimeve të integruara. Shteti dixhital, përkundrazi, prek vetë logjikën e vendimmarrjes publike: mënyrën se si prodhohet njohuria administrative, si ndërtohen kategoritë e riskut, si menaxhohen regjistrat, si prioritizohen burimet dhe si standardizohet sjellja e zyrtarit publik (Bovens & Zouridis, 2002). Ky transformim strukturor shfaqet të paktën në katër drejtime. Së pari, identiteti dixhital dhe regjistrat e ndërlidhur krijojnë një infrastrukturë të re identifikimi dhe autorizimi, ku pjesëmarrja në jetën administrative kushtëzohet nga mundësia e hyrjes në sistem. Së dyti, integrimi i të dhënave e zhvendos administratën nga logjika e dosjeve të veçuara drejt logjikës së profileve të integruara, ku

institucione të ndryshme ushqejnë dhe përdorin të njëjtin ekosistem informacioni. Së treti, algoritmet dhe mjetet analitike përdoren për të marrë ose për të orientuar vendime në fusha të tilla si përfitimet sociale, taksat, imigracioni, inspektimi, policimi dhe shpërndarja e burimeve (Citron & Pasquale, 2014). Së katërti, platformat dixhitale e bëjnë ndërfaqen ndërmjet qytetarit dhe shtetit më të shpejtë dhe më të standardizuar, por njëkohësisht edhe më të varur nga dizajni teknik dhe nga logjika e sistemit. Nga këndvështrimi i sundimit të ligjit, këto zhvillime nuk janë neutrale. Kur infrastruktura teknologjike bëhet kusht për ushtrimin e të drejtave dhe për marrjen e vendimeve, kodi, arkitektura e të dhënave dhe parametrat e modelit marrin një peshë të qartë normuese (Lessig, 2006). Ato nuk përbëjnë ligj në kuptimin formal, por ndikojnë drejtpërdrejt në mënyrën se si ligji zbatohet në praktikë. Për këtë arsye, studimi i shtetit dixhital kërkon një analizë që nuk kufizohet vetëm në ekzistencën e bazës ligjore, por shqyrton edhe mënyrën se si teknologjia e përkthen normën juridike në praktikë (Hildebrandt, 2018).

2.1 Sundimi i ligjit si standard material dhe procedural

Në thelb të sundimit të ligjit qëndron ideja se pushteti publik nuk mund të ushtrohet në mënyrë arbitrare. Ky parim materializohet në disa kërkesa të ndërthurura: ligjshmërinë, sigurinë juridike, llogaridhënien, transparencën dhe mbrojtjen efektive të të drejtave (Tamanaha, 2004). Në mjedisin dixhital, ligjshmëria nënkupton jo vetëm ekzistencën e një baze normative për veprimin administrativ, por edhe qartësi mbi rolin e automatizimit, përdorimin e të dhënave dhe kufijtë e ndërhyrjes njerëzore në proces. Siguria juridike kërkon që individi të jetë në gjendje të kuptojë në mënyrë të arsyeshme se si do të trajtohet nga sistemi dhe cilët faktorë ndikojnë në rezultatin përfundimtar. Llogaridhënia, nga ana tjetër, kërkon aktorë të identifikueshëm, dokumentim të procesit dhe pasoja të qarta për gabimet, ndërsa transparenca kërkon kuptueshmëri jo vetëm të normës, por edhe të procesit teknik që çon në marrjen e vendimit (Coglianese & Lehr, 2019). Në këtë kuptim, sundimi i ligjit ka një dimension të dyfishtë. Nga njëra anë, ai përbën një standard formal, që kërkon bazë ligjore, kompetencë dhe procedurë. Nga ana tjetër, ai përfaqëson një standard material, që kërkon drejtësi institucionale, kontroll real dhe mbrojtje të dinjitetit juridik të individit. Në shtetin dixhital, ky dimension i dytë merr një rëndësi të veçantë, sepse rreziku nuk qëndron vetëm te mungesa e ligjit, por edhe te ekzistenca e një procesi formalisht të ligjshëm, i cili në praktikë mund të rezultojë i pakuptueshëm, i paankimueshëm ose i padrejtë.

2.2 Teknologjia si arkitekturë normative

Një nga kontributet më të rëndësishme të literaturës mbi qeverisjen dixhitale është pohimi se teknologjia nuk është mjet thjesht operacional, por formë rregullimi. Kodi, standardet teknike, strukturat e të dhënave, ndërfaqet dhe parametrat e algoritmeve ndikojnë mbi sjelljen e administratës dhe të qytetarëve. Kjo ide ka pasoja të drejtpërdrejta për të drejtën publike, sepse e zhvendos vëmendjen nga akti i veçantë drejt infrastrukturës që e bën të mundur atë akt. Për shembull, nëse një platformë nuk lejon paraqitjen e një kërkese pa plotësimin e disa fushave, ajo në fakt po standardizon kushtet e hyrjes në procedurë. Nëse një sistem e klasifikon automatikisht një dosje si të paplotë ose me risk, ai po ndërhyn në rrjedhën e të drejtës administrative. Nëse qytetari njoftohet vetëm në mënyrë elektronike, atëherë mënyra e projektimit të njoftimit bëhet pjesë e vlefshmërisë praktike të së drejtës për t'u informuar dhe për të reaguar. Kjo do të thotë se arkitektura teknike ka gjithmonë një dimension normativ, i cili duhet t'i nënshtrohet standardeve të së drejtës.

2.3 Efikasiteti dhe kufijtë e tij juridikë

Premtimi kryesor i shtetit dixhital është efikasiteti. Automatizimi ul kostot, standardizimi zvogëlon arbitraritetin individual, integrimi i të dhënave shkurton kohën e verifikimit, ndërsa platformat dixhitale e bëjnë administratën të aksesueshme pa kufizime kohe dhe hapësire. Këto janë përfitime reale dhe me rëndësi të qartë publike. Megjithatë, efikasiteti nuk është e vetmja vlerë mbi të cilën mbështetet e drejta administrative. Administrata publike nuk është një linjë prodhimi; ajo vepron mbi të drejta, detyrime dhe interesa themelore (Eubanks, 2018). Për këtë arsye, një sistem mund të jetë shumë efikas dhe, njëkohësisht, juridikisht problematik: ai mund të jetë jotransparent, diskriminues, tepër rigid ose i paankimueshëm. Prandaj, debati i vërtetë nuk zhvillohet ndërmjet inovacionit dhe së drejtës, por ndërmjet një teknologjie të nënshtruar

ndaj ligjit dhe një teknologjie që e anashkalon atë. Sa më e fortë të bëhet logjika e optimizimit teknik, aq më e domosdoshme bëhet ndërhyrja e parimeve juridike për të ruajtur proporcionalitetin, arsyeshmërinë dhe barazinë.

3. Transformimi dixhital i funksioneve administrative

Dallimi terminologjik është vendimtar: automatizimi i bazuar në rregulla zbaton kushte dhe rezultate të përcaktuara shprehimisht paraprakisht nga administrata (p.sh. verifikimi i plotësimit të një kriteri ligjor). Një sistem i inteligjencës artificiale, sipas nenit 3(1) të Rregullores (BE) 2024/1689, është sistem i bazuar në makinë që, me shkallë të ndryshme autonomie, nxjerr nga të dhënat hyrëse parashikime, përmbajtje, rekomandime ose vendime që ndikojnë mjedise fizike ose virtuale. Prandaj, jo çdo shërbim elektronik ose algoritëm me rregulla fikse është IA; megjithatë, edhe automatizimi pa IA duhet t'i nënshtrohet ligjshmërisë, arsyetimit dhe ankimit administrativ.

Përdorimi i sistemeve algoritmike në administratë shtrihet nga automatizimi i detyrave të thjeshta deri te modelet parashikuese që orientojnë ndërhyrjen publike (Engstrom et al., 2020). Në nivelin më bazik, teknologjia ndihmon në verifikimin e dokumenteve, në krahasimin e të dhënave dhe në menaxhimin e procedurave masive. Në një nivel më të avancuar, administrata përdor sisteme për të kategorizuar rreziqet, për të identifikuar anomalitë, për të rekomanduar prioritetet e kontrollit dhe, në disa raste, për të prodhuar vetë rezultate administrative. Kjo dinamikë institucionale krijon një administratë më të standardizuar, por edhe më të varur nga mënyra se si janë ndërtuar modelet dhe nga cilësia e të dhënave që i ushqejnë ato.

3.1 Nga diskrecioni njerëzor te diskrecioni i koduar

Një nga çështjet juridike më të rëndësishme është zhvendosja nga arsyetimi administrativ i shprehur me shkrim drejt logjikës së koduar. Vendimet administrative tradicionale mund të lexohen, interpretohen dhe kundërshtohen mbi bazën e arsyetimit të formuluar në tekst. Kur, përkundrazi, vendimi prodhohet nga një sistem i automatizuar, arsyetimi mund të shpërndahet në rregulla teknike, parametra, peshë relative ose korrelacione statistikore, të cilat nuk janë të dukshme për qytetarin, madje shpesh as për vetë zyrtarin (Burrell, 2016). Kjo dobëson të drejtën për t'u dëgjuar, të drejtën për një arsyetim të kuptueshëm dhe mundësinë e ushtrimit të një kontrolli efektiv. Për më tepër, automatizimi mund të ndryshojë edhe vetë natyrën e diskrecionit administrativ. Në pamje të parë, sistemet e standardizuara duken si mjete që kufizojnë arbitraritetin individual. Megjithatë, ato mund ta zhvendosin diskrecionin nga momenti i marrjes së vendimit te faza e projektimit të sistemit. Dikush përzgjedh të dhënat relevante, cakton pragjet e riskut, përcakton kriteret e përjashtimit dhe ndërton logjikën e klasifikimit. Nëse këto zgjedhje nuk janë juridikisht të dukshme dhe të kontrollueshme, arbitrariteti nuk eliminohet; ai thjesht fshihet pas fasadës së objektivitetit teknik (Pasquale, 2015). Ky fenomen mund të quhet "diskrecion i koduar". Ai është më i vështirë për t'u identifikuar sesa diskrecioni klasik, sepse paraqitet si neutralitet teknik. Në të vërtetë, pas çdo sistemi qëndrojnë zgjedhje institucionale, metodologjike dhe vlerësuese. Për këtë arsye, kontrolli juridik nuk duhet të ndalet vetëm te rezultati përfundimtar, por duhet të depërtojë edhe në logjikën e projektimit të mjetit që e prodhon atë.

3.2 Rreziku i diskriminimit dhe paragjykimit sistemik

Një rrezik tjetër është diskriminimi i tërthortë. Modelet algoritmike mund të riprodhojnë paragjykime të fshehura në të dhënat historike, në përzgjedhjen e variablave ose në mënyrën e matjes së rezultateve (Barocas & Selbst, 2016). Në kontekstin administrativ, kjo mund të ndikojë në shpërndarjen e përfitimeve sociale, në përcaktimin e prioriteteve të inspektimit, në vlerësimin e riskut ose në qasjen ndaj shërbimeve. Problemi juridik, në këtë rast, nuk kufizohet vetëm te ekzistenca e një qëllimi diskriminues, por shtrihet te efekti i pabarabartë që mund të prodhohet mbi grupe të caktuara. Kjo kërkon jo vetëm testim teknik të modeleve, por edhe një vlerësim juridik dhe etik të ndikimit të tyre. Diskriminimi algoritmik është veçanërisht problematik, sepse mund të jetë i shpërndarë, i tërthortë dhe i vështirë për t'u provuar. Individi mund të mos e dijë kurrë se është klasifikuar ndryshe për shkak të lidhjeve statistikore ndërmjet të dhënave të tij dhe profileve të tjera. Kjo e vështirëson edhe përdorimin e mjeteve tradicionale juridike kundër diskriminimit, të cilat zakonisht presupozojnë

identifikimin e një kriteri të qartë ose të një akti të dallueshëm. Për këtë arsye, kërkohet një zhvendosje nga shqyrtimi vetëm individual drejt auditimit strukturor të sistemeve.

3.3 Shërbimet dixhitale dhe përjashtimi administrativ

Dixhitalizimi ka transformuar edhe mënyrën e ofrimit të shërbimeve publike. Platformat online e bëjnë administratën më të aksesueshme për një numër të madh qytetarësh, reduktojnë kostot e transaksionit dhe kufizojnë nevojën për kontakt fizik me zyrat. Megjithatë, ato krijojnë edhe rrezikun e përjashtimit dixhital (Helsper, 2012). Personat me aftësi të kufizuara, të moshuarit, individët me njohuri të pamjaftueshme teknologjike ose ata që nuk kanë akses të qëndrueshëm në internet mund të mbeten, në praktikë, jashtë procedurës administrative. Për pasojë, neutraliteti teknologjik është shpesh iluzor: zgjedhja e kanalit dixhital përbën njëkohësisht edhe një zgjedhje mbi mënyrën e përfshirjes ose të përjashtimit të qytetarëve. Ky përjashtim mund të jetë i drejtpërdrejtë, kur mungesa e mjeteve teknike e bën të pamundur paraqitjen e kërkesës, por edhe i tërthortë, kur sistemi është aq formalist dhe rigid sa nuk lejon korrigjime, sqarime apo një ndërveprim real me administratën. Në raste të tilla, platforma funksionon si një filtër procedural që mund të kufizojë në mënyrë efektive të drejtën e individit për t'u dëgjuar. Kjo tregon se dixhitalizimi i shërbimeve publike duhet të shoqërohet me kanale alternative komunikimi, me forma konkrete të ndihmës administrative dhe me detyrime të qarta për garantimin e aksesueshmërisë universale.

3.4 Integrimi i të dhënave dhe profili administrativ i qytetarit

Integrimi i të dhënave ndërmjet institucioneve përbën një tjetër komponent qendror të shtetit dixhital. Ai e lehtëson verifikimin e të drejtave, shmang kërkesat e përsëritura për dokumente dhe rrit koherencën e administrimit. Megjithatë, ky integrim e kthen qytetarin në objekt të një profili të ndërtuar nga burime të shumta informacioni, shpesh pa dijeni të plotë për rrjedhën dhe përdorimin e të dhënave të tij. Kur administrata vepron mbi profile të integruara, çështjet e privatësisë, minimizimit të të dhënave, saktësisë dhe kufizimit të qëllimit bëhen pjesë e drejtpërdrejtë e së drejtës administrative, dhe jo vetëm e së drejtës për mbrojtjen e të dhënave personale (GDPR, 2016). Në këtë kuadër, koncepti tradicional i dosjes administrative zgjerohet ndjeshëm. Dosja nuk përbëhet më vetëm nga dokumentet e paraqitura nga palët dhe nga aktet e prodhuara gjatë procedurës, por edhe nga të dhëna të importuara nga regjistra të tjerë, nga historia e ndërveprimit me sistemin dhe nga vlerësime të gjeneruara përmes përpunimit automatik. Kjo rrit fuqinë e administratës, por njëkohësisht edhe përgjegjësinë e saj për saktësinë, përditësimin dhe përdorimin proporcional të të dhënave.

3.5 Administrata parashikuese dhe problemi i parapërpunimit të rrezikut

Një zhvillim me rëndësi të veçantë është kalimi nga administrata reaktive në administratë parashikuese. Në vend që të reagojë vetëm ndaj kërkesave ose shkeljeve të konstatuara, administrata përdor të dhëna për të parashikuar sjellje, për të identifikuar rreziqe dhe për të orientuar ndërhyrje përpara se ngjarja të ndodhë (Citron & Pasquale, 2014). Kjo logjikë mund të jetë e dobishme për menaxhimin e burimeve publike, për organizimin e inspektimeve dhe për identifikimin e rasteve të abuzimit. Megjithatë, ajo sjell edhe rreziqe të mëdha juridike, sepse qytetari mund të trajtohet jo mbi bazën e asaj që ka bërë, por mbi bazën e asaj që sistemi parashikon se mund të bëjë. Administrata parashikuese ngre pyetje serioze mbi proporcionalitetin, prezumimet institucionale dhe kufijtë e ndërhyrjes publike. Sa legjitime është të kufizosh ose të intensifikosh kontrollin ndaj një individi për shkak të një profili statistikor? Cila është pesha juridike e probabilitetit në vendimmarrjen administrative? Në çfarë mase një vlerësim risku mund të zëvendësojë verifikimin e rrethanave konkrete? Këto pyetje tregojnë qartë se progresi teknologjik prodhon një nevojë të barasvlershme për përparim në teorinë dhe praktikën e së drejtës administrative.

4. Kontrolli gjyqësor në epokën e automatizimit

Kontrolli gjyqësor është mekanizmi qendror që siguron se administrata vepron brenda kufijve të ligjit (Administrative Procedure Act, 1946; *Motor Vehicle Manufacturers Association v. State Farm*, 1983). Në shtetin dixhital, ky funksion nuk e humbet rëndësinë; përkundrazi, bëhet edhe më i domosdoshëm. Problemi

qëndron në faktin se mjetet klasike të kontrollit janë ndërtuar mbi supozimin se ekziston një akt administrativ i arsyetuar, një dosje e identifikueshme dhe një zinxhir relativisht i qartë përgjegjësie. Kur vendimmarrja ndërmjetësohet nga sisteme teknike, këto premisa dobësohen.

4.1 Objekti i ri i kontrollit

Një sfidë e parë lidhet me vetë objektin e kontrollit. Gjykata nuk duhet të kufizohet vetëm te rezultati formal i vendimit, por duhet të jetë në gjendje të shqyrtojë edhe elementet teknike që kanë ndikuar në të: burimin e të dhënave, logjikën e modelit, pragjet e përdorura, nivelin e ndërhyrjes njerëzore dhe mekanizmat e verifikimit të gabimeve (Engstrom et al., 2020). Kjo nënkupton një zgjerim të konceptit të dosjes administrative. Në një mjedis të automatizuar, dosja nuk përbëhet vetëm nga dokumente të shkruara, por edhe nga log-et e sistemit, raportet e testimit, dokumentacioni teknik dhe gjurmët e auditimit. Një kontroll gjyqësor efektiv duhet të jetë në gjendje të shtrojë jo vetëm pyetjen "a është nxjerrë ky vendim nga organi kompetent?", por edhe pyetje të tilla si: "mbi çfarë sistemi është mbështetur vendimi?", "çfarë lloj të dhënash janë përdorur?", "si është verifikuar saktësia e modelit?" dhe "a ka ekzistuar një mundësi reale për korrigjim njerëzor?". Kjo qasje e zgjeron analizën nga legaliteti formal drejt racionalitetit teknik të vendimmarrjes publike.

4.2 Shpjegueshmëria si kusht i ankimit efektiv

Një sfidë e dytë lidhet me shpjegueshmërinë. Jo çdo sistem kompleks është lehtësisht i shpjegueshëm, veçanërisht kur përdoren modele statistikore ose teknika të mësimit makinerik (Burrell, 2016; Rudin, 2019). Megjithatë, nga pikëpamja juridike nuk është e pranueshme që një vendim me ndikim mbi të drejtat e individit të mbështetet në procese që nuk mund të shpjegohen në një nivel të arsyeshëm (Kaminski, 2019; Wachter et al., 2017). Kërkesa juridike nuk duhet kuptuar domosdoshmërisht si detyrim për të zbuluar kodin burimor në çdo rast, por si detyrim për ta bërë të kuptueshëm funksionin vendimmarrës të sistemit: cilët faktorë merren në konsideratë, si ndikojnë ata në rezultat, cilët janë kufijtë e besueshmërisë dhe në çfarë mase zyrtari publik mund ose duhet ta korrigjojë rezultatin. Pa një nivel minimal shpjegueshmërie, e drejta e ankimit humbet substancën e saj. Individi nuk mund të kundërshtojë diçka që nuk e kupton, ndërsa gjykata nuk mund të vlerësojë proporcionalitetin apo arsyeshmërinë e një procesi që nuk bëhet i dukshëm. Për këtë arsye, shpjegueshmëria duhet parë si një kusht procedural i domosdoshëm i mjetit juridik efektiv.

4.3 Përgjegjësia publike në mjedisin e kontraktimit teknologjik

Një problem i tretë është shpërndarja e përgjegjësisë. Në vendimmarrjen tradicionale, përgjegjësia lidhet relativisht qartë me organin që nxjerr aktin. Në ekosistemin dixhital, ajo shpërndahet ndërmjet administratës, zhvilluesit privat të sistemit, ofruesit të infrastrukturës, menaxherit të të dhënave dhe zyrtarit që mbështetet te output-i teknik. Për të ruajtur llogaridhënien publike, e drejta duhet të refuzojë idenë se kompleksiteti teknik e shpërndan përgjegjësinë deri në pikën e zhdukjes së saj. Përballë qytetarit, administrata duhet të mbetet përgjegjëse për vendimin që prodhon ose miraton. Ky përfundim është veçanërisht i rëndësishëm në rastet kur administrata blen ose licencon sisteme nga operatorë privatë. Kontraktimi i teknologjisë nuk mund të shndërrohet në kontraktim të përgjegjësisë. Edhe kur komponentë teknikë të rëndësishëm ofrohen nga subjekte private, vendimi që prek të drejta ose interesa të mbrojtura mbetet një vendim publik dhe, si i tillë, duhet t'u nënshtrohet standardeve publike të arsyetimit dhe kontrollit.

4.4 Ekspertiza gjyqësore dhe asimetria e dijes

Një vështirësi e katërt lidhet me ekspertizën institucionale. Gjyqtarët janë ekspertë në interpretimin juridik, por jo domosdoshmërisht në analizën e të dhënave, modelet statistikore apo auditimin algoritmik. Kjo krijon një asimetri njohurie ndërmjet palës publike ose ofruesit teknik, nga njëra anë, dhe individit që kundërshton vendimin, nga ana tjetër. Zgjidhja nuk është heqja dorë nga kontrolli, por forcimi i kapaciteteve të tij përmes trajnimit, përdorimit të këshilltarëve teknikë të pavarur, rregullave të posaçme për ekspertizën dhe specializimit të disa strukturave gjyqësore ose kuazi-gjyqësore për çështjet e teknologjisë publike.Standardet e pranimit të provave shkencore dhe teknike, si ato të përcaktuara në *Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals* (1993), ofrojnë një

pikënisje të dobishme për këtë diskutim. Këtu shtrohet edhe çështja e standardit të shqyrtimit: a duhet gjykata të kufizohet në kontrollin formal të procedurës, apo të hyjë në një vlerësim më substancial të cilësisë së sistemit? Në çështjet me ndikim të lartë mbi të drejtat, një kontroll vetëm formal do të ishte i pamjaftueshëm. Kërkohet një model i ndërmjetëm, në të cilin gjykata nuk zëvendëson ekspertizën teknike, por kërkon prova të mjaftueshme se sistemi është projektuar, testuar dhe përdorur në mënyrë të ligjshme, proporcionale dhe të auditueshme.

4.5 Aksesi në drejtësi në mjedisin dixhital

Edhe vetë drejtësia po dixhitalizohet. Regjistrimet elektronike, dosjet online, seancat në distancë dhe komunikimi elektronik mund ta bëjnë procesin më të shpejtë dhe më pak të kushtueshëm. Megjithatë, ashtu si në administratë, edhe këtu dixhitalizimi nuk duhet të ngatërrohet me aksesin real në drejtësi. Personat me burime të kufizuara, me kompetenca të ulëta dixhitale ose pa pajisje të përshtatshme mund të përballen me barriera të reja në ushtrimin e të drejtës së ankimit dhe të mbrojtjes (Helsper, 2012).Për më tepër, komunikimi i ndërmjetësuar nga platforma mund të ndikojë në cilësinë e procesit kontradiktor. Kjo do të thotë se dixhitalizimi i drejtësisë duhet të udhëhiqet nga parimi i ekuivalencës funksionale: teknologjia është e dobishme vetëm nëse nuk ul nivelin e mbrojtjes procedurale që do të ekzistonte në një proces të zakonshëm. Nëse një seancë në distancë kufizon realisht komunikimin me avokatin, nëse platforma nuk siguron paraqitjen e plotë të provave, ose nëse njoftimet dixhitale nuk janë realisht të arritshme, atëherë modernizimi procedural mund të kthehet në regres të të drejtave.

4.6 Prova algoritmike dhe barra e kundërshtimit

Një problem gjithnjë e më i rëndësishëm për kontrollin gjyqësor është statusi i provës dixhitale dhe, më konkretisht, i provës algoritmike. Në kontestet mbi vendime të automatizuara, dokumenti vendimtar mund të mos jetë një akt narrativ, por një output sistemi, një log procesi, një raport validimi ose një model risku. Gjykata duhet të sigurojë jo vetëm autenticitetin formal të provës, por edhe besueshmërinë e saj materiale. Kjo kërkon vëmendje ndaj cilësisë së të dhënave, mënyrës së ndërtimit të modelit, kufijve të performancës, shkallës së gabimit dhe mundësisë për verifikim të pavarur.Në mungesë të këtyre garancive, objektiviteti teknik mund të shndërrohet në një prezumim të pajustifikuar saktësie. Kjo është veçanërisht e rrezikshme kur barra praktike e kundërshtimit bie mbi individin, i cili nuk ka as akses në sistem dhe as burime teknike për ta sfiduar atë (Eubanks, 2018). Për këtë arsye, në rastet me ndikim të lartë, barra e justifikimit duhet të bjerë më fort mbi administratën: ajo duhet të tregojë jo vetëm se sistemi ka funksionuar, por se ka funksionuar në mënyrë juridikisht të pranueshme. Vendime si *State v. Loomis* (2016) tregojnë qartë vështirësitë dhe kufijtë e kontrollit gjyqësor ndaj output-eve algoritmike.

5. Perspektiva krahasuese

Akti i BE-së për Inteligjencën Artificiale (Rregullorja (BE) 2024/1689) sjell një standard krahasues të veçantë për sektorin publik. Neni 6 dhe shtojca III identifikojnë si me rrezik të lartë, sipas kushteve të përcaktuara në akt, përdorime të IA-së në arsim, punësim, akses në shërbime publike thelbësore dhe përfitime, zbatim të ligjit, migracion dhe administrim të drejtësisë. Për këto sisteme parashikohen, ndër të tjera, qeverisja e të dhënave, dokumentimi teknik, regjistrimi i veprimeve, transparenca, mbikëqyrja njerëzore dhe kontrolli i saktësisë (nenet 9–15). Organet publike që i përdorin duhet të respektojnë detyrimet e nenit 26 dhe, kur zbatohet, të kryejnë vlerësimin e ndikimit mbi të drejtat themelore para vënies në përdorim (neni 27). Për kategoritë përkatëse të shtojcës III, detyrimet për rrezikun e lartë zbatohen nga 2 dhjetori 2027, sipas kalendarit të përditësuar të BE-së; ky afat nuk e heq nevojën për përgatitje institucionale. Shqipëria, si vend kandidat, nuk i nënshtrohet automatikisht këtij regjimi vetëm për shkak të kandidimit, por mund ta përdorë atë si standard për përafrim dhe për projektimin e kontrolleve administrative.

Përvoja krahasuese tregon se nuk ekziston një model unik i shtetit dixhital. Estonia përbën shembullin më të njohur të një infrastrukture dixhitale të integruar, ku identiteti elektronik, ndërveprimi i regjistrave dhe shërbimet online janë zhvilluar në shkallë të gjerë (Kattel & Mergel, 2019). Mësimi kryesor nga ky model është se besimi publik nuk varet vetëm nga inovacioni teknik, por edhe nga ndërtimi i një arkitekture të qartë ligjore, me gjurmueshmëri, ndarje kompetencash dhe siguri të lartë. Bashkimi Evropian ofron një qasje më të

theksuar rregullatore. Kornizat për mbrojtjen e të dhënave (GDPR, 2016) dhe debati mbi rregullimin e inteligjencës artificiale vendosin theksin te minimizimi i rrezikut, te llogaridhënia e ofruesve dhe përdoruesve të sistemeve, si dhe te nevoja për transparencë, dokumentim dhe mbikëqyrje. Në Shtetet e Bashkuara, debati është zhvilluar më shumë përmes jurisprudencës dhe literaturës kritike (Citron, 2008; Pasquale, 2015) sesa përmes një kornize të unifikuar rregullatore, çka tregon vështirësitë e korrigjimit gjyqësor kur mungojnë standardet ex ante. Singapori, nga ana tjetër, ilustron rëndësinë e kapacitetit teknik institucional për një transformim dixhital të qëndrueshëm.

5.1 Mësime nga modelet e ndryshme

Analiza krahasuese tregon se modelet më të suksesshme nuk janë domosdoshmërisht ato që automatizojnë më shumë, por ato që lidhin inovacionin me një arkitekturë të fortë juridike dhe institucionale. Nga Estonia mund të merret mësimi i ndërveprueshmërisë së kontrolluar dhe i identitetit dixhital të besueshëm. Nga qasja evropiane mund të nxirret rëndësia e rregullimit ex ante dhe e vlerësimit të rrezikut. Nga përvoja amerikane del në pah rreziku i fragmentarizimit normativ dhe i mbështetjes së tepërt te korrigjimi gjyqësor pas faktit. Nga Singapori mund të shihet se kapaciteti teknik dhe koherenca institucionale janë po aq të rëndësishme sa edhe normat.
Në tërësi, analiza krahasuese tregon se infrastruktura dixhitale duhet të ndërtohet mbi një bazë të qartë ligjore; se qeverisja e të dhënave dhe auditueshmëria janë elemente themelore të legjitimitetit; dhe se kontrolli gjyqësor duhet të përshtatet me mjedisin e ri, në mënyrë që të mos mbetet pas fuqisë teknologjike të administratës.

5.2 Rëndësia për kontekste në transformim administrativ

Në Shqipëri, analiza duhet të lidhet me ligjin nr. 44/2015, "Kodi i Procedurave Administrative i Republikës së Shqipërisë", për ligjshmërinë, arsyetimin dhe të drejtat procedurale; me ligjin nr. 124/2024, "Për mbrojtjen e të dhënave personale", kur përpunohen të dhëna të qytetarëve; si dhe me funksionet e Agjencisë Kombëtare të Shoqërisë së Informacionit (AKSHI) në infrastrukturën e shërbimeve elektronike dhe të Komisionerit për të Drejtën e Informimit dhe Mbrojtjen e të Dhënave Personale në mbikëqyrjen e të dhënave. Në një procedurë të zhvilluar përmes e-Albania, institucioni që merr vendimin duhet të jetë në gjendje të dokumentojë bazën ligjore, të dhënat e përdorura, rolin e sistemit në rezultat dhe rrugën e ankimit; prania e platformës nuk provon vetvetiu përdorimin e IA-së.
Për shtetet që po përjetojnë reforma intensive të shërbimeve publike, mësimi kryesor është se dixhitalizimi nuk duhet parë si zëvendësim i reformës institucionale, por si pjesë përbërëse e saj. Nuk mjafton të krijohen platforma dhe regjistra të ndërlidhur; duhet, njëkohësisht, të forcohen rregullat për kompetencën, arsyetimin, njoftimin, ruajtjen e të dhënave, arkivimin, auditimin dhe kundërshtimin. Përndryshe, sistemi mund të bëhet më i shpejtë, por jo domosdoshmërisht më i drejtë.

6. Kërkesa normative për një shtet dixhital në përputhje me sundimin e ligjit

Nga analiza e mësipërme rezulton se shteti dixhital nuk mund të vlerësohet vetëm sipas shkallës së inovacionit, por sipas nivelit të përputhshmërisë së tij me parimet e së drejtës publike. Për këtë arsye, mund të formulohen disa kërkesa normative minimale.

- Së pari, përdorimi i sistemeve të automatizuara në sektorin publik duhet të mbështetet në një bazë të qartë ligjore. Kur teknologjia ka ndikim real në vendimmarrje, në shpërndarjen e të drejtave ose në intensitetin e kontrollit administrativ, nuk mjafton një autorizim i përgjithshëm organizativ (Citron, 2008). Duhet të jetë e qartë për çfarë qëllimi përdoret sistemi, cilat të dhëna përpunon, cilët janë kufijtë e automatizimit dhe cili është roli i ndërhyrjes njerëzore.
- Së dyti, duhet të ekzistojë dokumentim i plotë institucional. Çdo sistem me ndikim të lartë duhet të shoqërohet me dokumentim teknik dhe juridik që përfshin logjikën funksionale të sistemit, burimet e të dhënave, testimet e kryera, kufijtë e performancës, analizën e rrezikut dhe procedurat e korrigjimit (Engstrom et al., 2020). Mungesa e dokumentimit duhet të konsiderohet një mangësi serioze e ligjshmërisë administrative.
- Së treti, transparenca duhet të kuptohet në mënyrë funksionale. Kjo nënkupton që qytetari të

informohet jo vetëm për faktin se është përdorur një sistem, por edhe për mënyrën se si ai ka ndikuar në rezultatin konkret (Coglianese & Lehr, 2019; Brauneis & Goodman, 2018). Transparenca funksionale nuk nënkupton domosdoshmërisht zbardhjen e çdo elementi teknik, por garantimin e një shpjegimi të mjaftueshëm për të kuptuar vendimin dhe për ta kundërshtuar atë në mënyrë efektive.

- Së katërti, duhet të ekzistojë e drejta për rishikim njerëzor në çështjet me ndikim të konsiderueshëm. Automatizimi mund ta ndihmojë administratën, por nuk duhet të mbyllë mundësinë e korrigjimit nga një organ njerëzor që shqyrton rrethanat konkrete të rastit. Kjo është veçanërisht e rëndësishme kur rezultati prek përfitime sociale, status juridik, penalitete administrative ose të drejta të ndjeshme.
- Së pesti, auditimi duhet të institucionalizohet. Nuk mjafton kontrolli i rastësishëm ose i vonuar. Sistemet duhet të auditohen përpara vendosjes në përdorim, gjatë përdorimit dhe pas ndryshimeve thelbësore. Auditimi duhet të mbulojë jo vetëm sigurinë kibernetike, por edhe diskriminimin e mundshëm (Barocas & Selbst, 2016), cilësinë e të dhënave, ndikimin procedural dhe përputhjen me bazën ligjore.
- Së gjashti, duhet të garantohet aksesueshmëria reale. Platformat publike duhet të projektohen sipas parimeve të aksesit universal, me alternativa për personat që nuk mund të përdorin kanalin dixhital, me asistencë administrative dhe me mundësi korrigjimi të gabimeve pa pasoja të tepërta (Helsper, 2012). Përndryshe, shteti dixhital mund të krijojë forma të reja të përjashtimit institucional.
- Së shtati, gjykatat dhe organet mbikëqyrëse duhet të pajisen me kapacitetet e nevojshme. Pa ekspertizë teknike, pa akses në dokumentacionin e sistemeve dhe pa procedura të përshtatura, kontrolli juridik do të mbetet simbolik. Shteti dixhital kërkon, pra, edhe një drejtësi administrative të aftë në mjedisin dixhital.

7. Konkluzione

Shteti dixhital po e ndryshon në mënyrë të pakthyeshme marrëdhënien ndërmjet administratës, qytetarit dhe gjykatës. Ky ndryshim nuk mund të vlerësohet vetëm sipas kriterit të efikasitetit. Në thelb të problemit qëndron pyetja nëse pushteti publik, kur ushtrohet përmes sistemeve teknike, mbetet i kufizuar, i kuptueshëm, i kundërshtueshëm dhe i kontrollueshëm. Pikërisht këtu matet forca reale e sundimit të ligjit në epokën dixhitale (Hildebrandt, 2015).
Analiza e këtij punimi nxjerr disa përfundime kryesore.

Së pari, dixhitalizimi i administratës nuk është thjesht një proces modernizimi operacional; ai prek vetë strukturën e vendimmarrjes dhe mënyrën se si norma juridike përkthehet në rezultat administrativ.

Së dyti, përdorimi i algoritmeve mund të rrisë konsistencën dhe shpejtësinë, por njëkohësisht krijon rreziqe të reja për opacitet, diskriminim, shpërndarje të paqartë të përgjegjësisë dhe formalizim të tepruar.

Së treti, kontrolli gjyqësor mbetet i domosdoshëm, por për të qenë efektiv duhet të zgjerojë kuptimin e dosjes administrative, të forcojë kërkesat e shpjegueshmërisë dhe të pajiset me ekspertizë teknike më të zhvilluar.

Së katërti, qeverisja e të dhënave dhe dizajni i shërbimeve nuk janë çështje teknike neutrale, por çështje të së drejtës publike, sepse ndikojnë drejtpërdrejt mbi barazinë, privatësinë, aksesin dhe mjetet juridike.

Së pesti, përvoja krahasuese tregon se legjitimiteti i shtetit dixhital nuk varet vetëm nga niveli i avancimit teknologjik, por nga aftësia për ta vendosur këtë avancim nën kontroll normativ dhe institucional. Sa më e zhvilluar të jetë infrastruktura dixhitale, aq më e nevojshme bëhet ekzistenca e standardeve të qarta për përdorimin, auditimin dhe përgjegjësinë.

Së gjashti, në mungesë të këtyre standardeve, ekziston rreziku që pushteti administrativ të bëhet më pak i dukshëm dhe më pak i sfidueshëm, edhe pse formalisht më i strukturuar. Kjo do të përbënte një dobësim real të sundimit të ligjit.
Nga kjo rrjedhin edhe disa kërkesa normative minimale:

- Përdorimi i sistemeve të automatizuara në sektorin publik duhet të bazohet në një autorizim të qartë ligjor dhe të shoqërohet me vlerësim paraprak të ndikimit juridik dhe social.

- Sistemet duhet të jenë të dokumentuara, të testuara, të audituesshme dhe të monitoruara gjatë gjithë ciklit të jetës së tyre.
- Qytetarët duhet të informohen kur një vendim mbështetet në automatizim dhe duhet të kenë mundësi reale për ta kundërshtuar atë, për të kërkuar shpjegim dhe, kur është e përshtatshme, për të marrë rishikim njerëzor.
- Gjykatat dhe organet mbikëqyrëse duhet të pajisen me burime, procedura dhe ekspertizë që u mundësojnë një kontroll substancial, dhe jo vetëm formal.

Së fundi, institucionet publike duhet të ruajnë kontrollin normativ mbi teknologjinë edhe kur përdorin ofrues privatë. Përfundimisht, shteti dixhital mund ta forcojë sundimin e ligjit vetëm nëse teknologjia projektohet si instrument në shërbim të tij. Kjo do të thotë se ligjshmëria, transparenca, proporcionaliteti, mbrojtja e të dhënave, mosdiskriminimi dhe e drejta për mjet juridik efektiv duhet të përfshihen jo pas vendosjes së sistemit, por që në fazën e projektimit, prokurimit, testimit dhe përdorimit të tij (Citron & Pasquale, 2014). Sa më i sofistikuar të bëhet ushtrimi teknologjik i pushtetit, aq më i sofistikuar duhet të bëhet edhe kontrolli juridik mbi të. Vetëm në këtë mënyrë shteti dixhital mund të jetë një shtet jo vetëm i shpejtë, por edhe i drejtë.

Referenca

Barocas, S., & Selbst, A. D. (2016). Big data's disparate impact. *California Law Review, 104*(3), 671–732.

Bovens, M., & Zouridis, S. (2002). From street-level to system-level bureaucracies. *Public Administration Review, 62*(2), 174–184.

Brauneis, R., & Goodman, E. P. (2018). Algorithmic transparency for the smart city. *Yale Journal of Law & Technology, 20*, 103–176.

Burrell, J. (2016). How the machine 'thinks': Understanding opacity in machine learning algorithms. *Big Data & Society, 3*(1), 1–12.

Citron, D. K. (2008). Technological due process. *Washington University Law Review, 85*(6), 1249–1313.

Citron, D. K., & Pasquale, F. (2014). The scored society: Due process for automated predictions. *Washington Law Review, 89*(1), 1–33.

Coglianese, C., & Lehr, D. (2017). Regulating by robot: Administrative decision making in the machine-learning era. *Georgetown Law Journal, 105*(5), 1147–1223.

Coglianese, C., & Lehr, D. (2019). Transparency and algorithmic governance. *Administrative Law Review, 71*(1), 1–56.

Danaher, J., Hogan, M. J., Noone, C., et al. (2017). Algorithmic governance: Developing a research agenda through the power of collective intelligence. *Big Data & Society, 4*(2), 1–21.

Engstrom, D. F., Ho, D. E., Sharkey, C. M., & Cuellar, M.-F. (2020). *Government by algorithm*. Administrative Conference of the United States.

Eubanks, V. (2018). *Automating inequality: How high-tech tools profile, police, and punish the poor*. St. Martin's Press.

Helsper, E. J. (2012). A corresponding fields model for the links between social and digital exclusion. *Communication Theory, 22*(4), 403–426.

Hildebrandt, M. (2015). *Smart technologies and the end(s) of law*. Edward Elgar.

Hildebrandt, M. (2018). Law as computation in the era of artificial legal intelligence. *Speaking Law*, 1–19.

Janowski, T. (2015). Digital government evolution: From transformation to contextualization. *Government Information Quarterly, 32*(3), 221–236.

Kaminski, M. E. (2019). The right to explanation, explained. *Berkeley Technology Law Journal, 34*(1), 189–218.

Kattel, R., & Mergel, I. (2019). Estonia's digital transformation. In S. J. Eom (Ed.), *Public administration and information technology*. Springer.

Lessig, L. (2006). *Code: Version 2.0*. Basic Books.

Margetts, H., & Dunleavy, P. (2013). The second wave of digital-era governance. *Philosophical Transactions of the Royal Society A, 371*(1987), 20120382.

Pasquale, F. (2015). *The black box society*. Harvard University Press.

Pollitt, C., & Bouckaert, G. (2017). *Public management reform: A comparative analysis – Into the age of austerity* (4th ed.). Oxford University Press.

Rudin, C. (2019). Stop explaining black box machine learning models for high stakes decisions and use interpretable models instead. *Nature Machine Intelligence, 1*, 206–215.

Tamanaha, B. Z. (2004). *On the rule of law: History, politics, theory*. Cambridge University Press.

Wachter, S., Mittelstadt, B., & Floridi, L. (2017). Why a right to explanation of automated decision-making does not exist in the General Data Protection Regulation. *International Data Privacy Law, 7*(2), 76–99.

Waldron, J. (2002). Is the rule of law an essentially contested concept? *Law and Philosophy, 21*(2), 137–164.

Materiale ligjore

Shqipëri. Ligji nr. 44/2015, "Kodi i Procedurave Administrative i Republikës së Shqipërisë".

Shqipëri. Ligji nr. 124/2024, "Për mbrojtjen e të dhënave personale".

Bashkimi Evropian. Rregullorja (BE) 2024/1689, 13 qershor 2024, "Për vendosjen e rregullave të harmonizuara për inteligjencën artificiale", Gazeta Zyrtare e Bashkimit Evropian, 12 korrik 2024, http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj, sidomos nenet 3, 6, 9–15, 26–27 dhe shtojca III.

Komisioni Evropian. "Timeline for the Implementation of the EU AI Act", AI Act Service Desk, https://ai-act-service-desk.ec.europa.eu/en/ai-act/eu-ai-act-implementation-timeline (konsultuar më 24 shtator 2026).

Administrative Procedure Act, 5 U.S.C. § 706 (1946).

Daubert v. Merrell Dow Pharmaceuticals, Inc., 509 U.S. 579 (1993).

Motor Vehicle Manufacturers Association v. State Farm Mutual Automobile Insurance Co., 463 U.S. 29 (1983).

Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). (2016). *Official Journal of the European Union, L 119*, 1–88.

State v. Loomis, 881 N.W.2d 749 (Wis. 2016).

Dezinformimi në hapësirën digjitale shqiptare: Sfidat juridike, institucionale dhe perspektivat e harmonizimit me *Acquis Communautaire*

Loreta Tozaj (Alushi)[1]

[1] Universiteti "Ismail Qemali" ,Vlorë, Shqipëri

E-mail i autorit korrespondent*:* loreta.alushi@univlora.edu.al

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Rrjetet sociale, platformat digjitale dhe inteligjenca artificiale e kanë bërë përhapjen e informacionit të rremë më të lehtë se më parë. Për të drejtën, pyetja që del prej këtij fakti është e vështirë: si mund të kufizohet dëmi nga dezinformimi pa cenuar lirinë e shprehjes. Ky artikull e ngre këtë pyetje për rastin e Shqipërisë, në kushtet e procesit të anëtarësimit në Bashkimin Evropian.

Analiza e realizuar është doktrinare dhe krahasuese. Ajo mbulon periudhën nga viti 2018, kur Komisioni Evropian përcaktoi qasjen e tij ndaj dezinformimit, deri në gusht 2026. Kuadri ligjor shqiptar vlerësohet sipas katër kritereve: qartësia ligjore e konceptit, koordinimi institucional, përafrimi me acquis-në (DSA, AVMSD, EMFA dhe Akti për Inteligjencën Artificiale) dhe parimi I proporcionalitetit sipas nenit 17 të Kushtetutës dhe nenit 10 të Konventës Evropiane për të Drejtat e Njeriut. Shqipëria nuk ka ende përkufizim ligjor të dezinformimit dhe mbështetet në dispozita penale të hartuara për situata të tjera. Kompetencat ndahen mes disa institucioneve, pa një mekanizëm koordinimi me bazë ligjore të qartë. Përafrimi formal me acquis-communautaire ecën më shpejt se ai material, sidomos për Aktin Evropian për Lirinë e Medias. Vendimi i Gjykatës Kushtetuese të marsit 2026 për pezullimin e Tik Tok-ut tregon se çdo masë e re ndaj komunikimit online duhet të kalojë kriterin e parashikimit me ligj. Artikulli propozon një përkufizim me elemente të verifikueshme, me qëllim mashtrimi dhe rrezik për dëm publik, si dhe një qasje kryesisht administrative dhe bashkërregullatore, në vend të qasje penale.

Fjalë kyçe*: dezinformimi, liria e shprehjes, Acquis Communautaire, Shqipëria, Akti për Shërbimet Digjitale, Akti Evropian për Lirinë e Medias, inteligjenca artificiale.*

Abstract

Social networks, digital platforms, and artificial intelligence have made the dissemination of false information easier than ever before. From a legal perspective, this raises a challenging question: how can the harm caused by disinformation be mitigated without infringing upon freedom of expression? This article addresses this question in the context of Albania and its ongoing process of accession to the European Union.

The author's analysis is doctrinal and comparative. It covers the period from 2018, when the European Commission established its approach to disinformation, through August 2026. The Albanian legal framework is assessed according to four criteria: legal clarity of the concept, institutional coordination, alignment with the EU acquis (DSA, AVMSD, EMFA, and the Artificial Intelligence Act), and the principle of proportionality under Article 17 of the Albanian Constitution and Article 10 of the European Convention on Human Rights.

Albania still lacks a legal definition of disinformation and relies on criminal provisions designed for other circumstances. Competences are divided among several institutions, without a clearly established legal basis for a coordination mechanism. Formal alignment with the EU acquis is progressing faster than substantive alignment, particularly regarding the European Media Freedom Act. The Constitutional Court's March 2026 decision on the suspension of TikTok demonstrates that any new measure affecting online communication must satisfy the requirement of being prescribed by law.

The article proposes a definition based on verifiable elements, intent to deceive, and the risk of public harm, as well as an approach that is primarily administrative and co-regulatory rather than criminal.

Keywords*: Disinformation, freedom of expression, EU acquis, Albania, Digital Services Act, European Media Freedom Act, artificial intelligence.*

1. Hyrje

Bashkimi Evropian e trajton dezinformimin si rrezik për funksionimin e shoqërive demokratike. Në Komunikimin *Tackling Online Disinformation: A European Approach* (COM (2018) 236), Komisioni Evropian e përshkroi dezinformimin si informacion të verifikueshëm si të rremë ose mashtrues, që krijohet, paraqitet dhe shpërndahet për përfitim ekonomik ose për të mashtruar qëllimisht publikun dhe që mund të shkaktojë dëm publik (Komisioni Evropian, 2018). Dëmi publik kuptohet si kërcënim për proceset demokratike dhe për të mira publike, si shëndeti, mjedisi dhe siguria. Përkufizimi ka tre elemente: pasaktësia e verifikueshme e përmbajtjes, qëllimi i shpërndarësit dhe rreziku për dëm. Kodi i Praktikës i vitit 2018 e përjashton shprehimisht reklamimin mashtrues, gabimet e raportimit, satirën dhe parodinë, si dhe lajmet e komentet e identifikuara qartë si partiake.

Dezinformimi shfaqet në forma të ndryshme: përmbajtje audio-vizive të manipuluara (përfshirë *deepfake*), teori konspirative të ndërtuara qëllimisht, ose thashetheme të përhapura për të krijuar mosbesim ndaj personave, institucioneve apo proceseve publike. Inteligjenca artificiale ka ulur koston e prodhimit të përmbajtjeve të tilla dhe ka shpejtuar përhapjen e tyre.

Për rastin e Shqipërisë punimi ka tri arsye të veçanta. E para është integrimi evropian. Përafrimi me standardet e medias dhe të hapësirës digjitale lidhet me Kapitullin 10 (Transformimi digjital dhe media), si dhe me Kapitullin 23 (Gjyqësori dhe të drejtat themelore) dhe Kapitullin 24 (Drejtësia, liria dhe siguria). E dyta është ekspozimi ndaj ndërhyrjes së huaj. Në rezolutën e 9 korrikut 2025, Parlamenti Evropian e quajti rrezik në rritje ndikimin keqdashës të huaj dhe ndërhyrjen hibride në institucionet demokratike shqiptare dhe përmendi sulmet kibernetike ruse dhe iraniane të viteve 2022–2023 (Parlamenti Evropian, 2025). E treta është gjendja e mediave. Sipas Parlamentit Evropian, mungesa e transparencës në financimin dhe pronësinë mediatike rrit rrezikun e njëanshmërisë editoriale dhe të depërtimit të propagandës së huaj (Parlamenti Evropian, 2025, par. 13), ndërsa OSBE/ODIHR ka dokumentuar përqendrim të pronësisë dhe ndërhyrje në autonominë editoriale gjatë zgjedhjeve të majit 2025 (OSCE/ODIHR, 2025).

Dezinformimi prek sigurinë kombëtare dhe

qëndrueshmërinë institucionale, jo vetëm median. Informacioni i rremë gjatë zgjedhjeve mund të cenojë integritetin e vendimmarrjes demokratike, ndërsa fushatat e koordinuara mund të përdoren si mjete ndikimi nga aktorë të huaj shtetërorë ose jo shtetërorë. Dezinformimi i vazhdueshëm dëmton gjithashtu besimin në institucionet publike, në media dhe mes qytetarëve. Për këtë arsye, adresimi i tij kërkon më shumë sesa rregullimin e medias: bëhet fjalë njëkohësisht për siguri publike dhe për qëndrueshmëri demokratike.

Kuadri ligjor shqiptar përmban dispozita për të drejtën e informimit, lirinë e shprehjes dhe sigurinë kibernetike, por ende jo një përgjigje të koordinuar ndaj dezinformimit. Në vitet 2024–2026 janë ndërmarrë hapa konkretë: një komitet i posaçëm parlamentar, një strategji kombëtare dhe një plan strategjik i Autoritetit Kombëtar për Sigurinë Kibernetike. Në të njëjtën periudhë, një masë e qeverisë ndaj një platforme sociale u vlerësua nga Gjykata Kushtetuese si cenim i lirisë së shprehjes. Kjo përplasje mes nevojës për mbrojtje dhe kufijve të të drejtës është edhe pikënisja e këtij punimi.

Artikulli i përgjigjet tri pyetjeve kërkimore. A ofron legjislacioni shqiptar aktual mjete të përshtatshme për adresimin e dezinformimit, pa cenuar lirinë e shprehjes? Sa të koordinuara janë autoritetet përgjegjëse (AMA, AKEP, AKSK, Komisioneri për të Drejtën e Informimit dhe Mbrojtjen e të Dhënave Personale dhe Kuvendi)? Në ç'masë është i përafruar legjislacioni shqiptar me standardet e Bashkimit Evropian në këtë fushë? Prej tyre formulohen tri hipoteza:

Hipoteza 1: Kuadri ligjor shqiptar nuk ofron një përkufizim të qartë dhe të unifikuar të dezinformimit, dhe kjo e dobëson zbatimin efektiv të tij.

Hipoteza 2: Mungesa e koordinimit ndërinstitucional është pengesa kryesore për trajtimin efektiv të dezinformimit në Shqipëri.

Hipoteza 3**:** Harmonizimi me acquis- communautaire, veçanërisht me DSA dhe AVMSD, do të përmirësonte kapacitetin rregullator shqiptar, duke ruajtur ekuilibrin me lirinë e shprehjes.

2. Metodologjia, periudha dhe kriteret e analizës

Punimi nëpërmjet kërkimit juridik doktrinar përpiqet të analizojë normat shqiptare dhe evropiane, jurisprudencën dhe literaturën. Pjesa krahasuese e vendos kornizën ligjore shqiptare përballë instrumenteve kryesore të Acquis-Communautaire që lidhen me dezinformimin me një analizë e cila nis në vitin 2018, kur Komisioni Evropian botoi Komunikimin për dezinformimin online dhe u miratua Kodi i Praktikës, deri në gusht të 2026. Punimi është mbështetur në disa burime si Kushtetuta, ligjet dhe vendimet e autoriteteve shqiptare, aktet e BE-së dhe jurisprudenca e Gjykatës Evropiane të të Drejtave të Njeriut, dokumente zyrtare institucionale, literaturë shkencore dhe raporte të organizatave të shoqërisë civile dhe të qendrave kërkimore.

3. Trajtimi teorik dhe korniza ligjore e dezinformimit

3.1 Historik i shkurtër i fenomenit të dezinformimit

Megjithëse sot dezinformimi konsiderohet një nga sfidat e shoqërisë së informacionit, ai nuk është një fenomen i ri. Përgjatë historisë, individë, grupe dhe organe të ndryshme kanë përdorur informacione të pasakta ose të manipuluara për të ndikuar në mënyrën se si njerëzit mendojnë, krijojnë bindjet e tyre apo marrin vendime. Shfrytëzimi i informacionit të manipuluar për qëllime politike dhe ushtarake dokumentohet që në periudhën antike dhe përgjatë gjithë historisë moderne, nga propaganda e shteteve gjatë Luftës së Ftohtë e deri te fushatat e dezinformimit shtetëror gjatë shekullit XX (Jowett & O'Donnell, 2018). Vëmendja ndaj këtij fenomeni u shtua pas zgjedhjeve presidenciale në Shtetet e Bashkuara të Amerikës në vitin 2016 dhe referendumit për Brexit-in në Mbretërinë e Bashkuar, procese të cilat nxorën në pah rolin që mund të luajnë platformat digjitale në përhapjen e informacionit të rremë ose mashtrues dhe ndikimin e tij të mundshëm në formimin e opinionit publik (Bennett & Livingston, 2018). Ajo që e ka ndryshuar këtë fenomen në dekadën e fundit nuk është vetë ekzistenca e tij, por shkalla, shpejtësia dhe kostoja e ulët e prodhimit dhe shpërndarjes së përmbajtjes së rreme, të mundësuara nga interneti dhe rrjetet sociale (Wardle & Derakhshan, 2017). Deri para pak vitesh, dezinformimi kërkonte kohë dhe burime njerëzore për t'u prodhuar: tekste të shkruara nga njerëz, foto të manipuluara me dorë, video të montuara. Inteligjenca artificiale e ka ndryshuar këtë ekuacion rrënjësisht. Sot, përmbajtje audio, video ose tekste që duken origjinale mund të krijohen brenda pak

sekondave, me kosto pothuajse zero (arXiv, 2026).
Dezinformimi është një temë e veçantë për t'u analizuar.
Ky fenomen nuk është një vepër penale klasike, nuk është thjesht çështje civile, dhe nuk mund të trajtohet as si çështje e pastër e lirisë së shprehjes. Ky fenomen qëndron në kryqëzimin e disa fushave të së drejtës: të drejtës kushtetuese (liria e shprehjes), të drejtës penale (kur ka element mashtrimi ose rrezik publik), dhe tashmë edhe së drejtës digjitale (rregullimi i platformave). Kjo natyrë ndërdisiplinore e bën atë veçanërisht interesant për studim, sepse çdo zgjidhje ligjore duhet të balancojë disa interesa njëkohësisht, jo vetëm t'i japë përgjigje njërës prej tyre. Rasti i Shqipërisë është edhe më interesant, sepse bëhet fjalë për një institut ligjor në proces e sipër. Nga shqyrtimi i literaturës dhe zhvillimeve të viteve të fundit, vërehet se çështja e dezinformimit ka filluar të zërë një vend gjithnjë e më të rëndësishëm në debatin institucional dhe akademik në Shqipëri. Kjo prirje duket se është ndikuar nga zhvillimet ndërkombëtare dhe procesi i integrimit evropian, ashtu si dhe nga sfidat e lidhura me proceset zgjedhore dhe përdorimi në rritje i rrjeteve sociale për informimin e qytetarëve (Bino, 2020). Procesi i integrimit evropian të Shqipërisë, veçanërisht hapja e kapitujve negociues që lidhen me sundimin e ligjit, të drejtat themelore dhe median, e bën këtë temë edhe më aktuale për studiuesit.

3.2 Përkufizime dhe këndvështrime teorike për dezinformimin

Wardle dhe Derakhshan (2017), në raportin për Këshillin e Evropës, dallojnë tri kategori: *misinformation* (informacion i pasaktë i përhapur pa qëllim mashtrimi), *disinformation* (informacion i rremë i përhapur qëllimisht për të dëmtuar) dhe *malinformation* (informacion i vërtetë i përdorur qëllimisht për të dëmtuar, si zbulimi i të dhënave private). Fallis (2015) e trajton dezinformimin si informacion mashtrues të përhapur me synim krijimin e besimeve të rreme te marrësi. Ireton dhe Posetti (2018), në doracakun e UNESCO-s, e vënë theksin te qëllimi i dëmtimit si kriter që e ndan dezinformimin nga gabimet editoriale.
Ndërsa përkufizimi i Komisionit Evropian është një përkufizim politik i një komunikimi dhe i një kodi vullnetar, jo përkufizim ligjor i së drejtës së BE-së. Rregullorja për Shërbimet Digjitale nuk e përkufizon dezinformimin: e trajton si burim të mundshëm të rrezikut sistemik për platformat shumë të mëdha (Rregullorja (BE) 2022/2065, neni 34). Kjo ka pasoja për një vend që përafron legjislacionin: pra nuk ka një përkufizim të gatshëm ligjor për t'u transpozuar, dhe zgjedhja e elementeve mbetet detyrë e ligjvënësit kombëtar.
Dallimi mes dezinformimit dhe keqinformimit ka rëndësi juridike. Elementi që i ndan nuk është pasaktësia e përmbajtjes, por qëllimi i shpërndarësit. Sanksionimi i përhapjes së pasaktë pa qëllim mashtrimi do të ishte i vështirë të justifikohej sipas nenit 10, sepse Gjykata Evropiane ka theksuar se ky nen nuk e ndalon si të tillë përhapjen e informacionit edhe kur dyshohet se nuk është i vërtetë (Salov k. Ukrainës, 2005). Qëllimi, nga ana tjetër, është element që duhet provuar, dhe kjo e vështirëson zbatimin.
Studimi i dezinformimit mbështetet në disa trajtime teorike që ndihmojnë për të kuptuar pse rregullimi është i vështirë.
Teoria e çrregullimit të informacionit e sheh dezinformimin brenda një tipologjie më të gjerë dhe është bërë referencë në dokumentet e BE-së. Wardle dhe Derakhshan (2017), në raportin e tyre për Këshillin e Evropës, propozuan një tipologji tre-dimensionale që dallon informacionin e pasaktë të përhapur pa qëllim mashtrimi, informacionin e rremë të përhapur qëllimisht për të dëmtuar dhe informacionin e vërtetë, por të përdorur qëllimisht për të dëmtuar, si zbulimi i paautorizuar i të dhënave private.
Teoria e ekosistemit mediatik që e trajton dezinformimin jo si fenomen të izoluar, por si produkt të një ekosistemi të ndërveprimit mes algoritmeve të platformave, modeleve të reklamimit digjital dhe sjelljes së përdoruesve (Tucker et al., 2018).
Teoria e ekuilibrit të të drejtave themelore e cila nga këndvështrimi juridik, dezinformimin e analizon shpesh në kuadër të konfliktit ndërmjet lirisë së shprehjes dhe interesave të tjera legjitime publike, si mbrojtja e integritetit të proceseve demokratike dhe siguria publike (Kuczeraëy, 2020). Teoria e ekuilibrit të të drejtave themelore është ajo që drejton këtë punim. Sipas nenit 10 të KEDNj-së, kufizimi i lirisë së shprehjes duhet të jetë i parashikuar me ligj, të ndjekë qëllim legjitim dhe të jetë i domosdoshëm në një shoqëri demokratike (Handyside k. Mbretërisë së Bashkuar, 1976). Kushti i parashikimit me ligj kërkon që norma të

jetë e aksesueshme dhe e formuluar mjaftueshëm qartë që personi të parashikojë pasojat e sjelljes së tij (Sunday Times k. Mbretërisë së Bashkuar, 1979). Kur rregullimi delegohet te platformat, rreziku shtohet: përgjegjësia për të vendosur çfarë mbetet online kalon te aktorë privatë, prandaj kërkohen garanci procedurale (Kuczeraëy, 2018; Delfi AS k. Estonisë, 2015).

Literatura ndërkombëtare mbi dezinformimin është e pasur në nivelin teorik dhe në atë të politikave evropiane. Literatura shqiptare është më e kufizuar dhe kryesisht empirike: monitorim përmbajtjeje, raporte të shoqërisë civile, sondazhe. Një analizë juridike që e vendos kornizën shqiptare përballë acquis-së dhe standardeve të nenit 10 mbetet e paplotësuar. Këtë boshllëk synon të ngushtojë ky artikull. Vlen të theksohet se legjislacioni shqiptar aktual nuk përmban një përkufizim të posaçëm ligjor të termit "dezinformim", çka përbën një nga boshllëqet kryesore që identifikohen në literaturën e kufizuar ekzistuese mbi median shqiptare (Bino, 2020).

4. Kuadri ligjor dhe institucional shqiptar

4.1 Kuadri ligjor shqiptar

Kushtetuta garanton lirinë e shprehjes (neni 22) dhe të drejtën e informimit (neni 23). Kufizimet e të drejtave themelore lejohen vetëm me ligj, për një interes publik ose për mbrojtjen e të drejtave të të tjerëve, dhe duhet të jenë në përpjesëtim me gjendjen që i ka diktuar (neni 17). Kjo strukturë përputhet me tekstin e nenit 10, par. 2, të KEDNj-së, dhe Gjykata Kushtetuese e ka zbatuar praktikisht në vendimin për TikTok-un.

Dy dispozita të Kodit Penal lidhen më drejtpërdrejt me informimin e rremë. Neni 267, "Përhapja e informatave të rreme që ngjallin panik", ndëshkon përhapjen e lajmeve ose informacioneve të rreme, me fjalë, me shkrim ose në çdo mënyrë tjetër, me qëllim krijimin e një gjendjeje pasigurie ose paniku te njerëzit (Londo, 2021). Neni 271 mban titullin "Disinformimi i ekipeve të urgjencës". Termi shfaqet pra në një titull, por ligji nuk e përkufizon si koncept të përgjithshëm, dhe titulli tregon se dispozita mbron ekipet e urgjencës, jo hapësirën publike të komunikimit në përgjithësi.

Asnjëra nga dy dispozitat nuk është hartuar për fushata të koordinuara online, apo për ndikim të huaj. Elementi kryesor i nenit 267 është qëllimi për të ngjallur panik dhe pjesa më e madhe e dezinformimit politik ose zgjedhor mbetet jashtë fzbatimit të tij. Kjo nuk është domosdoshmërisht defect por do të thotë se Shqipëria nuk ka sot një mjet ligjor të përshtatur për format bashkëkohore të dezinformimit.

Ligji nr. 124/2024 "Për mbrojtjen e të dhënave personale", i miratuar më 19 dhjetor 2024 dhe i hyrë në fuqi në fillim të vitit 2025, e përafron legjislacionin shqiptar me GDPR-në dhe Direktivën (BE) 2016/680. Disa dispozita zbatohen me vonesë dy vjeçare. Parlamenti Evropian e mirëpriti ligjin, por shprehu shqetësim për trajtimin e të dhënave personale dhe për dobësi në sistemet informatike (Parlamenti Evropian, 2025, par. 31). Lidhja me dezinformimin është indirekte, por reale: rregullat për përpunimin e të dhënave kufizojnë teknikat e synimit të përmbajtjes.

Në fushën e sigurisë kibernetike, Ligji nr. 25/2024 "Për sigurinë kibernetike" është baza e Strategjisë Kombëtare të Sigurisë Kibernetike 2025–2030, të miratuar në tetor 2025. Strategjia e trajton mbrojtjen nga kërcënimet hibride, përfshirë dezinformimin, si një nga pesë shtyllat e saj (AKSK, 2025; AKSK, 2026).

4.2 Institucionet, strategjia dhe koordinimi

Ndërhyrja institucionale kundër dezinformimit në Shqipëri është ndarë mes disa aktorëve, secili me bazë dhe kufizime të ndryshme. Këta aktorë institucionalë janë; AMA, AKEP, AKSK dhe AKSHI, Komiteti i Posaçëm Parlamentar, Këshilli i Ministrave, Komisioneri për të Drejtën e Informimit dhe Mbrojtjen e të Dhënave Personale, Policia dhe Prokuroria.

Komiteti i Posaçëm Parlamentar dhe Strategjia. Përbërja e Komitetit të Posaçëm të Kuvendit për koordinimin dhe mbikëqyrjen e veprimeve institucionale kundër dezinformimit dhe formave të tjera të ndërhyrjes së huaj u miratua më 6 qershor 2024, vetëm me votat e shumicës qeverisëse. Mbledhja e parë, më 26 qershor, u mbajt pa pjesëmarrjen e opozitës (SCiDEV, 2024). Komiteti hartoi Strategjinë Kombëtare kundër Ndërhyrjes së Huaj dhe Dezinformimit 2025–2030, të cilën Kuvendi e miratoi më 3 korrik 2025 (Balkan Insight, 2025; ligji nr. 47/2025 sipas CMPF, 2026).

Plani i AKSK-së. Në vitin 2026 AKSK-ja publikoi një plan strategjik për ndërhyrjen e paligjshme të huaj dhe dezinformimin si kërcënime hibride për vitet 2025–

2030. Dokumenti mbështetet në pesë shtylla operative, përfshirë zbulimin, atribuimin dhe reagimin, dhe parashikon një task-forcë kombëtare dhe një matricë mandatesh. Ai gjithashtu pranon "boshllëqe ligjore", ndër to kundërvënien ndaj ndikimit të fshehtë të huaj, koordinimit ndër-platformash dhe autoritetit për atribuim, dhe e vlerëson përafrimin ligjor si "në progres", me ndryshime ligjore ende në formë projekti (AKSK, 2026). Ky është një dokument politikash, jo akt normativ. Vlerën e tij analitike e ka si dëshmi: vetë institucioni që synon rolin koordinues e njeh se baza ligjore nuk është plotësuar.

Veprimi i AKEP-it. Parlamenti Evropian e mirëpriti mbylljen e 155 llogarive ruse në tetor 2024 dhe kërkoi një mekanizëm të koordinuar BE–Shqipëri, sipas modelit të EUvsDisinfo (Parlamenti Evropian, 2025, par. 10 dhe 61). Nga pikëpamja juridike, pyetja që mbetet është baza e veprimit: cili akt normativ e autorizon një rregullator të komunikimeve elektronike të ndërhyjë në llogari që shpërndajnë përmbajtje, dhe me çfarë garancish? Burimet e shqyrtuara nuk e sqarojnë.

Vendimi për TikTok-un. Më 6 mars 2025, Këshilli i Ministrave, me vendimin nr. 151, pezulloi për një vit qasjen kombëtare në TikTok, me arsyetimin e mbrojtjes së të miturve nga përmbajtja e dëmshme. Masa nuk ishte masë kundër dezinformimit, por standardet që vlejnë për të vlejnë edhe për masat kundër dezinformimit. Më 11 mars 2026 Gjykata Kushtetuese vendosi se zbatimi i vendimit çoi në shkelje të lirisë së shprehjes dhe të lirisë së shtypit (neni 22 i Kushtetutës dhe neni 10 i KEDNj-së). Gjykata e vlerësoi masën sipas testit trepjesësh të nenit 17. Ajo pranoi se mbrojtja e fëmijëve nga përmbajtja e dëmshme është interes publik legjitim, por konstatoi se ligjet e cituara nga qeveria nuk siguronin autorizim të qartë e specifik për pezullimin e një platforme të tërë, dhe se masa nuk kishte shqyrtuar mjaftueshëm alternativa më pak kufizuese. Gjykata theksoi gjithashtu se ekzistenca e kanaleve të tjera komunikimi nuk e justifikon vetvetiu kufizimin e një platforme të veçantë. Meqë masa ishte shfuqizuar tashmë, Gjykata u kufizua në konstatimin e shkeljes. Argumenti që del prej këtij vendimi është i drejtpërdrejtë për punimin: një masë e gjerë kundër komunikimit online, pa bazë ligjore specifike, nuk kalon testin kushtetues, qoftë edhe kur qëllimi është legjitim.

5. Kuadri evropian dhe Acquis Communautaire

5.1 Akti për Shërbimet Digjitale (DSA)

Rregullorja (BE) 2022/2065 është instrumenti kryesor ligjor i BE-së për rregullimin e platformave online. Ajo nuk përkufizon dezinformimin, por vendos detyrime shtesë për platformat dhe motorët e kërkimit shumë të mëdhenj (VLOPs/VLOSEs), pra ato me mbi 45 milionë përdorues mesatarë mujorë në BE. Sipas nenit 34, këta ofrues duhet të vlerësojnë rreziqet sistemike, përfshirë efektet negative mbi diskursin qytetar dhe proceset zgjedhore. Sipas nenit 35, ata marrin masa zbutëse, dhe sipas nenit 37 i nënshtrohen auditimit të pavarur.

Kufizimi themelor është se DSA rregullon procesin, jo të vërtetën. Komisioni nuk merr të drejtën të vendosë çfarë është e vërtetë. Husovec (2024) argumenton se frika se Komisioni do të bëhet "Ministri e së Vërtetës" nuk është e bazuar në leximin e kujdesshëm të rregullores dhe të kontekstit të saj kushtetues: qëllimi nuk është shtypja e informacionit të ligjshëm por të pasaktë. Ai pranon që rregullorja mund të abuzohet, por nuk është e programuar për këtë. Për juristin shqiptar, ky është një model dobiprurës: rregullim i strukturës dhe i procedurës, me pak vendimmarrje mbi përmbajtjen.

5.2 Kodi i Sjelljes kundër Dezinformimit

Kodi i Praktikës kundër Dezinformimit, i miratuar në 2018 dhe i përforcuar në 2022, u integrua në kuadrin e DSA-së si kod sjelljeje vullnetar (neni 45). Komisioni dhe Bordi Evropian për Shërbimet Digjitale e miratuan integrimin më 13 shkurt 2025, dhe ai hyri në fuqi më 1 korrik 2025 (Komisioni Evropian, 2025a; Kodi i Sjelljes kundër Dezinformimit, 2025). Që nga ajo datë, angazhimet e nënshkruesve i nënshtrohen auditimit vjetor. Kështu, instrumenti që dikur ishte vetërregullim pa sanksione është kthyer në kriter për vlerësimin e përputhshmërisë me DSA-në, edhe pse mbetet formalisht vullnetar.

5.3 Direktiva e Shërbimeve të Medias Audiovizive (AVMSD)

Direktiva 2010/13/BE, e ndryshuar nga Direktiva (BE) 2018/1808, rregullon median audiovizive dhe

platformat e ndarjes së videove. Ndryshe nga DSA, ajo është direktivë, jo rregullore: shtetet anëtare, dhe vendet kandidate që përafrojnë legjislacionin, e transpozojnë përmes ligjeve kombëtare, me hapësirë vlerësimi në zbatim. Shqipëria e ka transpozuar formalisht në 2023 (seksioni 4.2).

5.4 Akti Evropian për Lirinë e Medias (EMFA)

Rregullorja (BE) 2024/1083 hyri në fuqi më 7 maj 2024 dhe zbatohet plotësisht nga 8 gushti 2025, me përjashtim të disa dispozitave të parapara për më vonë (Komisioni Evropian, 2024; Bordi i Medias, 2025). Meqë është rregullore, është drejtpërdrejt e detyrueshme në BE dhe plotëson AVMSD-në pa e zëvendësuar. Për vendet kandidate, ajo është pikë referimi për përafrimin. Për temën e dezinformimit, tri elemente kanë rëndësi: garancitë për pavarësinë editoriale dhe pronësinë transparente; financimi i pavarur i medias publike; dhe neni 18, i cili u njeh ofruesve të shërbimeve mediatike, që deklarojnë përgjegjësi editoriale dhe pavarësi, një trajtim të veçantë kur platformat shumë të mëdha kufizojnë ose pezullojnë përmbajtjen e tyre.
Neni 18 është edhe pika më e kritikuar. Mekanizmi mbështetet te vetëdeklarimi i ofruesve, dhe kritikët pyesin nëse do të krijojë hapësirë për aktorë që përhapin dezinformim nën statusin "medial" (Horton & Assersen-Skadberg, 2026). Papaevangelou dhe van Drunen (2026) shohin një paradoks: rregullorja ua beson platformave vetë procedurat që duhet të kufizojnë fuqinë e tyre. Kjo tregon se vetë kuadri evropian ende po kërkon ekuilibrin mes mbrojtjes së medias dhe kufizimit të dezinformimit, dhe se një vend kandidat nuk ka një model të përfunduar për t'u kopjuar.

6. Përfundime dhe rekomandime

6.1 Përfundime

Ky artikull u nis nga premisa se dezinformimi prek drejtpërdrejt sigurinë kombëtare dhe besimin institucional, jo vetëm median, dhe analiza e mbështet këtë premisë.

Tri gjetjet kryesore janë:

- Mungesa e një përkufizimi ligjor e lë Shqipërinë pa bazë të qartë veprimi.
  Nenet 267 dhe 271 të Kodit Penal nuk mbulojnë fushata të koordinuara online apo përmbajtje të krijuar nga AI. Kjo do të thotë se administrata nuk ka bazë të qartë as për të përcaktuar objektin, as për të vepruar në mënyrë të parashikueshme, siç e kërkon neni 17 i Kushtetutës.
- Ekziston tashmë arkitektura institucionale: Komiteti i Posaçëm Parlamentar, Strategjia 2025–2030, plani strategjik i AKSK-së dhe veprimi i AKEP-it. Por asnjë prej tyre nuk ka marrë formën e një mekanizmi të vetëm, me bazë ligjore të qartë, që ndan kompetencat mes AMA-s, AKEP-it, AKSK-së, Komisionerit dhe organeve të ndjekjes penale, pra koordinimi mbetet fragmentar dhe pavarësia e disa aktorëve vihet në dyshim;
- Përafrimi formal me Acquis-Communautaire ka përparuar më shpejt se ai material, dhe vendimi i Gjykatës Kushtetuese për TikTok-un tregon kufirin kushtetues brenda të cilit duhet të lëvizë çdo masë e re. Shqipëria ndodhet në një moment paradoksal: përparon shpejt në tryezën e negociatave, ndërsa ndërtimi i mekanizmave konkretë kundër dezinformimit mbetet i ngadaltë.

Mbyllja e këtij hendeku nuk kërkon vetëm vullnet politik për integrim, por punë ligjore dhe institucionale konkrete.

6.2 Rekomandime

Së pari, Shqipëria ka nevojë për një përkufizim ligjor të dezinformimit. Përkufizimi duhet të ketë tri elemente kumulative: pasaktësi të verifikueshme, qëllim mashtrimi ose përfitimi, dhe rrezik të arsyeshëm për dëm publik. Duhet të përjashtojë shprehimisht satirën, parodinë, opinionin dhe gabimin editorial pa qëllim, në mënyrë që të mos rrezikohet lidhja e çdo gabimi me manipulimin e qëllimshëm. Përkufizimi duhet të mbulojë shprehimisht edhe përmbajtjen e krijuar ose të manipuluar nga inteligjenca artificiale, sipas modelit të nenit 50 të Aktit për AI-në.
Së dyti, nenet 267 dhe 271 të Kodit Penal mbeten të papërshtatshme për hapësirën dixhitale, sepse u referohen kryesisht panikut publik dhe pengimit të ekipeve të urgjencës. Në vend që kuadri i ri të jetë kryesisht penal, autori rekomandon një model kryesisht administrativ dhe bashkërregullator, të ndërtuar mbi

logjikën e DSA-së: detyrime transparence dhe vlerësimi risku për platformat, jo kriminalizim i gjerë i të folurit. Përgjigjja penale duhet të rezervohet për rastet me dëm të qartë dhe të provueshëm.

Zbatimi i Strategjisë 2025–2030 duhet të shoqërohet me tregues të matshëm dhe raportim periodik publik, jo vetëm me miratimin formal të dokumentit, dhe duhet t'i nënshtrohet mbikëqyrjes që parandalon përdorimin e saj kundër kritikës legjitime, siç kanë kërkuar organizatat e shoqërisë civile. Investimi në edukimin medial duhet trajtuar si pjesë e strategjisë afatgjatë, jo si aktivitet i rastësishëm i mbështetur nga donatorë të huaj.

Në fund, çdo hap rregullator i ri duhet të kalojë testin e proporcionalitetit të nenit 17 të Kushtetutës dhe të nenit 10 të KEDNj-së: të jetë i parashikuar me ligj, të ndjekë qëllim legjitim dhe të jetë i domosdoshëm në një shoqëri demokratike. Vendimi i Gjykatës Kushtetuese për TikTok-un e ka bërë tashmë këtë test jo thjesht kërkesë teorike, por precedent të prekshëm vendës. Kjo mbetet mbrojtja kryesore kundër rrezikut që lufta kundër dezinformimit të shndërrohet vetë në mjet censure.

Referenca

Albanian Media Institute. (2021). *National regulatory and self-regulatory framework against hate speech and disinformation in Albania*. SEENPM & Peace Institute Ljubljana.

Altay, S., Hacquin, A.-S., & Mercier, H. (2022). Why do so few people share fake news? It hurts their reputation. *New Media & Society, 24*(6), 1303–1324.

Altay, S., Berriche, M., & Acerbi, A. (2023). Misinformation on misinformation: Conceptual and methodological challenges. *Social Media + Society, 9*(1), 1–13.

Anderson, C. W. (2021). Fake news is not a virus: On platforms and their effects. *Communication Theory, 31*(1), 42–61.

ARTICLE 19, European Centre for Press and Media Freedom, European Federation of Journalists, Reporters Without Borders, & Safe Journalists Network. (2026, January). *Albania: Defamation must be fully decriminalised* [Joint statement].

Autoriteti i Mediave Audiovizive. (2024, December 23). *Njoftim për media: Vendimi nr. 128, rregullorja për platformat e ndarjes së videove*.

Autoriteti i Mediave Audiovizive. (2025). *Raporti vjetor 2024*.

Autoriteti Kombëtar për Sigurinë Kibernetike. (2025). *National cybersecurity strategy 2025–2030*.

Autoriteti Kombëtar për Sigurinë Kibernetike. (2026). *Countering illegal foreign interference and disinformation as hybrid threats in the Republic of Albania 2025–2030*.

Balkan Insight. (2025, July 11). Albania's anti-disinformation strategy could target critical media, opponents fear.

Balkan Insight. (2026, January 28). Albanian law only partially decriminalizing defamation disappoints media groups.

Bennett, W. L., & Livingston, S. (2018). The disinformation order: Disruptive communication and the decline of democratic institutions. *European Journal of Communication, 33*(2), 122–139.

BIRN Albania. (2024). *Distribution of disinformation narratives against NATO and the EU from adversary actors in Albanian media*.

Carlson, M. (2020). Fake news as an informational moral panic: The symbolic deviancy of social media during the 2016 US presidential election. *Information, Communication & Society, 23*(3), 374–388.

Centre for Media Pluralism and Media Freedom. (2026). *Albania 2026: Country report*.

Chesney, R., & Citron, D. (2019). Deep fakes: A looming challenge for privacy, democracy, and national security. *California Law Review, 107*, 1753–1820.

Council of Europe. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. (C. Wardle & H. Derakhshan, Authors).

Council of the European Union. (2026a, May 26). *Enlargement: Albania meets interim benchmarks for fundamentals cluster* [Press release].

Council of the European Union. (2026b, July 14). *Enlargement: Albania and EU provisionally close negotiations on science and research, education and culture, and external relations* [Press release].

European Commission. (2018). *Tackling online disinformation: A European approach* (COM(2018) 236 final).

European Commission. (2024, May 7). *European Media Freedom Act enters into force* [Press release].

European Commission. (2025a, February 13). *Commission and European Board for Digital Services endorse the integration of the Code of Practice on Disinformation into the Digital Services Act framework* [Press release].

European Commission. (2025b, July 8). *2025 Rule of Law Report: Country chapter on the rule of law situation in Albania* (SWD(2025) 928 final).

European Commission. (2026a). *Transparency obligations under Article 50 of the AI Act* [Guidance document].

European Commission. (2026b). *Guidelines on transparency obligations for providers and deployers of certain AI systems*.

Fallis, D. (2015). What is disinformation? *Library Trends, 63*(3), 401–426.

Gazeta Tema. (2026, June 29). Parliament sets up committee on foreign disinformation.

Heinze, E. (2022). *The most human right: Why free speech is everything*. MIT Press.

Horton, G., & Assersen-Skadberg, A. (2026). European Media Freedom Act: Can it stop the democratic backsliding? *Journal of Media Law*.

Husovec, M. (2024). The Digital Services Act's red line: What the Commission can and cannot do about disinformation. *Journal of Media Law, 16*(1), 47–56.

Ireton, C., & Posetti, J. (Eds.). (2018). *Journalism, 'fake news' & disinformation: Handbook for journalism education and training*. UNESCO.

Jowett, G. S., & O'Donnell, V. (2018). *Propaganda & persuasion* (7th ed.). SAGE Publications.

Kuczerawy, A. (2018). *Intermediary liability and freedom of expression in the EU: From concepts to safeguards*. Intersentia.

Organisation for Security and Co-operation in Europe, Office for Democratic Institutions and Human Rights. (2025). *Republic of Albania: Parliamentary elections, 11 May 2025—ODIHR election observation mission final report*.

Papaevangelou, C., & van Drunen, M. (2026). Institutionalising platform dependence: The paradox of the European Media Freedom Act. *Internet Policy Review, 15*(3).

Reporters Without Borders. (2026a). "When it comes to China, we're not dealing with classic disinformation campaigns": How Albania's information space is primed for Chinese propaganda [Interview with B. Bino].

Reporters Without Borders. (2026b). *2026 World Press Freedom Index: Albania*.

Safe Journalists Network. (2026, March). *Albania: Constitutional Court ruling on TikTok ban reinforces freedom of expression protections*.

SCiDEV. (2024). *Special Parliamentary Committee to Counter Foreign Interference in Democratic Processes* [Media Landscape Brief, Summer 2024].

SCiDEV. (2025). *EU institutions express concerns on media freedom and journalists' safety in Albania*.

Tucker, J. A., Guess, A., Barberá, P., Vaccari, C., Siegel, A., Sanovich, S., Stukal, D., & Nyhan, B. (2018). *Social media, political polarization, and political disinformation: A review of the scientific literature*. Hewlett Foundation.

Wardle, C., & Derakhshan, H. (2017). *Information disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making*. Council of Europe.

Zhvillimet e ndihmës shtetërore në Bashkimin Evropian dhe në Shqipëri gjatë pandemisë.

Inesa Adhami[1]

[1] Universiteti i Tiranës, Tiranë, Shqipëri

E-mail i autorit korrespondent: *Inesa.Adhami@akbn.gov.al*

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor juridiko-ekonomik
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Ky punim synon të analizojë në mënyrë të detajuar ndryshimet e legjislacionit dhe rregullave proceduriale, si dhe ndikimet që ato sollën në sektorët ekonomikë të Bashkimit Evropian dhe në vendin tonë. Tema trajton me hollësi amendimet ligjore të miratuara nga Komisioni Evropian dhe shqyrton skemën e ndihmës shtetërore të zbatuar në Shqipëri gjatë periudhës së pandemisë.
Pyetjet kryesore që shtrohen janë: Sa efektive ka qenë paketa ligjore anti-Covid e miratuar për vendet anëtare të BE-së? A kanë kontribuar masat ekonomike në stabilizimin dhe përmirësimin e sistemit ekonomik gjatë krizës pandemike?
Punimi përmbyllet me konkluzione mbi efektivitetin e skemave të ndihmës shtetërore dhe ndikimin e tyre në sipërmarrjet dhe tregjet evropiane, si edhe në realitetin ekonomik shqiptar.

Fjalë kyçe: *konkurrencë, ndërmarrje, ndihmë shtetërore, treg, legjislacion.*

Abstract

This paper aims to provide a detailed analysis of the legislative and procedural changes, as well as the impacts they brought to the economic sectors of the European Union and our country. The study examines in depth the legal amendments adopted by the European Commission and reviews the state aid scheme implemented in Albania during the pandemic period.
The central questions raised are: How effective was the anti-Covid legislative package adopted for EU member states? Did the economic measures contribute to stabilizing and improving the economic system during the pandemic crisis?
The paper concludes with findings on the effectiveness

of state aid schemes and their impact on enterprises and markets in both the European and Albanian contexts.

Keywords:*Competition, enterprise, state aid, market, legislation*

1. Metodologjia dhe kriteret e vlerësimit të efektivitetit

Për të përmbushur objektivin kërkimor, ky studim mbështetet në metodën kualitative dhe kuantitative krahasuese. Periudha e analizës përfshin harkun kohor nga Marsi i vitit 2020 deri në përfundim të plotë të afateve të Kornizës së Përkohshme të BE-së dhe skemave të jashtëzakonshme në Shqipëri.
Masat e natyrës legjislative dhe financiare vlerësohen bazuar në tri kritere kryesore:

- Shpejtësia e reagimit institucional ç'ka nënkupton kohëzgjatjen nga miratimi në zbatim;
- Targetimi i grupeve të riskut ku përfshihen përfituesit direkt, ndërmarrjet e vogla dhe të mesme;
- Ruajtja e parimeve të konkurrencës duke synuar shmangien e krijimit të monopoleve dhe cënimin e tregut të lirë.

Artikulli vë në dukje efektivitetin e këtyre masave në stabilizimin e tregjeve, duke nxjerrë në pah sfidat lgijore dhe institucionale të përshtatjes së Shqipërisë me standartet evropiane.

2. Hyrje

Krizat ekonomike dhe shoqërore përfaqësojnë momente të veçanta në historinë e një vendi ku rregullat ekzistuese vihen në provë dhe ku lind nevoja për reflektim mbi përshtatshmërinë e tyre. Ato shërbejnë si katalizatorë për ndryshime, duke imponuar zgjidhje të reja, të shpejta dhe inovative. Në këtë kuptim, krizat nuk janë thjesht periudha të vështira, por edhe mundësi për të testuar efikasitetin e legjislacionit dhe për të parë nëse parimet mbi të cilat mbështetet sistemi ekonomik dhe juridik janë të qëndrueshme apo kërkojnë rishikim.

Pandemia e COVID-19, e cila u përhap me shpejtësi në fillim të vitit 2020, përbën një shembull tipik të një ngjarjeje të paprecedentë që tronditi themelet e ekonomisë globale. Pasojat e saj u ndjenë menjëherë në pothuajse të gjithë sektorët ekonomikë të Bashkimit Evropian, duke e vendosur ndihmën shtetërore në qendër të vëmendjes. Ndërmarrjet, pavarësisht madhësisë, u përballën me mungesë likuiditeti, ndërprerje të zinxhirëve të furnizimit dhe rënie të kërkesës, çka krijoi presion të jashtëzakonshëm mbi institucionet evropiane për të ndërhyrë me masa urgjente.
Në këtë kontekst, Komisioni Evropian u gjend përballë një sfide të dyfishtë: nga njëra anë, duhej të siguronte mbështetje të menjëhershme financiare për ndërmarrjet e prekura, ndërsa nga ana tjetër, duhej të ruante parimet themelore të konkurrencës së ndershme në tregun e brendshëm. Kjo situatë e paprecedentë e detyroi Komisionin të rishikonte legjislacionin dhe rregullat proceduriale të ndihmës shtetërore, duke i përshtatur ato me realitetin e ri ekonomik dhe duke krijuar një kuadër të përkohshëm ligjor që do të shërbente si bazë për ndërhyrjet e mëtejshme.

2.1 Pandemia dhe roli i Komisionit Evropian në ndihmat shtetërore

Shpërthimi i pandemisë COVID-19 në fillim të vitit 2020 solli një tronditje të menjëhershme në ekonomitë e vendeve anëtare të Bashkimit Evropian. Ndërmarrjet u përballën me ndërprerje të zinxhirëve të furnizimit, rënie të kërkesës dhe mungesë likuiditeti, duke rrezikuar vazhdimësinë e aktivitetit ekonomik. Në këtë situatë të paprecedentë, Komisioni Evropian u gjend përballë një sfide të jashtëzakonshme: të siguronte mbështetje urgjente për bizneset, pa cenuar parimet themelore të konkurrencës së ndershme në tregun e brendshëm.
Bazuar në dispozitat e Traktatit mbi Funksionimin e Bashkimit Evropian (TFBE), Komisioni ka kompetencën të autorizojë dhënien e ndihmës shtetërore në rastet kur është e nevojshme të korrigjohen dëmet e shkaktuara nga fatkeqësitë natyrore ose ngjarjet e jashtëzakonshme, si dhe kur ekziston një shqetësim serioz në ekonominë e një shteti anëtar[1].
Ky angazhim i Komisionit kishte një rëndësi të dyfishtë: nga njëra anë, synonte të adresonte problemet

[1] Në këtë kuadër, më 10 mars 2020, Presidentja e Komisionit, Ursula von der Leyen, deklaroi se institucionet evropiane do të siguronin ndihma shtetërore për ndërmarrjet që kishin nevojë për to, duke garantuar likuiditetin e tyre dhe duke ruajtur vazhdimësinë e aktivitetit ekonomik.

afatshkurtra të ndërmarrjeve evropiane, duke siguruar që ato të kishin mjaftueshëm mjete financiare për të përballuar krizën; nga ana tjetër, synonte të parandalonte pasojat afatgjata që mund të dëmtonin strukturën e tregut dhe konkurrencën efektive [2]. Megjithatë, numri i madh i masave të njoftuara nga shtetet anëtare dhe shuma e konsiderueshme e fondeve publike që duhej të miratoheshin në kohë rekord ngritën dyshime nëse parimet bazë të sistemit të kontrollit të ndihmës shtetërore do të mbeteshin të paprekura. Kjo dilemë u shndërrua në një nga sfidat kryesore të periudhës pandemike: si të sigurohej mbështetja e menjëhershme pa u devijuar nga rregullat e konkurrencës.

Që prej marsit 2020, Komisioni ndërmori një sërë hapash konkretë. Masa e parë e ndihmës shtetërore e lidhur me COVID-19 u miratua më 12 mars 2020, kur Danimarka njoftoi një skemë prej 12 milion euro për kompensimin e dëmeve të shkaktuara nga anulimi i eventeve të mëdha. Komisioni e miratoi këtë skemë brenda 24 orëve, duke e vlerësuar sipas nenit 107(2)(b) TFBE. Ky nen i lejon shtetet anëtare të kompensojnë ndërmarrje specifike ose sektorë të veçantë për dëmet e shkaktuara nga ngjarje të jashtëzakonshme. Vendimi i shpejtë i Komisionit tregoi fleksibilitetin e tij dhe aftësinë për të reaguar në kohë ndaj krizës.

Ky rast shënoi fillimin e një periudhe të re, ku Komisioni u detyrua të vepronte me shpejtësi dhe efikasitet, duke miratuar një numër të madh skemash ndihmëse në një kohë shumë të shkurtër. Kjo qasje e re, e cila u shndërrua në një "normalitet të ri", tregoi se institucionet evropiane ishin të gatshme të përshtatnin legjislacionin dhe procedurat për të përballuar situata emergjente, duke vendosur ndihmën shtetërore në qendër të politikave ekonomike të BE-së

2.2 Komunikata e Komisionit dhe rëndësia e saj.

Komunikata e Komisionit Evropian e datës 13 mars 2020 u pa si një reagim i menjëhershëm dhe i domosdoshëm për të zbutur ndikimin ekonomik të pandemisë COVID-19. Ajo iu drejtua institucioneve kryesore të Bashkimit Evropian – Parlamentit Evropian, Këshillit Evropian, Këshillit, Bankës Qendrore Evropiane, Bankës Evropiane të Investimeve dhe Eurogrupit – duke ofruar një bazë të koordinuar për politikat ekonomike në përgjigje të krizës. Ky dokument shënoi fillimin e një qasjeje të re, ku ndihma shtetërore u vendos në qendër të strategjisë për menaxhimin e pasojave të pandemisë.

Komunikata u dha shteteve anëtare mundësinë të hartonin masa mbështetëse të shumta, gjithnjë në përputhje me rregullat ekzistuese të ndihmës shtetërore. Këto masa përfshinin:

Së pari, ndërhyrje të përgjithshme për të gjitha ndërmarrjet, si pezullimi i pagesave të tatimit mbi vlerën e shtuar apo kontributeve sociale. Masa të tilla synonin të lehtësonin menjëherë barrën financiare të bizneseve dhe të shmangnin falimentimet masive.

Së dyti, mbështetje financiare direkte për konsumatorët, si kompensimi i shërbimeve të anuluara apo i biletave që nuk mund të rimbursoheshin nga operatorët turistikë. Këto masa merreshin drejtpërdrejt nga shtetet anëtare, pa pasur nevojë për miratim nga Komisioni.

Së treti, bazuar në nenin 107(3)(c) të TFBE, shtetet anëtare mund të plotësonin nevojat urgjente për likuiditet të ndërmarrjeve, me miratimin e Komisionit, duke mbështetur edhe ato që kishin nisur procedurat e falimentimit për shkak të krizës.

Së katërti, neni 107(2)(b) i TFBE u mundësonte shteteve anëtare të kompensonin ndërmarrjet për dëmet e shkaktuara nga ngjarje të jashtëzakonshme, si pandemia. Kjo përfshinte sektorë veçanërisht të goditur, si transporti dhe turizmi.

Së pesti, masat mund të plotësoheshin me instrumente shtesë, si Rregullorja De minimis dhe Rregullorja e Përgjithshme e Përjashtimit në Bllok, të cilat mund të zbatoheshin menjëherë nga shtetet anëtare pa përfshirjen e Komisionit.

Vetëm pak ditë më vonë, më 19 mars 2020, Komisioni njoftoi miratimin e një Kornize të Përkohshme për ndihmat shtetërore, e cila synonte të mbështeste dhe të rimëkëmbte ekonomitë e vendeve anëtare[3].

Korniza e Përkohshme, e bazuar në nenin 107(3)(b) të TFBE, parashikonte disa forma kryesore të ndihmës shtetërore:

- Grante direkte, avantazhe tatimore dhe pagesa të avancuara, deri në 800,000 euro për ndërmarrje, për të siguruar likuiditetin e menjëhershëm.

[2] Nina Aura, The transparency of State Aid within the scope of the Euroepan Union Competition Law, (2020), 5-39.

[3] Ky instrument u prezantua fillimisht më 17 mars nga Zëvendës Presidentja e Komisionit, Margrethe Vestager, e cila theksoi se Korniza e Përkohshme do të kishte efekt plotësues mbi mundësitë e parashikuara në komunikatën e 13 marsit.

- Garanci shtetërore për kreditë bankare, duke ulur rrezikun e huadhënësve dhe duke lehtësuar aksesin e bizneseve në financim. Hua publike të subvencionuara, me norma interesi të favorshme, për të mbuluar nevojat për kapital qarkullues dhe investime. Masa mbrojtëse për bankat, të cilat synonin të zgjeronin kapacitetin kredituese, duke i bërë ato më të afta për të mbështetur sipërmarrjet e vogla dhe të mesme.
- Ndihma plotësuese, të cilat duhej të zbatoheshin në mënyrë që të shmangeshin çrregullimet e konkurrencës në tregun e brendshëm.

Bazuar në këtë Kornizë, Komisioni miratoi një numër të konsiderueshëm skemash ndihmëse të njoftuara nga shtetet anëtare. Disa shembuj konkretë përfshijnë:

- Më 23 mars 2020, miratimin e një skeme kredituese prej 250 milion euro nga Letonia për ndërmarrjet e prekura nga pandemia.
- Më 22 mars 2020, miratimin e një skeme italiane prej 50 milion euro për prodhimin dhe furnizimin me pajisje mjekësore dhe maska.
- Po më 22 mars, miratimin e dy masave ndihmëse nga Gjermania, të implementuara përmes bankës Kreditanstalt für Wiederaufbau (KfW), për mbështetjen e ekonomisë gjermane.
- Më 21 mars, miratimin e një skeme garancie daneze prej 1 miliard DKK (rreth 130 milion euro) për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme.
- Po më 21 mars, miratimin e tre skemave franceze me një vlerë totale prej 300 miliard euro.

Këto masa tregojnë jo vetëm fleksibilitetin e Kornizës së Përkohshme, por edhe shkallën e jashtëzakonshme të ndërhyrjes financiare të Bashkimit Evropian në një periudhë shumë të shkurtër kohore.

3. Zhvillimet e ndihmës shtetërore në Shqipëri gjatë COVID-19-Analizë krahasuese me BE-në.

Në mbledhjen e datës 27 mars 2020, e zhvilluar pranë Ministrisë së Financave dhe Ekonomisë, Komisioni i Ndihmës Shtetërore, duke u mbështetur në dispozitat e ligjit nr. 9374, datë 21.4.2005 "Për ndihmën shtetërore", të ndryshuar, si dhe në vendimin e Këshillit të Ministrave nr. 817, datë 28.12.2005 "Për miratimin e rregullores për procedurat dhe formën e njoftimit", shqyrtoi përputhshmërinë e një skeme mbështetëse të ndërmarrjeve dhe individëve në kushtet e përhapjes së pandemisë COVID-19. Ky shqyrtim përfundoi me miratimin e vendimit nr. 96, datë 27.03.2020, i titulluar "Autorizim i Ndihmës Shtetërore Covid-19: Skema Mbështetëse në formën e Grantit". Përmes këtij vendimi, Komisioni synonte të ofronte ndihmë financiare në formën e granteve të drejtpërdrejta, me qëllim kompensimin e dëmeve të shkaktuara ndërmarrjeve të prekura nga pandemia dhe ruajtjen e vazhdimësisë së veprimtarisë ekonomike, si dhe mbështetjen e individëve të prekur nga pasojat e krizës.

Përfitues të kësaj skeme ishin ndërmarrjet private, qofshin persona fizikë apo juridikë, me të ardhura vjetore deri në 14 milion lekë, të cilat ushtronin veprimtari ekonomike në të gjithë sektorët e ekonomisë. Gjithashtu, ndihma parashikohej edhe për individët, me synimin e qartë për të zbutur efektet e shkaktuara nga fatkeqësitë natyrore dhe për të siguruar një mbështetje minimale për shtresat më të prekura. Vendimi përcaktonte se ndihma do të jepet në formën e grantit të miratuar në buxhetin e shtetit për vitin 2020, me një vlerë totale prej 5,850,000,000 lekësh (pesë miliard e tetëqind e pesëdhjetë milion lekë). Kohëzgjatja e ndihmës ishte e kufizuar: ajo do të ofrohej nga data 1 prill 2020 deri në përfundim të gjendjes së pandemisë, por jo më shumë se tre muaj. Masa kishte një shtrirje të gjerë, duke përfshirë të gjithë sektorët e ekonomisë në Republikën e Shqipërisë, me përjashtim të institucioneve financiare dhe ndërmarrjeve publike.

Në kuptim të nenit 4 të ligjit për ndihmën shtetërore, kjo skemë përbënte ndihmë shtetërore, pasi financohej nga buxheti i shtetit dhe plotësonte kriteret e përcaktuara në ligj. Ndihma financiare konsiderohej si mbështetje për punonjësit e subjekteve të biznesit me të ardhura vjetore deri në 14 milion lekë, për periudhën pas ndërprerjes së aktivitetit ekonomik dhe marrëdhënieve të punës për shkak të gjendjes së epidemisë. Ky parashikim tregonte se skema ishte selektive, duke vendosur si kriter përcaktues nivelin e të ardhurave vjetore të ndërmarrjeve të regjistruara në Qendrën Kombëtare të Biznesit[4].

[4] Përveç kësaj, skema parashikonte edhe një pagesë shtesë për individët që përfitonin ndihmë ekonomike, si dhe për ata që merrnin pagesën e të ardhurës nga papunësia.

Një element i rëndësishëm i kësaj skeme ishte përcaktimi i qartë i kritereve për përfituesit: ndihma do t'u jepej vetëm ndërmarrjeve që nuk kishin qenë në vështirësi deri më 31 dhjetor 2019, por që kishin hasur probleme pas ndërprerjes së aktivitetit ekonomik si rezultat i pandemisë. Ky kriter synonte të siguronte që ndihma të mos përdorej për shpëtimin e ndërmarrjeve që tashmë kishin probleme strukturore, por të përqendrohej tek ato që u prekën drejtpërdrejt nga kriza e COVID-19[5].

Për të shkuar përtej një liste të thjeshtë, tabela e mëposhtme analizon ndryshime thelbësore strukturore, bazën juridike, vlerat financiare dhe efektivitetin e skemave të zbatuara në Shqipëri dhe BE gjatë periudhës së pandemisë.

Vecorite e skemave	BE	Republika e Shqipërisë
Baza Ligjore	Neni 107 (3) (b) dhe 107 (2) (B) TFBE	Ligji Nr 9374/2005 (i ndryshuar) dhe aktet nënligjore
Shumat financiare	Qindra miliardë Euro (mbi 300 miliardë vetëm në Francë)	Rreth 2,850,000,000 lekë (pjesa e granteve direkte)
Kriteret e përzgjedhjes (targetimi)	Për të gjithë sektorët e prekur nga pandemia, fokus i lartë të R&D (Research & Development)	Selektive pasi ndihma u kushtëzua strikt nga xhiroja vjeotre nën 14 milionë lekë dhe nga statusi aktiv i shoqërive në QKB duke lënë jashtë fashat e ndërmarrjeve të mesme.
Kohëzgjatja & Fleksibiliteti	E zgjatur dhe e amenduar për t'u përshtatur me ecurinë e tregut ndërkombëtar deri në mbylljen e plotë të kornizës së përkohshme.	E kufizuar në kohë (afate fikse dhe teë shkurtra), e fokusuar kryesisht të ndihmat e memenjëhershme sociale pa mekanizma të zgjatur fleksibiliteti.

Mangësitë e skemës shqiptare

Analiza e të dhënave më sipër tregon se ndërsa BE-ja përdori ndihmën shtetërore për të mbajtur firmat konkurruese në rang global, skema shqiptare funksionoi më shumë si një paketë emergjente sociale. Kriteri i përjashtimit të bizneseve me xhiro mbi 14 milionë lekë la pa mbështetjte direkte të mjaftueshme, ndërmarrjet e mesme të cilat mbajnë peshën kryesore të punësimit formal në vendin tonë.

4. Konkluzione

Zhvillimet ekonomike pas pandemisë COVID-19, si në Bashkimin Evropian ashtu edhe në Shqipëri, treguan qartë se ndihma shtetërore është një instrument i pazëvendësueshëm për menaxhimin e krizave dhe për stabilizimin e ekonomive kombëtare[6]. Përvoja e BE-së, me Kornizën e Përkohshme dhe amendimet e saj, dëshmoi se fleksibiliteti institucional dhe aftësia për të reaguar shpejt janë elementë kyç për të shmangur kolapsin ekonomik. Nga ana tjetër, rasti i Shqipërisë tregoi se edhe vendet me kapacitete më të kufizuara fiskale mund të ndërmarrin masa të synuara, duke mbështetur ndërmarrjet e vogla dhe individët më të prekur. Në nivel evropian, Korniza e Përkohshme siguroi një bazë ligjore për dhënien e ndihmës shtetërore në formë të granteve, garancive dhe huave të subvencionuara, duke lehtësuar presionin financiar mbi ndërmarrjet. Megjithatë, ajo ngriti edhe pyetje të rëndësishme mbi ruajtjen e konkurrencës së ndershme dhe shmangien e dominimit të aktorëve të mëdhenj në treg.

Në Shqipëri, skema e granteve direkte, e kufizuar në kohë dhe vlerë, ndihmoi ndërmarrjet e vogla dhe individët, duke siguruar një mbështetje minimale për ruajtjen e aktivitetit ekonomik. Megjithatë, selektiviteti i saj dhe kufizimet buxhetore treguan se vendi ka nevojë për një qasje më të qëndrueshme dhe afatgjatë në politikat e ndihmës shtetërore.

Nga këto përvoja, del e qartë se modeli i ri zhvillimor pas pandemisë duhet të bazohet në:

[5] Për të garantuar transparencën, Drejtoria e Përgjithshme e Tatimeve u ngarkua si institucioni përgjegjës për publikimin e informacionit mbi ndihmën e dhënë, në faqen zyrtare brenda 12 muajve nga momenti i dhënies së ndihmës, si dhe për raportimin pranë Komisionit të Ndihmës Shtetërore.

[6] Irena Agnolucci, Will Covid-19 make or break EU state aid control? An analysis of Commission decisions authorizing Pandemic state aid measures; Journal of European Competition Law & Practice, Volum 13, Janar 2022, Faqe 3–16, https://doi.org/10.1093/jeclap/lpab060

- Forcimin e sektorëve me aftësi konkurruese, veçanërisht atyre me potencial të lartë për eksport dhe integrim në zinxhirët globalë të furnizimit.
- Skema të qëndrueshme ndihme shtetërore, të cilat nuk kufizohen vetëm në periudha krize, por që synojnë mbështetjen e inovacionit, digjitalizimit dhe tranzicionit drejt ekonomisë së gjelbër.
- Investime publike strategjike, të orientuara drejt infrastrukturës, arsimit dhe teknologjisë, si bazë për rritjen e qëndrueshme ekonomike.
- Rritjen e transparencës dhe llogaridhënies, përmes mekanizmave të qartë raportimi dhe publikimi të ndihmave të dhëna, në mënyrë që të shmangen abuzimet dhe të sigurohet besimi i publikut.

Në përfundim, pandemia COVID-19 shërbeu si një provë e madhe për sistemet ekonomike dhe juridike, duke treguar se ndihma shtetërore nuk është thjesht një mjet i përkohshëm, por një komponent thelbësor i politikave zhvillimore.

Për Shqipërinë dhe Bashkimin Evropian, sfida e ardhshme është të shndërrojnë përvojën e krizës në një mundësi për të ndërtuar një model ekonomik më të fortë, më konkurrues dhe më të qëndrueshëm.

Referenca

Agnolucci, I. (2022). Will COVID-19 make or break EU state aid control? An analysis of Commission decisions authorising pandemic state aid measures. *Journal of European Competition Law & Practice, 13*(1), 3–16. https://doi.org/10.1093/jeclap/lpab060

Aura, N. (2020). *The transparency of state aid within the scope of the European Union competition law* [Bachelor's thesis, Tallinn University of Technology]. https://digikogu.taltech.ee/en/Download/2c621b98-b667-4153-ac90-be514d776bc4

Black, J. (2003). *A dictionary of economics* (2nd ed.). Oxford University Press.

European Commission. (2020). Temporary framework for state aid measures to support the economy in the current COVID-19 outbreak (2020/C 91 I/01). *Official Journal of the European Union, C 91 I*, 1–9. https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52020XC0320(03)

Faull, J., & Nikpay, A. (Eds.). (2007). *The EC law of competition* (2nd ed.). Oxford University Press.

General Court of the European Union. (2023, May 10). *Ryanair DAC and Condor Flugdienst GmbH v. European Commission* (Joined Cases T-34/21 and T-87/21, ECLI:EU:T:2023:248).

Heimler, A., & Jenny, F. (2012). The limitations of European Union control of state aid. *Oxford Review of Economic Policy, 28*(2), 347–367. https://doi.org/10.1093/oxrep/grs005

Jones, A., & Sufrin, B. E. (2008). *EC competition law: Text, cases, and materials* (3rd ed.). Oxford University Press.

Këshilli i Ministrave i Republikës së Shqipërisë. (2020). *Vendim nr. 817, datë 27.03.2020, për miratimin e skemës mbështetëse në formën e grantit për ndihmën shtetërore COVID-19*.

Republika e Shqipërisë. (2005). *Ligji nr. 9374, datë 21.04.2005, për ndihmën shtetërore* (i ndryshuar).

Scherer, F. M., & Ross, D. (1990). *Industrial market structure and economic performance* (3rd ed.). Houghton Mifflin.

Sullivan, E. T., & Hovenkamp, H. (2003). *Antitrust law, policy and procedure: Cases, materials, problems* (5th ed.). LexisNexis.

Traktati për Funksionimin e Bashkimit Evropian, nenet 107(2)(b) dhe 107(3)(b).

Zhvillimet e ndihmës shtetërore në Bashkimin Evropian dhe në Shqipëri gjatë pandemisë.

Blerina Dervishaj[1], Lorena Cakerri[1], Migena Petanaj[1], Filloreta Madani[1], Veronika Durmishi[1], Ylldeze Sokoli[1], Brikena Sulejmani[1]

[1] Universiteti "Ismail Qemali ", Vlorë, Shqipëri

E-mail i autorit korrespondent*: filloreta.madani@univlora.edu.al*

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor
Dorëzuar: Nëntor 2026 | Pranuar: Nëntor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Financimi i gjelbër në Shqipëri dhe në Ballkanin Perëndimor rrit nevojën për informacion të besueshëm mbi qëndrueshmërinë e ndërmarrjeve. Në këtë kontekst, VSME (Voluntary Sustainability Reporting Standard for SMEs) ofron një kuadër të strukturuar për raportimin e qëndrueshmërisë dhe komunikimin me financuesit. Ky artikull shqyrton përdorimin e informacionit VSME për financimin e gjelbër, me fokus te ndërmarrjet akomoduese. Përmes analizës së literaturës, dokumenteve zyrtare dhe kontekstit institucional rajonal, propozohet një model dokumentar me katër elemente: regjistri i njësisë raportuese, inventari i deklarimeve, indeksi i evidencës dhe regjistri i përjashtimeve. Modeli synon të rrisë qartësinë dhe gjurmueshmërinë e informacionit për shqyrtimin e projekteve të gjelbra. Punimi ka karakter konceptual dhe nuk vlerëson empirikisht zbatimin e VSME-së apo ndikimin e tij në vendimmarrjen e kreditimit.

Fjalë kyçe: *VSME; cilësia e informacionit; financimi i gjelbër; gjurmueshmëria dokumentare; NVM akomoduese; Ballkani Perëndimor*.

Abstract

Green finance in Albania and the Western Balkans is increasing the need for reliable information on the sustainability performance of enterprises. In this context, the Voluntary Sustainability Reporting Standard for SMEs (VSME) provides a structured framework for sustainability reporting and

communication with financial institutions. This article examines the use of VSME information in green finance, with a particular focus on accommodation enterprises. Through an analysis of the literature, official documents, and the regional institutional context, the paper proposes a documentary model consisting of four elements: the reporting entity register, the disclosure inventory, the evidence index, and the exceptions register. The proposed model aims to enhance the clarity and traceability of sustainability information used in the assessment of green projects. The paper is conceptual in nature and does not empirically assess the implementation of the VSME standard or its impact on credit decision-making.

Keywords: *Green finance; VSME; sustainability reporting; SMEs; accommodation enterprises; Western Balkans*

1. Hyrje

Zhvillimi i financimit të gjelbër në Shqipëri dhe në Ballkanin Perëndimor po rrit nevojën për informacion të besueshëm mbi qëndrueshmërinë e ndërmarrjeve. Institucionet financiare kërkojnë të dhëna të qarta, të dokumentuara dhe të kontrollueshme për vlerësimin e projekteve të gjelbra, veçanërisht në rastin e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme (NVM), të cilat shpesh kanë kufizime në organizimin e informacionit të qëndrueshmërisë.

Në këtë kontekst, VSME, i zhvilluar nga EFRAG, ofron një kuadër të strukturuar për raportimin e informacionit mjedisor, social dhe të qeverisjes. Ai synon të lehtësojë përgjigjen e NVM-ve ndaj kërkesave informative të partnerëve të biznesit dhe institucioneve financiare (European Commission, 2025a, 2025b). Megjithëse VSME nuk përbën detyrim të përgjithshëm ligjor për ndërmarrjet akomoduese shqiptare, ai mund të shërbejë si instrument orientues për përmirësimin e cilësisë dhe krahasueshmërisë së informacionit në procesin e kërkimit të financimit të gjelbër.

Megjithatë, standardizimi i raportimit nuk garanton vetvetiu besueshmërinë dhe verifikueshmërinë e informacionit. Të dhënat mbi konsumin e energjisë, përdorimin e ujit dhe menaxhimin e mbetjeve kanë vlerë të kufizuar për financuesin nëse nuk shoqërohen me burime të identifikueshme, periudha të përcaktuara dhe shpjegime mbi mënyrën e përllogaritjes. Prandaj, rëndësi ka jo vetëm çfarë deklaron ndërmarrja, por edhe mënyra se si dokumentohet dhe kontrollohet informacioni, çështje që lidhet drejtpërdrejt me asimetrinë e informacionit ndërmjet ndërmarrjeve dhe institucioneve financiare (Stiglitz & Weiss, 1981).

Kjo problematikë është veçanërisht e rëndësishme në sektorin e akomodimit, ku konsumi i energjisë dhe ujit, menaxhimi i mbetjeve dhe praktikat e punës përbëjnë fusha kryesore të raportimit të qëndrueshmërisë. Për shembull, në rastin e një hoteli që kërkon financim për investime në eficiencën energjetike, dokumentimi i konsumit ekzistues dhe i rezultateve të pritshme të investimit ndihmon në shqyrtimin e projektit. Në këtë proces, është e rëndësishme të bëhet dallimi ndërmjet performancës historike dhe parashikimeve të investimit.

Në këtë kuadër, artikulli shqyrton se si mund të organizohet informacioni i raportuar sipas VSME-së, në mënyrë që të jetë më i kuptueshëm, i gjurmueshëm dhe i përdorshëm në komunikimin ndërmjet ndërmarrjeve akomoduese dhe financuesve. Pyetja kërkimore është: Cilat elemente të organizimit dhe kontrollit dokumentar e bëjnë informacionin VSME më të dobishëm për institucionet financiare në shqyrtimin e projekteve të financimit të gjelbër?

Për t'iu përgjigjur kësaj pyetjeje, punimi ndërthur rishikimin e literaturës mbi asimetrinë e informacionit dhe cilësinë e raportimit me analizën e dokumenteve zyrtare dhe krahasimin e kontekstit institucional në Shqipëri dhe Ballkanin Perëndimor. Në këtë kuadër, propozohet një model konceptual i organizimit të evidencës, i përbërë nga katër elemente: regjistri i njësisë raportuese, inventari i deklarimeve, indeksi i evidencës dhe regjistri i përjashtimeve.

Kontributi i punimit qëndron në propozimin e një kuadri dokumentar që lidh standardizimin e raportimit me gjurmueshmërinë dhe kontrollueshmërinë e informacionit në komunikimin midis ndërmarrjeve akomoduese dhe financuesve.

2. Rishikimi i literaturës dhe kuadri teorik

Literatura mbi raportimin e qëndrueshmërisë dhe financimin thekson se informacioni jo i plotë, i paqartë

ose i vështirë për t'u verifikuar mund të krijojë pasiguri në procesin e vendimmarrjes. Kjo çështje është veçanërisht e rëndësishme për ndërmarrjet e vogla dhe të mesme, të cilat jo gjithmonë kanë kapacitetet e nevojshme për të mbledhur, përpunuar dhe paraqitur në mënyrë sistematike të dhënat mbi performancën e tyre mjedisore dhe sociale.

2.1. Asimetria e informacionit dhe rëndësia e dokumentimit

Asimetria e informacionit përfaqëson një situatë në të cilën palët e përfshira në një marrëdhënie ekonomike nuk zotërojnë të njëjtin nivel informacioni. Në marrëdhënien ndërmjet ndërmarrjeve dhe institucioneve financiare, ndërmarrja ka njohuri më të drejtpërdrejta mbi aktivitetin e saj, kostot, proceset e prodhimit dhe ndikimet mjedisore, ndërsa financuesi mbështetet kryesisht në informacionin që i vihet në dispozicion për të vlerësuar rrezikun dhe potencialin e investimit (Stiglitz & Weiss, 1981).

Në këtë kontekst, Stiglitz dhe Weiss (1981) argumentojnë se informacioni i paplotë mund të ndikojë në vendimet e institucioneve financiare dhe në mënyrën se si ato vlerësojnë aplikantët për kredi. Kur informacioni i paraqitur nuk është i mjaftueshëm ose nuk mund të verifikohet, financuesi përballet me pasiguri më të lartë lidhur me karakteristikat dhe rrezikun e projektit. Kjo mund të ndikojë në kushtet e financimit, në procesin e përzgjedhjes së projekteve dhe në gatishmërinë për të financuar investime të caktuara.

Literatura për raportimin e qëndrueshmërisë e zgjeron këtë argument përtej marrëdhënies tradicionale huamarrës–huadhënës. Dhaliwal et al. (2011) analizojnë lidhjen ndërmjet fillimit të raportimit vullnetar të përgjegjësisë sociale dhe kostos së kapitalit aksionar, duke treguar pse informacioni jofinanciar mund të ketë rëndësi për përdoruesit financiarë. Christensen et al. (2021), në analizën e tyre ekonomike dhe rishikimin e literaturës mbi raportimin e detyrueshëm të qëndrueshmërisë, evidentojnë se efektet e raportimit varen nga kushtet institucionale, stimujt dhe mekanizmat e zbatimit.

Problemi bëhet më kompleks në rastin e financimit të gjelbër, pasi vlerësimi i një projekti nuk kufizohet vetëm në treguesit tradicionalë financiarë. Institucionet financiare mund të kenë nevojë të shqyrtojnë edhe të dhëna mbi konsumin e energjisë dhe ujit, menaxhimin e mbetjeve, përdorimin e burimeve dhe ndikimet e tjera mjedisore. Nëse këto të dhëna paraqiten pa dokumentacion mbështetës, pa periudha të përcaktuara raportimi ose pa shpjegim të metodës së llogaritjes, aftësia e financuesit për t'i vlerësuar ato mbetet e kufizuar (García-Sánchez et al., 2019).

Për rrjedhojë, dokumentimi merr rëndësi të veçantë në reduktimin e asimetrisë së informacionit. Ai krijon mundësinë që deklarimet e ndërmarrjes të lidhen me burime konkrete, si faturat, regjistrat e konsumit, dokumentet teknike dhe evidencat e tjera përkatëse. Kështu, informacioni nuk mbetet vetëm në nivel deklarativ, por bëhet më i gjurmueshëm dhe më i kontrollueshëm nga përdoruesit e jashtëm (García-Sánchez et al., 2019).

2.2. Cilësia e informacionit dhe besueshmëria e deklarimeve të qëndrueshmërisë

Cilësia e informacionit të qëndrueshmërisë është një element thelbësor për përdorimin e tij në proceset e vendimmarrjes financiare. Informacioni mund të jetë i dobishëm vetëm nëse paraqitet në mënyrë të qartë, të strukturuar dhe të krahasueshme, si dhe nëse mbështetet nga evidenca që mundësojnë kontrollin e tij. Prandaj, raportimi i qëndrueshmërisë nuk duhet të shihet thjesht si një proces i mbledhjes dhe publikimit të të dhënave, por edhe si një proces i organizimit dhe kontrollit të informacionit (Global Reporting Initiative [GRI], 2021).

Në këtë kontekst, Michelon et al. (2015) analizojnë cilësinë e deklarimeve të përgjegjësisë sociale dhe theksojnë nevojën për ta dalluar praktikën e raportimit nga cilësia përmbajtësore e informacionit të dhënë. Hahn dhe Kühnen (2013), përmes rishikimit të studimeve mbi përcaktuesit e raportimit të qëndrueshmërisë, tregojnë se praktikat e raportimit ndikohen nga faktorë të ndryshëm organizativë dhe institucionalë. Për një NVM akomoduese, kjo sugjeron që përdorimi i një formati të përbashkët nuk mjafton pa procedura që sqarojnë përgjegjësinë për të dhënat, periudhën e matjes dhe dokumentacionin mbështetës.

Në rastin e ndërmarrjeve akomoduese, për shembull, deklarimi se një hotel ka reduktuar konsumin e energjisë nuk është i mjaftueshëm për të vlerësuar performancën e tij mjedisore. Për një vlerësim më të plotë nevojitet të identifikohet periudha së cilës i referohet deklarimi, burimi i të dhënave, mënyra e

llogaritjes dhe baza e krahasimit. Në të njëjtën mënyrë, informacioni mbi konsumin e ujit ose menaxhimin e mbetjeve duhet të shoqërohet me të dhëna që e bëjnë të mundur kontrollin dhe interpretimin e tij (GRI, 2021).

Një aspekt tjetër i rëndësishëm lidhet me dallimin ndërmjet të dhënave historike dhe objektivave të ardhshëm. Të dhënat historike mund të mbështeten në dokumente dhe regjistra të periudhave të mëparshme, ndërsa objektivat dhe parashikimet kërkojnë shpjegimin e supozimeve mbi të cilat janë ndërtuar. Ky dallim është veçanërisht i rëndësishëm në shqyrtimin e projekteve të financimit të gjelbër, ku financuesit mund të vlerësojnë njëkohësisht performancën ekzistuese të ndërmarrjes dhe rezultatet e pritshme të investimit.

Në këtë kuptim, cilësia e informacionit lidhet me disa karakteristika të ndërlidhura: qartësinë e deklarimit, plotësinë e të dhënave, qëndrueshmërinë e metodave të përdorura, identifikimin e burimeve dhe mundësinë e gjurmimit të informacionit deri te evidenca përkatëse (GRI, 2021). Këto karakteristika krijojnë bazën për një komunikim më efektiv ndërmjet ndërmarrjes dhe institucionit financiar. Megjithatë, edhe informacioni i paraqitur në mënyrë cilësore nuk garanton automatikisht financimin, pasi vendimi përfundimtar varet edhe nga rreziku financiar, karakteristikat e projektit dhe kriteret e institucionit financues.

Një sfidë e raportimit është dallimi midis asaj që paraqet raporti dhe performancës së dokumentuar. Adams (2004) e trajton këtë hendek midis paraqitjes së performancës etike, sociale e mjedisore dhe evidencës përkatëse. Për këtë studim, argumenti mbështet nevojën që çdo deklarim të lidhet me burimin dhe kufijtë e tij, pa e barazuar vetë raportimin me verifikimin e performancës. Në një perspektivë plotësuese, Eccles et al. (2015) diskutojnë zhvillimin dhe kuptimin e raportimit të integruar.

Një problem plotësues është krahasueshmëria e vlerësimeve të qëndrueshmërisë. Berg et al. (2022) dokumentojnë divergjenca ndërmjet vlerësimeve ESG të ofruesve të ndryshëm, duke ilustruar se të dhëna dhe metoda heterogjene mund të prodhojnë rezultate të ndryshme vlerësimi. Për modelin e propozuar në këtë artikull, ky argument mbështet nevojën për një lidhje të qartë midis çdo treguesi të deklaruar, metodës së llogaritjes dhe evidencës burimore.

2.3. Standardi VSME si instrument për strukturimin e informacionit

Standardi VSME ofron një kornizë të përbashkët për paraqitjen e informacionit mbi qëndrueshmërinë nga ndërmarrjet e vogla dhe të mesme. Projekti i EFRAG-ut u publikua në dhjetor 2024, ndërsa Rekomandimi (BE) 2025/1710 i Komisionit Europian e vendosi standardin dhe udhëzimet shoqëruese në kuadrin e tij zyrtar në vitin 2025 (EFRAG, 2024, 2025; European Commission, 2025a). Për NVM-të, rëndësia e kësaj kornize qëndron në mundësinë për t'iu përgjigjur kërkesave informative të partnerëve të biznesit dhe financuesve me përkufizime dhe kategori më të qëndrueshme.

Një strukturë e përbashkët raportimi mund të lehtësojë krahasimin ndërmjet periudhave dhe të shmangë përgatitjen e përsëritur të të njëjtave të dhëna në formate të ndryshme. Megjithatë, standardi nuk përcakton se një dokument i caktuar administrativ është domosdoshmërisht provë e mjaftueshme për çdo deklarim; kjo varet nga kërkesa përkatëse dhe nga cilësia e evidencës (EFRAG, 2025).

Konsistenca e formatit nuk e zgjidh vetvetiu problemin e besueshmërisë. Nëse burimi i një shifre nuk identifikohet ose periudha e matjes mbetet e paqartë, deklarimi mund të jetë i plotë në pamje, por i vështirë për t'u kontrolluar. Për këtë arsye, artikulli e lidh raportimin sipas VSME-së me organizimin e dokumenteve mbështetëse, pa i paraqitur mjetet e propozuara nga autorët si kërkesa të standardit (EFRAG, 2025).

Në kontekstin e ndërmarrjeve akomoduese, kjo literaturë krijon bazë për një arsyetim praktik: një sistem dokumentimi që kërkon shumë burime administrative dhe kapacitete teknike mund të jetë më i vështirë për t'u përdorur nga një strukturë e vogël sesa nga një hotel me personel të specializuar. Ky është një implikim konceptual i studimit, jo një rezultat empirik për hotelet shqiptare.

Kufizimet e ndërmarrjeve të vogla dhe të mesme duhen marrë në konsideratë edhe gjatë përcaktimit të kërkesave praktike për dokumentimin e qëndrueshmërisë. Brammer et al. (2012), duke shqyrtuar praktikat e menaxhimit mjedisor në NVM-të e Mbretërisë së Bashkuar, evidentojnë dallime të konsiderueshme ndërmjet ndërmarrjeve të vogla dhe atyre të mesme në angazhimin ndaj praktikave mjedisore; ndërmarrjet më të vogla raportojnë

gjithashtu përfitime të perceptuara më të kufizuara nga ky angazhim.

2.4. Gjurmueshmëria dokumentare, gjurma e auditimit dhe sigurimi i besueshmërisë

Në literaturën dhe praktikën e kontrollit të informacionit, koncepti i gjurmës së auditimit (audit trail) nënkupton mundësinë për të ndjekur një informacion të raportuar mbrapsht, deri te regjistrimi ose dokumenti mbështetës, si dhe për të kuptuar transformimet dhe vendimet që kanë ndikuar në përgatitjen e tij. Në kontekstin e VSME-së, një gjurmë e tillë mund të përfshijë lidhjen ndërmjet treguesit të deklaruar, periudhës raportuese, faturës ose matjes origjinale, metodës së llogaritjes dhe korrigjimeve të dokumentuara. Kjo është një analogji funksionale e përdorur nga autorët për të shpjeguar modelin, jo një kërkesë për auditim që buron automatikisht nga VSME. Megjithatë, gjurmueshmëria dokumentare nuk është e njëjtë me sigurimin e besueshmërisë (assurance). E para ka të bëjë me organizimin e të dhënave dhe mundësinë për t'i rindërtuar ato nga burimet; e dyta lidhet me një angazhim vlerësimi nga një palë kompetente dhe, kur është e zbatueshme, e pavarur, sipas kritereve dhe procedurave të përcaktuara. Studimi i García-Sánchez et al. (2019) e trajton cilësinë e deklarimeve dhe të sigurimit të jashtëm në lidhje me aksesin në financim; ndërsa Michelon et al. (2015) ndihmojnë të kuptohet pse cilësia e përmbajtjes nuk mund të reduktohet te ekzistenca formale e një raporti. Risia e modelit nuk lidhet me krijimin e një parimi të ri kontrolli: gjurma e auditimit njihet prej kohësh, ndërsa sigurimi i besueshmërisë kërkon procedura dhe kompetenca të veçanta vlerësimi. Kontributi konceptual që propozohet këtu është ndërthurja e katër funksioneve të zakonshme të dokumentimit në një strukturë të vetme, të lidhur shprehimisht me deklarimet VSME dhe me shqyrtimin paraprak të një dosjeje financimi të gjelbër. Ndryshe nga ruajtja e përgjithshme e dokumenteve, kjo strukturë e nis kontrollin nga kërkesa konkrete e raportimit dhe e ndjek deri te burimi, metoda e llogaritjes dhe vendimi për çdo mungesë ose përjashtim. Ajo synon të jetë e përdorshme edhe nga NVM-të që nuk kanë departament të specializuar raportimi (EFRAG, 2025; GRI, 2021).
Këto dallime përcaktojnë edhe kufirin e kontributit. Modeli nuk certifikon të dhënat, nuk zëvendëson verifikimin e pavarur dhe nuk përcakton nëse projekti plotëson kriteret e kreditimit. Ai propozon një hap ndërmjetës organizativ: krijimin e një dosjeje ku shqyrtuesi mund të identifikojë shpejt subjektin raportues, kërkesën e VSME-së, evidencën mbështetëse dhe kufizimin e deklarimit. Përparësia e mundshme është ulja e paqartësive gjatë komunikimit me financuesin; kjo mbetet hipotezë praktike që kërkon testim, jo rezultat i provuar empirikisht.

3. Qasja metodologjike

Metodologjia ndërthur rishikimin narrativ të literaturës me analizën e dokumenteve zyrtare. Në qendër të analizës janë Rekomandimi (BE) 2025/1710, Aneksi I i VSME-së dhe sqarimet e Komisionit Europian. Literatura akademike shërben për të kuptuar karakteristikat që e bëjnë një deklarim të besueshëm dhe mënyrën se si cilësia e informacionit lidhet me asimetrinë e informacionit. Për kontekstin rajonal përdoren dokumente të OECD-së (Organisation for Economic Co-operation and Development – Organizata për Bashkëpunim dhe Zhvillim Ekonomik) dhe të BERZH-it (Banka Europiane për Rindërtim dhe Zhvillim). Burimet janë përzgjedhur në funksion të pyetjes kërkimore.

Përzgjedhja e burimeve është orientuar nga tri kritere:

(i) autoriteti dhe lidhja e drejtpërdrejtë me kuadrin VSME, për dokumentet e EFRAG-ut dhe të Komisionit Europian;
(ii) rëndësia teorike për asimetrinë e informacionit, cilësinë e deklarimeve dhe verifikueshmërinë, për literaturën akademike;
(iii) përkatësia gjeografike dhe tematike me politikat për NVM-të dhe financimin e gjelbër në Ballkanin Perëndimor, për burimet e OECD-së dhe të BERZH-it.

Dokumentet normative dhe institucionale të përdorura i përkasin kryesisht periudhës 2024–2026, ndërsa literatura akademike përfshin edhe punime më të hershme themelore. Burimet u lexuan duke dalluar kërkesat e standardit nga rekomandimet praktike dhe nga konstatimet mbi kontekstin rajonal.
Analiza dokumentare është përdorur si metodë cilësore për shqyrtimin dhe interpretimin sistematik të dokumenteve ekzistuese, në përputhje me qasjen e përshkruar nga Bowen (2009).

Konkretisht, dokumentet u lexuan për të identifikuar
(a) kërkesat dhe kufijtë e raportimit,
(b) llojet e të dhënave dhe burimeve mbështetëse,
(c) kushtet për kontrollin e plotësisë dhe gjurmueshmërisë
(d) përdorimin e mundshëm të informacionit në shqyrtimin e financimit të gjelbër.
Më pas, këto kategori u krahasuan dhe u sintetizuan për të formuluar modelin konceptual me katër elemente.

Shqyrtimi zhvillohet rreth katër çështjeve kryesore: kujt i përket informacioni i deklaruar; cili dokument e mbështet atë; si kontrollohen plotësia, metoda dhe paqartësitë; dhe për çfarë mund t'i shërbejë informacioni financuesit.
Këto çështje lidhen drejtpërdrejt me problematikat e trajtuara në kuadrin teorik, veçanërisht me asimetrinë e informacionit, cilësinë e deklarimeve dhe nevojën për dokumentim të gjurmueshëm.
Në krahasimin rajonal ndiqet e njëjta logjikë: dokumentohen politikat dhe programet e përshkruara në burimet zyrtare, pa i trajtuar ato si provë se ndërmarrjet i përdorin standardet apo se aplikimet për financim kanë qenë të suksesshme. Në këtë mënyrë, metodologjia krijon bazën për analizën e VSME-së dhe për ndërtimin e modelit dokumentar të propozuar në këtë studim.
Për ta bërë të kontrollueshme logjikën e përzgjedhjes, Tabela M1 përmbledh grupet kryesore të dokumenteve të përdorura, kriterin e përfshirjes dhe rolin e tyre në analizë.
Tabela paraqet burimet kryesore të cituara, jo një regjistër shterues të kërkimit bibliografik.

Tabela M1. Burimet e analizës dokumentare dhe funksioni i tyre metodologjik

Burimi / grupi	Kriteri i përfshirjes	Përdorimi në studim
EFRAG (2024, 2025); Rekomandimi (BE) 2025/1710	Burime parësore për strukturën dhe statusin e VSME-së	Identifikimi i deklarimeve, kufijve të raportimit dhe dallimi mes Modulit Bazë e atij Gjithëpërfshirës.
Bowen (2009); GRI (2021)	Bazë metodologjike dhe parime të cilësisë së raportimit	Interpretimi i dokumenteve; shqyrtimi i plotësisë, burimeve dhe gjurmueshmërisë.
Stiglitz & Weiss (1981); García-Sánchez et al. (2019); Michelon et al. (2015)	Rëndësi teorike për informacionin, besueshmërinë dhe financimin	Shpjegimi i asimetrisë së informacionit dhe dallimi ndërmjet dokumentimit e verifikimit të jashtëm.
OECD (2024, 2026a, 2026b); BERZH (2026)	Shtrirje rajonale dhe lidhje me politikat për NVM-të e financimin e gjelbër	Kontekst institucional; jo matje e zbatimit real të VSME-së nga ndërmarrjet.
Ligji nr. 87/2026; dokumentet e Bankës së Shqipërisë të diskutuara në seksionin 5	Përkatësi kombëtare rregullatore dhe mbikëqyrëse	Dallimi mes detyrimeve ligjore, pritshmërive për bankat dhe standardit vullnetar.

Shënim: Përzgjedhja është e orientuar nga pyetja kërkimore dhe nuk pretendon procedurë sistematike kërkimi, numërim të plotë të dokumenteve ose krahasim empirik ndërmjet vendeve.

4. VSME si instrument i gatishmërisë informative për financat e gjelbra

Moduli Bazë i VSME-së përmban deklarimet B1–B11 dhe mbulon informacion të përgjithshëm, mjedisor, social dhe të qeverisjes. Për një hotel, regjistrat e energjisë, të ujit dhe të materialeve mund të përbëjnë burime të dobishme. Por rëndësia dhe mënyra e raportimit të secilit tregues përcaktohen nga kushtet e standardit.
Tabela 1 shërben si orientim për dokumentet e mundshme dhe nuk zëvendëson tekstin zyrtar (European Commission, 2025a; EFRAG, 2025).

Tabela 1. Lidhja konceptuale e fushave VSME me informacionin potencialisht të dobishëm në financimin e gjelbër

Fusha	Shembull dokumentimi	Vlera informative për financuesin
B1–B2: kuadri i raportimit	Identiteti, kufijtë e raportimit, politika të miratuara	Qartësimi i njësisë dhe periudhës së informacionit
B3: energjia dhe emetimet	Fatura, lexime matësish, llogaritje të dokumentuara	Pikënisja e mundshme e analizës së konsumit
B4–B7: mjedisi dhe burimet	Dokumente mbi ndotjen, biodiversitetin, tërheqjen e ujit dhe menaxhimin e mbetjeve	Sqarimi i kontekstit mjedisor dhe i kufizimeve
B8–B11: socialja dhe qeverisja	Regjistra agregatë të personelit dhe të përputhshmërisë	Informacion plotësues për qeverisjen dhe rrezikun

Burimi: përpunim konceptual i autorëve sipas burimeve të cituara; tabela nuk paraqet rezultate të anketimit.

Për t'i kthyer treguesit në një dosje që mund të shqyrtohet, artikulli propozon katër përbërës të lidhur me njëri-tjetrin. Regjistri i njësisë përcakton se kush raporton dhe për cilën periudhë; inventari i deklarimeve tregon çfarë duhet trajtuar; indeksi i evidencës identifikon burimet; ndërsa regjistri i përjashtimeve ruan sqarimet për boshllëqet dhe vendimet e marra. Këto nuk janë formularë të detyrueshëm të standardit, por një mënyrë praktike për të shmangur deklarimet që nuk mund të mbështeten në dokumente.

Katër elementet e modelit dalin nga lidhja konceptuale ndërmjet kërkesave VSME dhe problemeve të kontrollueshmërisë së informacionit. Regjistri i njësisë e kufizon deklarimin sipas subjektit, objekteve të përfshira dhe periudhës; inventari i deklarimeve e lidh atë me kërkesën e zbatueshme B ose C; indeksi i evidencës dokumenton burimin, njësinë matëse dhe përllogaritjen; regjistri i përjashtimeve shënon mungesat, supozimet dhe vendimet për trajtimin e tyre. Dy funksionet e para mbështeten në strukturën e raportimit të VSME-së (EFRAG, 2025), ndërsa dy të fundit pasqyrojnë parimet e transparencës, plotësisë dhe verifikueshmërisë të trajtuara në literaturën e cilësisë së raportimit (GRI, 2021; García-Sánchez et al., 2019). Kombinimi i tyre në katër regjistra është propozim i autorëve, jo format i detyrueshëm i standardit.

Tabela 2. Model konceptual i arkitekturës dokumentare për raportimin VSME

Komponenti	Pyetja që zgjidh	Kontrolli i rekomanduar
Regjistri i njësisë	Kush raporton dhe për cilën periudhë?	Objektet e përfshira dhe versioni i miratuar
Inventari i deklarimeve	Çfarë kërkese aplikohet?	Statusi dhe referenca në standard
Indeksi i evidencës	Nga vjen treguesi?	Dokumenti, periudha, njësia, llogaritja
Regjistri i përjashtimeve	Çfarë mungon ose kërkon vendim?	Arsyetim, përgjegjës, datë dhe vendim

Burimi: përpunim konceptual i autorëve sipas burimeve të cituara; tabela nuk paraqet rezultate të anketimit.

4.1. Shembull ilustrues i zbatimit të katër regjistrave: një hotel hipotetik

Për të konkretizuar arkitekturën dokumentare të propozuar, merret si shembull një hotel hipotetik, "Hotel Adriatik", me 30 dhoma, që përgatit të dhënat për vitin kalendarik 2025 dhe shqyrton një investim në pajisje më eficente. Të gjitha emrat, vlerat dhe kodet e mëposhtme janë të sajuara vetëm për ilustrim metodologjik; ato nuk janë vrojtime empirike, nuk përfaqësojnë një aplikim real kredie dhe nuk provojnë përputhshmëri me VSME.

Tabela 2a. Regjistri i njësisë raportuese (shembull hipotetik)

Kodi / Fusha	E dhëna e regjistruar	Kontrolli dokumentar
R-01 / Njësia	Hotel Adriatik; 30 dhoma; një objekt akomodimi	Përfshihet vetëm objekti i këtij hoteli; pa degë të tjera
R-01 / Periudha	01.01.2025–31.12.2025	Të njëjtat data për treguesit historikë
R-01 / Përgjegjësi	Administratori; versioni V1, datë 15.02.2026	Miratimi i dokumentit dhe historia e versioneve

Tabela 2b. Inventari i deklarimeve (shembull hipotetik)

Kodi / Referenca	Deklarimi dhe statusi	Lidhja me evidencën
D-01 / B3	Konsum energjie 2025: 120.000 kWh; i dokumentuar	E-01; fatura dhe përmbledhja vjetore
D-02 / B6	Tërheqje uji 2025: 2.500 m^3; e dokumentuar nga faturat (supozim: burimi i vetëm është rrjeti i faturuar)	E-02; fatura dhe tabela mujore
D-03 / B7	Sasi vjetore mbetjesh: mungon matja e besueshme	X-01; nuk deklarohet shifër e pabazuar
D-04 / Investim	Kursim i pritshëm energjie: 30.000 kWh/vit; parashikim, jo rezultat real	E-03 dhe X-02; supozimet teknike kërkojnë verifikim

Tabela 2c. Indeksi i evidencës (shembull hipotetik)

Kodi	Dokumenti burim / periudha	Rikonstruktimi dhe kontrolli
E-01	12 fatura energjie (janar–dhjetor 2025)	Shuma e 12 faturave = 120.000 kWh; të krahasohet me leximet
E-02	12 fatura uji (janar–dhjetor 2025)	Shuma e vëllimeve mujore të faturuara = 2.500 m^3; të kontrollohet që nuk ka burime të tjera uji
E-03	Fletë teknike e investimit dhe skenar llogaritjeje	120.000 − 30.000 = 90.000 kWh/vit vetëm në skenar; jo matje pas investimit

Tabela 2d. Regjistri i përjashtimeve (shembull hipotetik)

Kodi / Referenca	Problemi dhe veprimi	Përgjegjësi / statusi
X-01 / D-03	Mungon peshimi i mbetjeve; të kërkohet evidencë nga operatori, pa sajuar vlera	Administratori; i hapur më 15.02.2026
X-02 / D-04	Kursimi 30.000 kWh/vit është vlerësim paraprak; kërkohet ekspertizë teknike dhe metodë verifikimi pas investimit	Tekniku përgjegjës; në verifikim

Lidhja ndërmjet regjistrave krijon një gjurmë dokumentare të kontrollueshme: për shembull, njësia R-01 raporton treguesin D-01, i cili mbështetet nga E-01.

Nëse një shqyrtues kërkon origjinën e shifrës 120.000 kWh, ai mund të ndjekë faturat mujore dhe përllogaritjen e totalit. Për D-03, mungesa e matjes nuk fshihet, por shpjegohet në X-01. Për D-04, kursimi i pritshëm mbahet veç nga konsumi historik, duke shmangur paraqitjen e një parashikimi si rezultat i arritur.

Ilustrimi tregon funksionin e secilit regjistër, por nuk demonstron verifikim të pavarur, miratim financimi apo përmbushje automatike të kërkesave të standardit. Për raportim real, njësia duhet të vlerësojë kërkesat dhe kushtet e zbatueshmërisë së deklarimeve B3, B6 dhe B7 sipas tekstit zyrtar VSME, përfshirë dallimin midis tërheqjes së ujit dhe konsumit sipas përkufizimeve të B6 dhe të mbrojë dokumentet që përmbajnë të dhëna konfidenciale (European Commission, 2025a; EFRAG, 2025).

Mund të ndodhë që një hotel të ketë të gjitha faturat e energjisë, por të mos ketë një përllogaritje të besueshme të kursimit që pritet nga pajisjet e reja. Të dy llojet e informacionit nuk duhen ngatërruar: faturat përshkruajnë konsumin e kaluar, ndërsa kursimet e parashikuara kërkojnë vlerësim teknik. Po kështu, kur një shifër mungon, është më e saktë të shpjegohet mungesa sesa të plotësohet një vlerë pa mbështetje. Vlerësimet lejohen vetëm kur janë në përputhje me metodën përkatëse dhe kur supozimet dokumentohen.

4.2. Moduli Gjithëpërfshirës (C1–C9) dhe dobia e tij për financuesit

Përveç Modulit Bazë (B1–B11), standardi VSME përfshin Modulin Gjithëpërfshirës (C1–C9), i cili synon të adresojë nevoja më të hollësishme informative të partnerëve të biznesit, veçanërisht investitorëve, bankave dhe klientëve korporativë. Moduli Gjithëpërfshirës është plotësues i Modulit Bazë dhe jo një alternativë që e zëvendëson atë; deklarimet e tij vlerësohen sipas kushteve të zbatueshmërisë të standardit.

Në dallim nga Moduli Bazë, i cili siguron kryesisht një pikënisje të përbashkët për informacionin mjedisor, social dhe të qeverisjes, moduli shtesë thellon kontekstin strategjik dhe rreziqet. C1 përshkruan modelin e biznesit, tregjet dhe marrëdhëniet kryesore; C2 zgjeron përshkrimin e praktikave, politikave dhe nismave të qëndrueshmërisë; C3 mbulon objektivat e reduktimit të emetimeve dhe tranzicionin klimatik; C4 trajton rreziqet klimatike.

Për një ndërmarrje akomoduese që kërkon financim për eficiencë energjetike, B3 mund të dokumentojë konsumin historik dhe emetimet përkatëse, ndërsa C3 , kur ekzistojnë objektiva të përcaktuara dhe kërkesa është e zbatueshme, mund të sqarojë synimet e reduktimit dhe rrugën e parashikuar për arritjen e tyre. C4, kur është i zbatueshëm, mund t'i ndihmojë financuesit të kuptojnë ekspozimin e hotelit ndaj rreziqeve klimatike, për shembull ndikimin e temperaturave ekstreme apo mungesës së ujit.

Arkitektura dokumentare e propozuar në këtë artikull mund të zbatohet si për deklarimet B1–B11, ashtu edhe për C1–C9. Inventari i deklarimeve identifikon kërkesën përkatëse dhe nëse ajo zbatohet; indeksi i evidencës lidh, për shembull, objektivin C3 me planin e investimit dhe supozimet e dokumentuara; regjistri i përjashtimeve arsyeton mungesat ose moszbatueshmërinë. Kështu, Moduli gjithëpërfshirës mund të jetë veçanërisht i dobishëm kur financuesi kërkon një kuptim më të thellë të rrezikut dhe strategjisë së qëndrueshmërisë, por dobia faktike dhe kërkesat e zbatueshme duhen përcaktuar rast pas rasti. Ky është interpretim konceptual i autorëve, jo rezultat i testuar empirikisht.

5. Shqipëria dhe Ballkani Perëndimor: konteksti institucional i kërkesave informative

Krahasimi institucional është përdorur në këtë studim për të vendosur modelin dokumentar VSME në kontekstin e kanaleve përmes të cilave NVM-të mund të kërkojnë financim të gjelbër. Sipas SME Policy Index 2026 të OECD-së, në gjashtë ekonomitë e Ballkanit Perëndimor identifikohen linja të gjelbra kredie, grante dhe garanci kredie me shtrirje të ndryshme (OECD, 2026a). Këto janë kategori instrumentesh financiare, jo tregues të përdorimit të VSME-së. Rëndësia e tyre për pyetjen kërkimore është se ndërmarrja mund të përballet me kërkesa dokumentare të ndryshme në varësi të skemës dhe institucionit: informacion për situatën ekzistuese, justifikimin e investimit, rezultatet e pritshme ose dokumentet mbështetëse. Studimi nuk supozon se çdo skemë i kërkon këto të dhëna apo se aplikon standardin VSME; kushtet konkrete duhen

verifikuar në dokumentacionin e financuesit.
Programet rajonale përbëjnë një dimension të veçantë. Në fazën e dytë të programit SME Go Green, BERZH-i dhe Bashkimi Europian synojnë zgjerimin e mbështetjes në gjashtë ekonomitë e Ballkanit Perëndimor, ndërsa informacioni i programit mbi fazën në zbatim identifikon një shtrirje më të kufizuar. Për këtë arsye, shtrirja e njoftuar për vitet e ardhshme nuk barazohet me financim të realizuar apo me detyrim për raportim VSME (European Bank for Reconstruction and Development, 2026).

Tabela 3 krahason gjashtë ekonomitë sipas të njëjtave kategori instrumentesh. Simbolet «Po», «Jo», «Pjesërisht» dhe «Planifikuar» pasqyrojnë klasifikimin e OECD-së për periudhën e vlerësimit dhe jo një kontroll të pavarur të të gjitha produkteve bankare aktualisht në treg. Në Bosnjë-Hercegovinë paraqiten veçmas Federata dhe Republika Srpska, sepse instrumentet ndryshojnë sipas njësisë përbërëse.

Tabela 3. Krahasim institucional i instrumenteve të financimit të gjelbër për NVM-të në Ballkanin Perëndimor

Ekonomia	Linja të gjelbra kredie	Grante të gjelbra	Garanci të gjelbra kredie
Shqipëria	Jo	Jo	Pjesërisht, në bujqësi
Bosnjë-Hercegovina	Po (Federata dhe RS)	Po (Federata dhe RS)	Jo (Federata); Po (RS)
Kosova	Po	Po	Po
Mali i Zi	Po	Po	Planifikuar
Maqedonia e Veriut	Po	Planifikuar	Jo
Serbia	Po	Po	Jo

Burimi: OECD (2026a), "Fostering SME sustainability and resilience", përpunim i autorëve. «Jo» do të thotë se instrumenti nuk raportohet si i zhvilluar në tabelën përkatëse të OECD-së, jo se nuk ekziston asnjë produkt bankar privat. Këta tregues nuk dëshmojnë zbatimin e VSME-së nga hotelet.

Krahasimi tregon ndryshime në shtrirjen e instrumenteve të përfshira në vlerësimin e OECD-së: Kosova raportohet me të tri kategoritë, Mali i Zi dhe Maqedonia e Veriut kanë elemente të planifikuara, ndërsa për Shqipërinë mbështetja në garanci shënohet pjesërisht në lidhje me bujqësinë (OECD, 2026a). Këto dallime nuk lejojnë të nxirret përfundimi se një ekonomi përdor më shumë VSME-në ose se ndërmarrjet e saj sigurojnë më lehtë financim. Përkundrazi, ato nxjerrin në pah nevojën që dokumentimi të organizohet sipas kërkesës së financuesit dhe jo sipas një liste uniforme dokumentesh. Në këtë pikë lidhet krahasimi me modelin e propozuar: regjistri i njësisë përcakton subjektin dhe periudhën, inventari i deklarimeve identifikon informacionin përkatës, indeksi i evidencës e lidh atë me burimet dhe regjistri i përjashtimeve shpjegon mangësitë. Një dosje e ndërtuar kështu mund të përshtatet me instrumente të ndryshme financimi pa e paraqitur VSME-në si kusht për marrjen e tyre.
Prandaj, Tabela 3 nuk shërben për të matur efektivitetin e financimit të gjelbër, por për të argumentuar pse përdorshmëria e informacionit kërkon një strukturë dokumentare të transferueshme ndërmjet konteksteve institucionale. Duhet respektuar edhe dallimi kohor mes vlerësimit të OECD-së dhe njoftimeve të BERZH-it për zgjerim të ardhshëm: një instrument i planifikuar ose një program rajonal i shpallur nuk përbën provë financimi të disbursuar, as detyrim të konfirmuar raportimi sipas VSME-së.

5.1. Kuadri shqiptar i raportimit të qëndrueshmërisë dhe mbikëqyrja e rreziqeve klimatike

Në Shqipëri, baza ligjore e raportimit të qëndrueshmërisë ka ndryshuar gjatë vitit 2026. Ligji nr. 87/2026, i botuar në Fletoren Zyrtare nr. 176, datë 7 gusht 2026, ndryshoi ligjin nr. 25/2018 "Për kontabilitetin dhe pasqyrat financiare", duke përfshirë në objektin e tij kërkesa për raportimin e qëndrueshmërisë nga njësitë ekonomike të përcaktuara në ligj (Kuvendi i Republikës së Shqipërisë, 2026). Kjo krijon një dallim të rëndësishëm mes raportimit të detyrueshëm për subjektet që përmbushin kriteret ligjore dhe standardit VSME, i cili

mbetet kuadër vullnetar për NVM-të jashtë fushës së detyrimeve përkatëse.

Në sektorin bankar, Banka e Shqipërisë miratoi strategjinë për administrimin dhe mbikëqyrjen e rreziqeve financiare të lidhura me klimën për periudhën 2023–2025 dhe publikoi në vitin 2024 udhëzuesin për rreziqet e lidhura me klimën dhe mjedisin. Sipas faqes zyrtare të pritshmërive mbikëqyrëse, bankat duhet të dorëzonin deri në qershor 2025 vetëvlerësimin e shmangieve dhe planin përkatës të veprimit, si dhe deri në qershor 2026 përditësimin e ecurisë së planit (Banka e Shqipërisë, 2024; Banka e Shqipërisë, pa datë).

Kjo dinamikë është e rëndësishme për propozimin e artikullit. Për shqyrtimin e një kredie për eficiencë energjetike, një bankë mund të kërkojë të dhëna të besueshme për konsumin historik, burimin e faturave, kufijtë e projektit dhe supozimet mbi kursimet e pritshme. Regjistri i njësisë, inventari i deklarimeve, indeksi i evidencës dhe regjistri i përjashtimeve mund t'i strukturojnë këto informacione, duke lehtësuar gjurmimin e tyre.

Në këtë mënyrë dallohen tri nivele: (i) detyrimet e raportimit të qëndrueshmërisë për njësitë që hyjnë në fushën e zbatimit të ligjit të ndryshuar; (ii) pritshmëritë mbikëqyrëse dhe raportimi i bankave për administrimin e rrezikut klimatik; dhe (iii) përdorimi vullnetar i VSME-së nga NVM-të për të organizuar informacionin që mund të kërkojnë financuesit.

6. Diskutim: mekanizmi i përdorshmërisë së informacionit VSME

Gjetjet dokumentare të seksioneve 4 dhe 5 mbështesin një dallim ndërmjet strukturimit të deklarimeve dhe përdorimit të tyre në një proces konkret financimi. VSME ofron kategoritë e informacionit, ndërsa instrumentet e financimit dhe kërkesat e institucioneve ndryshojnë sipas kontekstit. Modeli me katër regjistra synon të shërbejë si urë ndërmjet tyre: ai lidh çdo tregues me njësinë raportuese, periudhën, burimin, metodën e llogaritjes dhe kufizimet e deklarimit. Për rrjedhojë, krahasimi rajonal nuk është një test i modelit, por një argument për nevojën e përshtatshmërisë së tij dokumentare. Nëse kjo arkitekturë e lehtëson realisht shqyrtimin, mbetet për t'u vlerësuar empirikisht.

Në krahasim me një dosje konvencionale ku dokumentet grumbullohen sipas llojit, arkitektura e propozuar i organizon ato sipas deklarimit që duhet të mbështesin. Ky ndryshim i pikënisjes e bën më të qartë cilës kërkesë i përgjigjet secila evidencë dhe ku mbeten boshllëqe; megjithatë, nuk është verifikuar ende nëse ai ul kohën e shqyrtimit apo numrin e kërkesave për sqarim. Pikërisht këta tregues përbëjnë bazë të arsyeshme për një testim të ardhshëm me ndërmarrje dhe financues.

Për përdorim praktik, modeli mund të përkthehet në një udhëzues të shkurtër për ndërmarrjet: përcaktimi i njësisë raportuese, identifikimi i burimit për çdo tregues, kontrolli i njësive të matjes dhe regjistrimi i korrigjimeve. Financuesit, nga ana tjetër, mund të sqarojnë cilat pjesë të informacionit VSME u duhen dhe çfarë provash shtesë kërkojnë për një investim konkret. Për të testuar modelin, kërkimi i ardhshëm duhet të dallojë dy rezultate: cilësinë e përgatitjes së dosjes dhe përdorimin e saj në shqyrtimin e aplikimit. Tregues të mundshëm janë koha e përgatitjes, numri i kërkesave për plotësim dhe aftësia e një shqyrtuesi për të rindërtuar një shifër nga burimi.

7. Përfundime dhe drejtime të ardhshme

Ky punim shqyrtoi se cilat elemente të organizimit dokumentar mund ta bëjnë informacionin e raportuar sipas standardit VSME më të kuptueshëm dhe më të përdorshëm gjatë vlerësimit të projekteve të financimit të gjelbër. Analiza tregon se standardizimi i deklarimeve përbën një pikënisje të nevojshme, por dobia e tyre për shqyrtuesin varet edhe nga përcaktimi i njësisë dhe periudhës së raportimit, identifikimi i burimit të të dhënave, dokumentimi i metodës së llogaritjes dhe trajtimi i qartë i mungesave informative. Kontributi konceptual i artikullit është bashkimi i këtyre kërkesave në një arkitekturë dokumentare me katër regjistra të ndërlidhur: regjistrin e njësisë raportuese, inventarin e deklarimeve, indeksin e evidencës dhe regjistrin e përjashtimeve. Ndryshe nga një dosje ku dokumentet ruhen vetëm sipas llojit, kjo arkitekturë i lidh ato me deklarimin konkret VSME që synojnë të mbështesin. Risia qëndron në përshtatjen e parimeve të njohura të gjurmueshmërisë në një rrjedhë të thjeshtë pune për NVM-të dhe financuesit, jo në zëvendësimin e auditimit apo të procedurave të sigurimit të besueshmërisë.

Për ndërmarrjet akomoduese, modeli mund të ndihmojë në ndarjen e të dhënave historike, si konsumi i energjisë dhe ujit, nga vlerësimet e kursimeve të

ardhshme që lidhen me investimin. Për institucionet financiare, ai ofron një mënyrë të strukturuar për të

ndjekur një tregues deri te dokumenti burimor dhe për të dalluar informacionin e plotë nga ai që kërkon verifikim shtesë. Këto janë përfitime të mundshme të projektimit dokumentar, jo efekte të provuara në vendimmarrjen e kreditimit.

Një hap i mëtejshëm kërkimor është testimi i modelit në ndërmarrje akomoduese dhe institucione financiare, duke krahasuar dosje të përgatitura me praktikat ekzistuese me dosje të organizuara sipas katër regjistrave. Treguesit mund të përfshijnë kohën e përgatitjes, numrin e kërkesave për plotësim, saktësinë e rindërtimit të shifrave nga evidenca dhe vlerësimin e shqyrtuesve për qartësinë e dosjes. Një testim i tillë do të ndihmonte në përcaktimin e kushteve në të cilat qasja e propozuar është praktikisht e dobishme për financimin e gjelbër në Shqipëri dhe në rajon.

8. Kufizimet e studimit

Ky është një studim konceptual dhe dokumentar, i mbështetur në burime të përzgjedhura dhe jo në një rishikim sistematik të të gjithë literaturës. Ai nuk përdor anketa, intervista, dosje reale kredie apo një kampion hotelesh; shembulli i hotelit është hipotetik. Dokumentet e shqyrtuara lejojnë analizën e kuadrit institucional dhe propozimin e modelit, por jo matjen e përdorimit real të VSME-së, verifikimin e përmirësimit të cilësisë së të dhënave ose provimin e ndikimit në vendimet e kreditimit. Krahasimi rajonal kufizohet nga mungesa e një baze homogjene treguesish ndërmjet vendeve. Efektiviteti praktik i katër regjistrave kërkon testim të mëtejshëm me njësi ekonomike dhe institucione financiare.

Shënim mbi financimin: *Ky artikull është realizuar në kuadër të projektit "Financat e Gjelbra dhe Investimet e Qëndrueshme në Strukturat Akomoduese të Qarkut të Vlorës" (PKZHUV-2026), i financuar nëpërmjet programit të financimit të kërkimit shkencor të Universitetit "Ismail Qemali" Vlorë.*

Referenca

Adams, C. A. (2004). The ethical, social and environmental reporting–performance portrayal gap. *Accounting, Auditing & Accountability Journal, 17*(5), 731–757. https://doi.org/10.1108/09513570410567791

Banka e Shqipërisë. (2024). *Udhëzues mbi rreziqet financiare të lidhura me klimën dhe mjedisin*. https://www.bankofalbania.org/About_the_Bank/Green_finance/Guideline_on_climate-related_and_environmental_risks.html

Banka e Shqipërisë. (n.d.). *Pritshmëritë mbikëqyrëse për financat e gjelbra*. https://www.bankofalbania.org/Mbikeqyrja/Pritshmerite_mbikeqyrese_per_financat_e_gjelberta/

Berg, F., Kölbel, J. F., & Rigobon, R. (2022). Aggregate confusion: The divergence of ESG ratings. *Review of Finance, 26*(6), 1315–1344. https://doi.org/10.1093/rof/rfac033

Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal, 9*(2), 27–40. https://doi.org/10.3316/QRJ0902027

Brammer, S., Hoejmose, S., & Marchant, K. (2012). Environmental management in SMEs in the UK: Practices, pressures and perceived benefits. *Business Strategy and the Environment, 21*(7), 423–434. https://doi.org/10.1002/bse.717

Christensen, H. B., Hail, L., & Leuz, C. (2021). Mandatory CSR and sustainability reporting: Economic analysis and literature review. *Review of Accounting Studies, 26*, 1176–1248. https://doi.org/10.1007/s11142-021-09609-5

Dhaliwal, D. S., Li, O. Z., Tsang, A., & Yang, Y. G. (2011). Voluntary nonfinancial disclosure and the cost of equity capital: The initiation of corporate social responsibility reporting. *The Accounting Review, 86*(1), 59–100. https://doi.org/10.2308/accr.00000005

Eccles, R. G., Krzus, M. P., & Ribot, S. (2015). Meaning and momentum in the integrated reporting movement. *Journal of Applied Corporate Finance, 27*(2), 8–17. https://doi.org/10.1111/jacf.12113

EFRAG. (2024, December 17). *EFRAG releases the Voluntary Sustainability Reporting Standard for non-listed SMEs*. https://www.efrag.org/en/news-and-calendar/news/efrag-releases-the-voluntary-sustainability-reporting-standard-for-nonlisted-smes

EFRAG. (2025). *VSME standard: Annex I*. https://knowledgehub.efrag.org/interactive/vsme/vsme-standard-annex-i

European Bank for Reconstruction and Development. (2026). *EBRD and EU scale up SME Go Green support in the Western Balkans*. https://www.ebrd.com/home/news-and-events/news/2026/EBRD-and-EU-scale-up-SME-Go-Green-support-in-the-Western-Balkans.html

European Commission. (2025a). *Commission Recommendation (EU) 2025/1710 of 30 July 2025 on a voluntary sustainability reporting standard for small and medium-sized undertakings*. Official Journal of the European Union. https://eur-lex.europa.eu/eli/reco/2025/1710/oj/eng

European Commission. (2025b, July 30). *Commission presents voluntary sustainability reporting standard to ease burden on SMEs*. https://finance.ec.europa.eu/publications/commission-presents-voluntary-sustainability-reporting-standard-ease-burden-smes_en

García-Sánchez, I.-M., Hussain, N., Martínez-Ferrero, J., & Ruiz-Barbadillo, E. (2019). Impact of disclosure and assurance quality of corporate sustainability reports on access to finance. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management, 26*(4), 832–848. https://doi.org/10.1002/csr.1724

Global Reporting Initiative. (2021). *GRI 1: Foundation 2021*. https://www.globalreporting.org/publications/documents/english/gri-1-foundation-2021/

Hahn, R., & Kühnen, M. (2013). Determinants of sustainability reporting: A review of results, trends, theory, and opportunities in an expanding field of research. *Journal of Cleaner Production, 59*, 5–21. https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2013.07.005

Kuvendi i Republikës së Shqipërisë. (2026). *Ligji nr. 87/2026, "Për disa ndryshime dhe shtesa në ligjin nr. 25/2018 'Për kontabilitetin dhe pasqyrat financiare'"*. Fletorja Zyrtare, nr. 176, 7 gusht 2026. https://kkk.gov.al/wp-content/uploads/2026/08/Ligji-nr.-87-dt.-23.7.-2026.pdf

Michelon, G., Pilonato, S., & Ricceri, F. (2015). CSR reporting practices and the quality of disclosure: An empirical analysis. *Critical Perspectives on Accounting, 33*, 59–78. https://doi.org/10.1016/j.cpa.2014.10.003

OECD. (2024). *Western Balkans Competitiveness Outlook 2024: Regional Profile*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/170b0e53-en

OECD. (2026a). *SME Policy Index for Western Balkans and Türkiye 2026: Regional Profile*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/dc98f701-en

OECD. (2026b). *SME Policy Index for Western Balkans and Türkiye 2026: Economy Profile for Albania*. OECD Publishing. https://doi.org/10.1787/ab22c29c-en

Stiglitz, J. E., & Weiss, A. (1981). Credit rationing in markets with imperfect information. *The American Economic Review, 71*(3), 393–410. https://www.jstor.org/stable/1802787

SHKENCAT MJEKëSORE DHE TË SHËNDETIT

Farmakoekonomia në arsimin farmaceutik shqiptar: Nevoja për përmirësimin e kurrikulave sipas politikave farmaceutike evropiane.

Malvina Hoxha[1]

[1]Universiteti Katolik "Zoja e Këshillit të Mirë", Tiranë, Shqipëri.

E-mail i autorit korrespondent: m.hoxha@unizkm.al

Lloji i artikullit : Artikull kërkimor
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Farmakoekonomia është një komponent thelbësor i politikave moderne farmaceutike, pasi mbështet vendimmarrjen e bazuar në evidencë për përdorimin racional dhe kosto-efektiv të barnave, si edhe për shpërndarjen optimale të burimeve në sistemin shëndetësor. Në Shqipëri, përfshirja e farmakoekonomisë në arsimin farmaceutik paraqitet heterogjene dhe jo gjithmonë e identifikueshme si komponent i veçantë kurrikular. Ky artikull analizon gjendjen aktuale të kurrikulave të programeve të farmacisë në Shqipëri, duke e krahasuar atë me disa modele dhe rekomandime evropiane. Nëpërmjet një analize narrative të literaturës dhe dokumenteve strategjike, identifikohen boshllëqet në formimin akademik dhe theksohet nevoja për integrimin sistematik të farmakoekonomisë në kurrikulat universitare. Përshtatja e programeve mësimore me politikat farmaceutike evropiane do të përmirësojë përgatitjen profesionale të farmacistëve, të forcojë vendimmarrjen e bazuar në evidencë dhe të kontribuojë në zhvillimin e një sistemi shëndetësor më efikas dhe të qëndrueshëm në Shqipëri.

Fjalët kyçe: *Arsimi farmaceutik; Farmakoekonomia; Politikat farmaceutike; Reforma e kurrikulës; Vlerësimi i teknologjive shëndetësore (HTA).*

Abstract

Pharmacoeconomics is an essential component of modern pharmaceutical policies, as it supports evidence-based decision-making for the rational and cost-effective use of medicines, as well as the optimal allocation of resources within the healthcare system. In Albania, the inclusion of pharmacoeconomics in

pharmaceutical education appears heterogeneous and is not always identifiable as a distinct curricular component. This article analyzes the current state of pharmacy program curricula in Albania, comparing it with several European models and recommendations. Through a narrative analysis of the literature and strategic documents, gaps in academic education are identified, highlighting the need for the systematic integration of pharmacoeconomics into university curricula. Aligning educational programs with European pharmaceutical policies would enhance the professional preparation of pharmacists, strengthen evidence-based decision-making, and contribute to the development of a more efficient and sustainable healthcare system in Albania.

Keywords: *Pharmacy education; Pharmacoeconomics; Pharmaceutical policy; Curriculum reform; Health Technology Assessment (HTA).*

1. Hyrje

Farmakoekonomia përfaqëson një nga disiplinat më dinamike dhe me ndikim në shkencat farmaceutike dhe në ekonominë shëndetësore. Ajo është zhvilluar si përgjigje ndaj nevojës për të balancuar progresin terapeutik me qëndrueshmërinë financiare të sistemeve shëndetësore, duke ofruar metoda të standardizuara për vlerësimin e kostove dhe përfitimeve të ndërhyrjeve farmaceutike. Në dallim nga analiza tradicionale klinike, e cila fokusohet kryesisht në efikasitetin dhe sigurinë e barnave, farmakoekonomia integron dimensionin ekonomik në procesin e vendimmarrjes, duke analizuar nëse përfitimet klinike justifikojnë burimet financiare të investuara (Drummond et al., 2015).

Rritja progresive e kostove shëndetësore gjatë dekadave të fundit ka bërë që sistemet shëndetësore të përballen me sfida gjithnjë e më komplekse. Plakja e popullsisë, shtimi i sëmundjeve kronike, zhvillimi i terapive biologjike dhe i barnave të personalizuara, si edhe hyrja në treg e terapive me kosto shumë të lartë, kanë rritur ndjeshëm presionin mbi buxhetet publike. Në këtë kontekst, vendimmarrja nuk mund të mbështetet më vetëm mbi evidencat klinike, por kërkon edhe një analizë të kujdesshme të ndikimit ekonomik që çdo ndërhyrje terapeutike ka mbi sistemin shëndetësor (OECD, 2023).

Farmakoekonomia përdor metoda të ndryshme analitike për të krahasuar alternativat terapeutike. Analiza e kostos-efektivitetit (*Cost-Effectiveness Analysis* (CEA)) krahason kostot me rezultatet klinike të shprehura në njësi natyrore, si vitet e jetës së fituara ose ngjarjet klinike të parandaluara. Analiza e kostos-utilitetit (*Cost-Utility Analysis* (CUA)) përdor treguesin e njohur *Quality Adjusted Life Years* (QALY), duke kombinuar kohëzgjatjen dhe cilësinë e jetës në një masë të vetme. Ndërkohë, analiza e kostos-përfitimit (*Cost-Benefit Analysis* (CBA) shpreh si kostot, ashtu edhe përfitimet në terma monetarë, duke mundësuar krahasimin ndërmjet ndërhyrjeve të ndryshme shëndetësore (Briggs et al., 2006).

Përdorimi i këtyre metodologjive ka ndryshuar ndjeshëm mënyrën se si autoritetet rregullatore dhe institucionet publike marrin vendime për rimbursimin e barnave (Iskrov et al., 2016). Në një numër vendesh evropiane, analizat farmakoekonomike përbëjnë tashmë një komponent thelbësor të dosjeve që kompanitë farmaceutike paraqesin për vlerësimin e barnave inovative. Përveç të dhënave mbi cilësinë, sigurinë dhe efikasitetin klinik, kërkohet gjithnjë e më shpesh edhe demonstrimi i vlerës ekonomike të trajtimit në raport me alternativat ekzistuese (ISPOR, 2022).

Një rol qendror në këtë proces luan Health Technology Assessment (HTA), një metodologji multidisiplinare që analizon aspektet klinike, ekonomike, sociale, organizative dhe etike të teknologjive shëndetësore. HTA nuk kufizohet vetëm te barnat, por përfshin edhe pajisjet mjekësore, procedurat diagnostike dhe ndërhyrjet terapeutike (EUnetHTA, 2024, Angelis et al., 2018; O'Rourke B et al., 2020). Megjithatë, sektori farmaceutik mbetet fusha ku HTA ka gjetur aplikimin më të gjerë, pasi kostot e barnave përfaqësojnë një pjesë të konsiderueshme të shpenzimeve shëndetësore në shumicën e vendeve evropiane (WHO Regional Office for Europe, 2022).

Rëndësia e HTA-së është forcuar më tej me hyrjen në fuqi të Rregullores (UE) 2021/2282, e cila synon harmonizimin e vlerësimeve klinike të teknologjive shëndetësore në nivel evropian. Kjo rregullore synon reduktimin e duplikimit të punës ndërmjet shteteve anëtare, rritjen e transparencës dhe promovimin e vendimmarrjes së bazuar në evidenca të përbashkëta. Edhe pse vendimet për çmimet dhe rimbursimin mbeten kompetencë e secilit shtet, bashkëpunimi në

vlerësimin klinik pritet të rrisë efikasitetin dhe cilësinë e proceseve kombëtare të HTA-së (European Parliament & Council of the European Union, 2021).

Përtej dimensionit ekonomik, farmakoekonomia ka edhe një rëndësi të madhe etike. Burimet financiare në shëndetësi janë të kufizuara, ndërsa nevojat e popullsisë janë pothuajse të pakufizuara. Për këtë arsye, politikat farmaceutike duhet të sigurojnë që fondet publike të përdoren në mënyrën më efektive të mundshme, duke garantuar akses të drejtë dhe të barabartë në terapi. Analizat farmakoekonomike ndihmojnë në identifikimin e trajtimeve që ofrojnë përfitimin më të madh shëndetësor për çdo njësi të investuar, duke kontribuar në përmirësimin e efikasitetit alokativ të sistemit shëndetësor (Neumann et al., 2018).

Organizatat ndërkombëtare kanë rekomanduar integrimin e farmakoekonomisë në programet universitare të farmacisë. *International Society for Pharmacoeconomics and Outcomes Research* (ISPOR) e konsideron edukimin në farmakoekonomi si një komponent thelbësor për formimin e profesionistëve që do të jenë të aftë të kontribuojnë në proceset e vendimmarrjes dhe në zhvillimin e politikave farmaceutike të bazuara në evidenca (ISPOR, 2022). Në të njëjtën linjë, Federata Ndërkombëtare Farmaceutike (FIP) ka theksuar se programet moderne të farmacisë duhet të përfshijnë kompetenca në ekonomi shëndetësore, HTA dhe menaxhim të burimeve, për t'iu përgjigjur sfidave të sistemeve shëndetësore të shekullit XXI (FIP, 2020).

Në vendet e Bashkimit Evropian, këto rekomandime janë reflektuar gradualisht në reformimin e kurrikulave universitare. Në shumë vende evropiane, programet e Farmacisë ofrojnë module të dedikuara në farmakoekonomi, ekonomi shëndetësore ose HTA. Këto kompetenca konsiderohen të domosdoshme për farmacistët që synojnë të punojnë në industrinë farmaceutike, spitalet universitare, agjencitë rregullatore, institucionet e sigurimeve shëndetësore dhe organizatat ndërkombëtare.

Në këtë perspektivë, farmakoekonomia nuk përfaqëson më një disiplinë plotësuese, por një element strukturor të formimit universitar farmaceutik. Integrimi i saj në kurrikulat akademike nuk synon vetëm rritjen e njohurive teorike, por edhe zhvillimin e aftësive analitike dhe vendimmarrëse që farmacistët do të përdorin gjatë gjithë karrierës profesionale. Për vendet që synojnë harmonizimin me standardet evropiane, si Shqipëria, forcimi i edukimit në farmakoekonomi përbën një hap të domosdoshëm drejt modernizimit të arsimit farmaceutik dhe përmirësimit të kapaciteteve institucionale në fushën e politikave farmaceutike.

2. Metodologjia

Studimi u konceptua si një analizë narrative e literaturës e kombinuar me analizë dokumentare të kurrikulave universitare. Për programet shqiptare u shqyrtuan, gjatë vitit 2026, dokumentet dhe informacionet zyrtare publikisht të aksesueshme për programet e integruara të Farmacisë të ofruara nga universitete publike dhe private të vendit. Analiza u fokusua në identifikimin e lëndëve dhe moduleve që lidhen me farmakoekonominë, ekonominë e shëndetit, vlerësimin e teknologjive shëndetësore dhe vlerësimin ekonomik të barnave, duke regjistruar, kur ishte e disponueshme, kohëzgjatjen dhe ECTS të programit, emrin dhe ECTS e lëndës relevante dhe mënyrën e integrimit të përmbajtjes. Për krahasimin evropian u analizuan tre raste studimore nga universitete evropiane, të përzgjedhura mbi bazën e disponueshmërisë së informacionit zyrtar të detajuar. Për këto programe u shqyrtuan ECTS, objektivat, temat kryesore, format e mësimdhënies dhe metodat e vlerësimit. Të dhënat u analizuan në mënyrë përshkruese dhe krahasuese. Analiza synoi të identifikojë nivelin dhe mënyrën e integrimit të farmakoekonomisë në arsimin farmaceutik shqiptar dhe të evidentojë elemente të praktikave evropiane që mund të përshtaten me kontekstin shqiptar. Një kufizim i studimit lidhet me disponueshmërinë e kufizuar të dokumentacionit kurrikular publik, aspekt i cili është marrë në konsideratë gjatë analizës dhe interpretimit të të dhënave.

2. Gjendja aktuale e arsimit farmaceutik shqiptar dhe sfidat në integrimin e farmakoekonomisë

Transformimi i sistemeve shëndetësore evropiane gjatë dy dekadave të fundit ka sjellë ndryshime të rëndësishme edhe në mënyrën se si konceptohet formimi universitar i profesionistëve të shëndetësisë (Main et al., 2025). Në veçanti, arsimi farmaceutik ka kaluar nga një model tradicional, i fokusuar kryesisht në shkencat bazë farmaceutike dhe teknologjinë farmaceutike, drejt një modeli më të integruar, ku

farmacisti konsiderohet një profesionist aktiv në proceset e vendimmarrjes klinike, menaxhimit të barnave dhe hartimit të politikave farmaceutike. Si rrjedhojë, kompetencat në ekonomi shëndetësore, farmakoekonomi dhe *Health Technology Assessment* janë bërë pjesë e rëndësishme e kurrikulave universitare në shumicën e vendeve të Bashkimit Evropian dhe më gjerë (International Pharmaceutical Federation, 2020; Kızılay et al., 2025; Farid et al., 2021; Adunlin et al., 2023).

Në Shqipëri, megjithëse arsimi farmaceutik ka njohur zhvillime të rëndësishme gjatë viteve të fundit, veçanërisht në drejtim të harmonizimit strukturor me Procesin e Bolonjës, përmbajtja e programeve të studimit vazhdon të dominohet nga disiplinat tradicionale si kimia farmaceutike, farmakologjia, farmakognozia, teknologjia farmaceutike dhe analiza e barnave. Këto fusha përbëjnë bazën e domosdoshme të formimit profesional, por nuk janë më të mjaftueshme për t'iu përgjigjur kërkesave të sistemeve moderne shëndetësore, ku farmacisti përfshihet gjithnjë e më shumë në vlerësimin ekonomik të terapive dhe në përdorimin racional të burimeve shëndetësore (World Health Organization, 2023).

Analiza e programeve të studimit në Farmaci të universiteteve publike dhe private të shqyrtuara tregon se përfshirja e farmakoekonomisë në kurrikulat shqiptare është heterogjene. Në një prej programeve farmakoekonomia përfshihet drejtpërdrejt në lëndën "Legjislacion farmaceutik dhe Farmakoekonomi", me 5 ECTS, ndërsa në programe të tjera nuk identifikohet një lëndë e veçantë e emërtuar farmakoekonomi në dokumentacionin publik, por përmbajtje të lidhura me aspektet ekonomike mund të përfshihen në lëndë si legjislacioni, menaxhimi ose marketingu farmaceutik, disa prej të cilave kanë 5 ECTS. Në një rast tjetër, dokumentacioni institucional e përmend farmakoekonominë si pjesë të njohurive të integruara të programit, pa përcaktuar ECTS të veçanta. Këto të dhëna tregojnë se farmakoekonomia nuk mungon plotësisht në arsimin farmaceutik shqiptar, por aktualisht paraqitet në forma dhe nivele të ndryshme integrimi, pa një strukturë të standardizuar dhe të njëtrajtshme ndërmjet programeve (University of Medicine Tirana, 2026; Albanian University, 2017/2025; Western Balkans University, 2026; Luarasi University, 2026; Catholic University "Our Lady of Good Counsel", 2026). Si pasojë e këtij integrimi jo të njëtrajtshëm, studentët e farmacisë mund të kenë ekspozim të kufizuar dhe jo të standardizuar ndaj analizave si CEA, CUA, Analiza e Ndikimit në Buxhet (BIA) apo përdorimit të treguesve si *Incremental Cost-Effectiveness Ratio* (ICER) dhe QALY**,** të cilët përbëjnë bazën e vendimmarrjes farmaceutike në shumë vende evropiane (Drummond et al., 2015).

Në mungesë të një formimi të standardizuar, mund të jetë më e vështirë që profesionistët të interpretojnë në mënyrë kritike evidencat farmakoekonomike dhe të vlerësojnë përshtatshmërinë e evidencave të prodhuara në kontekste të tjera për sistemin shqiptar. Farmacistët që punojnë në administratën publike, në spitalet universitare, në industrinë farmaceutike ose në institucionet rregullatore duhet të jenë në gjendje të interpretojnë studime farmakoekonomike, të vlerësojnë raportin kosto–efektivitet të terapive dhe të kontribuojnë në proceset e rimbursimit të barnave. Në mungesë të këtij formimi, këto procese mbështeten shpesh në ekspertizë të kufizuar ose në evidenca të prodhuara nga vende të tjera, të cilat jo gjithmonë pasqyrojnë karakteristikat epidemiologjike dhe ekonomike të sistemit shqiptar.

Një aspekt tjetër kritik lidhet me mungesën e programeve pasuniversitare të specializuara në farmakoekonomi dhe ekonomi shëndetësore. Në shumë vende evropiane ekzistojnë programe master, kurse profesionale dhe trajnime të vazhdueshme që synojnë zhvillimin e kompetencave në analizën ekonomike të teknologjive shëndetësore. Këto programe u mundësojnë profesionistëve të përditësojnë njohuritë dhe të ndjekin zhvillimet më të fundit metodologjike në këtë fushë (ISPOR, 2022). Në Shqipëri, mundësitë për një trajnim të tillë mbeten ende të kufizuara, duke krijuar një hendek të konsiderueshëm ndërmjet nevojave të sistemit shëndetësor dhe kapaciteteve profesionale në dispozicion.

Mungesa e ekspertëve në farmakoekonomi ka ndikim edhe në funksionimin e institucioneve publike përgjegjëse për politikat farmaceutike. Proçeset e përzgjedhjes së barnave për listat e rimbursimit, negocimi i çmimeve, vlerësimi i barnave inovative dhe analiza e ndikimit buxhetor kërkojnë kompetenca të avancuara metodologjike. Në vendet e Bashkimit Evropian, këto analiza realizohen nga ekipe multidisiplinare ku farmacistët, ekonomistët e shëndetësisë, epidemiologët dhe klinicistët bashkëpunojnë për të prodhuar evidenca të besueshme për vendimmarrësit (European Commission, 2021). Në

Shqipëri, zhvillimi i këtyre kapaciteteve mbetet ende në fazat fillestare.

Nga ana tjetër, procesi i integrimit evropian i Shqipërisë e bën edhe më të domosdoshëm afrimin e arsimit farmaceutik me standardet e Bashkimit Evropian. Harmonizimi nuk kufizohet vetëm në përafrimin e legjislacionit farmaceutik, por përfshin edhe zhvillimin e kompetencave profesionale që kërkohen në tregun evropian të punës. Në këtë kontekst, përfshirja e farmakoekonomisë në kurrikulën universitare nuk duhet të konsiderohet si një zgjedhje fakultative, por si një komponent strategjik i reformimit të arsimit farmaceutik.

Një krahasim me universitetet evropiane e bën këtë diferencë edhe më të qartë. Në vende si Italia, Hollanda, Suedia dhe Mbretëria e Bashkuar, programet e Farmacisë përfshijnë përmbajtje në ekonomi shëndetësore dhe farmakoekonomi, duke trajnuar studentët në interpretimin e studimeve farmakoekonomike, modelimin ekonomik dhe analizën e ndikimit buxhetor, shpesh përmes studimeve të rasteve, simulimeve të vendimmarrjes dhe projekteve praktike ose kërkimore (Anderson et al., 2021). Shembujt e përzgjedhur ilustrojnë mënyra të ndryshme të këtij integrimi: në Universitetin e Bolonjës, farmakoekonomia dhe HTA trajtohen në kuadër të kurseve të lidhura me legjislacionin farmaceutik, duke përfshirë edhe çështje të aksesit në treg, çmimeve dhe rimbursimit; Universiteti i Utrecht ofron një kurs të dedikuar "*Farmaco-economie*" (7.5 ECTS), me fokus në analizat kosto-efektivitet, ICER, QALY, modelet Markov dhe analizat e sensitivitetit, të kombinuara me seminare, praktika kompjuterike dhe një projekt të plotë farmakoekonomik; ndërsa Universiteti Uppsala e integron farmakoekonominë me farmakoepidemiologjinë në një kurs prej 8 kreditesh, duke trajtuar analizat ekonomike të barnave, evidencën dhe përdorimin racional të tyre përmes leksioneve, seminareve dhe projekteve. Këto shembuj nuk synojnë të përfaqësojnë të gjithë arsimin farmaceutik evropian, por tregojnë se integrimi mund të realizohet në forma të ndryshme, duke kombinuar njohuritë teorike me kompetenca praktike të rëndësishme për profesionin modern të farmacistit (University of Bologna, 2026; Utrecht University, 2025/2026; Uppsala University, 2026).

Këto të dhëna sugjerojnë se forcimi i edukimit farmakoekonomik mund të kontribuojë jo vetëm në cilësinë e formimit universitar, por edhe në zhvillimin gradual të kapaciteteve profesionale të nevojshme për politikat farmaceutike dhe vendimmarrjen e bazuar në evidencë.

4. Politikat farmaceutike evropiane dhe nevoja për reformimin e kurrikulës së Farmacisë në Shqipëri

Politikat farmaceutike të Bashkimit Evropian kanë pësuar një transformim të thellë gjatë dekadës së fundit, si përgjigje ndaj ndryshimeve demografike, epidemiologjike dhe teknologjike që po ndikojnë sistemet shëndetësore (OECD, 2023). Në këtë kontekst, farmakoekonomia është shndërruar nga një disiplinë akademike në një instrument strategjik të politikave shëndetësore. Në disa vende evropiane, vendimet mbi përfshirjen e një bari në listat e rimbursimit nuk bazohen vetëm në të dhënat klinike të efikasitetit dhe sigurisë, por edhe në analizat e kostos-efektivitetit, ndikimit buxhetor dhe vlerës së shtuar terapeutike. Kjo qasje synon të garantojë që fondet publike të investohen në ndërhyrje që ofrojnë përfitimin më të madh për pacientët dhe për sistemin shëndetësor në tërësi (Neumann et al., 2018).

Një zhvillim me rëndësi të veçantë në këtë drejtim ishte miratimi i Rregullores (BE) 2021/2282 mbi Vlerësimin e Teknologjive Shëndetësore, e cila krijon një kuadër evropian për bashkëpunimin në vlerësimin e teknologjive shëndetësore dhe zbatohet që nga 12 janari 2025. Një komponent qëndror i saj është Joint Clinical Assessment (JCA), që synon të sigurojë një vlerësim të përbashkët në nivel evropian të evidencës klinike dhe efekteve relative të teknologjive shëndetësore, duke reduktuar përsëritjen e vlerësimeve ndërmjet shteteve anëtare. JCA mbështet proceset kombëtare të HTA-së, por nuk zëvendëson vendimmarrjen kombëtare lidhur me vlerën, çmimet dhe rimbursimin e teknologjive shëndetësore (European Parliament & Council of the European Union, 2021; European Commission, 2026).

Në këtë kuadër, farmakoekonomia lidhet kryesisht me komponentin ekonomik të HTA-së, i cili mbetet i rëndësishëm për vlerësimin e kostove, kostos-efektivitetit, kostos-utilitetit dhe ndikimit buxhetor në mbështetje të vendimmarrjes kombëtare. Rrjedhimisht, Rregullorja (BE) 2021/2282 nuk përcakton një detyrim të drejtpërdrejtë për krijimin e një lënde të veçantë të farmakoekonomisë në programet universitare shqiptare. Megjithatë, zhvillimi i kuadrit evropian të HTA-së evidenton nevojën për

profesionistë të aftë të interpretojnë evidencën klinike dhe ekonomike dhe përbën një argument strategjik për forcimin e këtyre kompetencave në arsimin farmaceutik shqiptar. Në këtë perspektivë, përfshirja më e strukturuar e farmakoekonomisë dhe elementeve të HTA-së në kurrikulat e Farmacisë mund të mbështesë përafrimin gradual të formimit universitar me kërkesat metodologjike dhe profesionale të një sistemi shëndetësor gjithnjë e më të orientuar drejt vendimmarrjes së bazuar në evidencë (European Commission, 2023; FIP, 2020).

Një element tjetër i rëndësishëm i politikave evropiane është promovimi i përdorimit racional të barnave. Sipas Organizatës Botërore të Shëndetësisë (WHO), përdorimi racional nënkupton që pacientët të marrin barnat e përshtatshme për nevojat e tyre klinike, në dozat e duhura, për kohëzgjatjen e duhur dhe me koston më të ulët të mundshme për individin dhe komunitetin (WHO, 2023). Ky koncept lidhet ngushtë me farmakoekonominë, pasi zgjedhja e trajtimit më të përshtatshëm nuk varet vetëm nga efikasiteti klinik, por edhe nga raporti ndërmjet kostos dhe përfitimit.

Në këtë kuadër, farmacisti ka fituar një rol gjithnjë e më të rëndësishëm në sistemet moderne shëndetësore. Përtej funksioneve tradicionale dhe këshillimit të pacientëve, farmacisti duhet të jetë pjesë aktive e komiteteve terapeutike, e proceseve të vlerësimit të barnave, e monitorimit të përdorimit racional të terapive dhe e analizave të ndikimit ekonomik. Ky evolucion profesional kërkon një profil kompetencash që tejkalon njohuritë klasike farmaceutike dhe përfshin aftësi analitike në ekonomi shëndetësore, interpretim të evidencave shkencore dhe përdorim të metodave të HTA-së (International Pharmaceutical Federation, 2020).

Për Shqipërinë, këto zhvillime përfaqësojnë një sfidë dhe një mundësi njëkohësisht. Si vend kandidat për anëtarësim në Bashkimin Evropian, Shqipëria është e angazhuar në procesin e përafrimit të legjislacionit dhe politikave të saj me atë të Bashkimit Europian. Megjithatë, harmonizimi nuk duhet të kufizohet vetëm në përshtatjen e kuadrit ligjor. Ai duhet të shtrihet edhe në zhvillimin e burimeve njerëzore dhe në modernizimin e arsimit universitar, pasi zbatimi efektiv i politikave evropiane kërkon profesionistë të përgatitur për t'i vënë ato në praktikë.

Në bazë të gjetjeve të analizës së kurrikulave shqiptare dhe të modeleve evropiane të shqyrtuara, propozohet përfshirja e një moduli të veçantë në Farmakoekonomi dhe Vlerësimin e Teknologjive Shëndetësore me 4 ECTS. Ky propozim ka karakter orientues dhe nuk synon të imponojë një strukturë të njëjtë për të gjitha institucionet, por të ofrojë një model të përshtatshëm për përshtatje sipas strukturës së programeve, kapaciteteve akademike dhe kërkesave kombëtare. Moduli duhet të synojë zhvillimin e kompetencave bazë teorike dhe praktike, duke u mundësuar studentëve të shpjegojnë konceptet themelore të ekonomisë shëndetësore, farmakoekonomisë dhe HTA-së; të dallojnë dhe interpretojnë analizat *cost-minimisation*, *cost-effectiveness*, *cost-utility* dhe *cost-benefit;* të kuptojnë tregues si ICER dhe QALY; të njohin parimet bazë të modelimit farmakoekonomik, përfshirë dhe modelet Markov; të interpretojnë analizat e ndjeshmërisë dhe ndikimit buxhetor; si dhe të vlerësojnë në mënyrë kritike studime farmakoekonomike dhe dokumente HTA.

Përmbajtja e modulit mund të organizohet rreth kostove dhe matjes së rezultateve shëndetësore, metodave kryesore të analizës ekonomike, ICER dhe QALY, modelimit farmakoekonomik, analizave të ndjeshmërisë dhe pasigurisë, Analiza e ndikimit ne buxhet, parimeve të HTA-së dhe dallimit ndërmjet vlerësimit klinik dhe ekonomik. Gjithashtu, duhet të trajtohet lidhja e farmakoekonomisë me rimbursimin, çmimet e barnave, si dhe interpretimi kritik i studimeve dhe raporteve reale të HTA-së. Për të shmangur një qasje thjesht teorike, mësimdhënia duhet të kombinojë leksione të përqendruara me seminare, ushtrime numerike, studime rastesh, punë në grup dhe detyra të aplikuara.

Vlerësimi i studentëve mund të bazohet në një kombinim të provimit individual (40%), një projekti të aplikuar në grup (40%), që mund të marrë formën e një analize të thjeshtuar farmakoekonomike ose mini-HTA, dhe një prezantimi me diskutim kritik (20%). Një strukturë e tillë do të vlerësonte jo vetëm përvetësimin e koncepteve, por edhe aftësinë e studentëve për t'i aplikuar dhe interpretuar ato në situata konkrete. Krahas reformimit të përmbajtjes universitare, zhvillimi i kapaciteteve të stafit akademik, edukimi i vazhdueshëm profesional i farmacistëve dhe nxitja e kërkimit farmakoekonomik lokal do të ishin të rëndësishme për konsolidimin e kësaj fushe. Përditësimi periodik i përmbajtjes duhet të marrë në konsideratë zhvillimet në HTA, real-world evidence dhe politikat farmaceutike evropiane.

Në përfundim, reformimi i kurrikulës së Farmacisë në Shqipëri duhet të konsiderohet pjesë e procesit më të gjerë të modernizimit të sistemit shëndetësor dhe të harmonizimit me standardet e Bashkimit Evropian. Integrimi i farmakoekonomisë, zhvillimi i programeve pasuniversitare, promovimi i kërkimit shkencor dhe forcimi i bashkëpunimit ndërkombëtar do të kontribuonin në krijimin e një brezi të ri farmacistësh me kompetenca të avancuara, të aftë për të mbështetur vendimmarrjen e bazuar në evidencë dhe për të përmirësuar efikasitetin, transparencën dhe qëndrueshmërinë e politikave farmaceutike në Shqipëri.

Referencat

Adunlin, G., Skiera, J., Cupp, C. S., Ali, A. A., & Afeli, S. A. Y. (2023). The state of pharmacoeconomics education in the Doctor of Pharmacy curriculum amid the changing face of pharmacy practice. *Healthcare, 11*(22), 2923. https://doi.org/10.3390/healthcare11222923

Albanian University. (2017). *Manifesti akademik 2016–2017: Programi i integruar i studimit në Farmaci*. https://albanianuniversity.edu.al/wp-content/uploads/2017/03/Manifesti_Akademik_2016-2017.pdf

Anderson, C., & Arakawa, N. (2021). Pharmacy education development. *Pharmacy, 9*(4), 168. https://doi.org/10.3390/pharmacy9040168

Angelis, A., Lange, A., & Kanavos, P. (2018). Using health technology assessment to assess the value of new medicines: Results of a systematic review and expert consultation across eight European countries. *The European Journal of Health Economics, 19*(1), 123–152. https://doi.org/10.1007/s10198-017-0871-0

Briggs, A., Claxton, K., & Sculpher, M. (2006). *Decision modelling for health economic evaluation*. Oxford UniversityPress. https://doi.org/10.1093/oso/9780198526629.001.0001

Drummond, M. F., Sculpher, M. J., Claxton, K., Stoddart, G. L., & Torrance, G. W. (2015). *Methods for the economic evaluation of health care programmes* (4th ed.). Oxford University Press.

European Commission. (2020). *Pharmaceutical strategy for Europe*. European Union.

European Network for Health Technology Assessment. (2024). *Guidance by the Member State Coordination Group on Health Technology Assessment*. https://health.ec.europa.eu/health-technology-assessment/key-documents_en

European Parliament and Council of the European Union. (2021). Regulation (EU) 2021/2282 of 15 December 2021 on health technology assessment. *Official Journal of the European Union, L 458*, 1–32.

Farid, S., & Baines, D. (2021). Pharmacoeconomics education in the Middle East and North Africa region: A web-based research project. *Value in Health Regional Issues,25*,182–188. https://doi.org/10.1016/j.vhri.2021.05.006

International Pharmaceutical Federation. (2020). *FIP development goals: Transforming global pharmacy education*.

International Society for Pharmacoeconomics and Outcomes Research. (2022). *Good practices for outcomes research*.

Iskrov, G., Dermendzhiev, S., Miteva-Katrandzhieva, T., & Stefanov, R. (2016). Health economic data in reimbursement of new medical technologies: Importance of the socio-economic burden as a decision-making criterion. *Frontiers in Pharmacology, 7*, Article 252. https://doi.org/10.3389/fphar.2016.00252

Kızılay, H. (2025). Pharmacoeconomics education in pharmacy faculties: Status in Türkiye and other countries. *Turkish Journal of Pharmaceutical Sciences, 22*(5),328–332. https://doi.org/10.4274/tjps.galenos.2025.35559

Luarasi University. (2026). *Programi i studimit në Farmaci – Fakulteti i Mjekësisë*. https://luarasi-univ.edu.al/sq/bachelor-fakulteti-i-mjekesise-pind/

Main, C., Schäfer, C., & Kanavos, P. (2025). From vision to reality: The EU's pharmaceutical reforms and the path to improved access. *PharmacoEconomics Open, 9*, 331–339. https://doi.org/10.1007/s41669-024-00556-w

Neumann, P. J., Sanders, G. D., Russell, L. B., Siegel, J. E., & Ganiats, T. G. (Eds.). (2017). *Cost-effectiveness in health and medicine* (2nd ed.). Oxford University Press.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2023). *Health at a glance 2023: OECD indicators*. OECD Publishing.

O'Rourke, B., Oortwijn, W., & Schuller, T. (2020). The new definition of health technology assessment: A milestone in international collaboration. *International Journal of Technology Assessment in Health Care, 36*(3), 187–190. https://doi.org/10.1017/S0266462320000215

Universiteti i Mjekësisë, Tiranë. (2026). *Programi i studimit të ciklit të dytë të integruar "Master i Shkencave" në "Farmaci"*. https://umed.edu.al/rreth-nesh/fakultetet/fakulteti-i-mjekesise/fakulteti-i-mjekesise-programet-e-studimit/

Universiteti Katolik "Zoja e Këshillit të Mirë". (2026). *Programi i studimit në Farmaci – Master i Shkencave, cikli i dytë*. https://www.unizkm.al/study/course/corso-di-laurea-magistrale-a-ciclo-unico-quinquennale-in-farmacia/al

University of Bologna. (2026). *Pharmaceutical legislation and pharmacoeconomics: Single cycle degree programme in Pharmacy, academic year 2026/2027*. https://www.unibo.it/en/study/course-units-transferable-skills-moocs/course-unit-catalogue/course-unit/2025/445480

Uppsala University. (2026). *Pharmacoepidemiology and pharmacoeconomics (3FS075), 8 credits*. https://www.uu.se/en/study/course?query=3FS075

Utrecht University. (2025–2026). *Farmaco-economie*. School of Pharmacy, Master's Programme in Pharmacy. https://www.uu.nl/en/organisation/faculty-of-science/about-us/organisation/schools/school-of-pharmacy

Western Balkans University. (2026). *Farmaci – Programi i integruar 5-vjeçar*. https://wbu.edu.al/sq/program/pharmacy

World Health Organization. (2021). *Global report on health technology assessment*. https://www.who.int/health-topics/health-technology-assessment

World Health Organization. (2022). *Strengthening health technology assessment in Europe*. WHO Regional Office for Europe.

World Health Organization. (2023). *World health statistics 2023*. https://cdn.who.int/media/docs/default-source/gho-documents/world-health-statistic-reports/2023/world-health-statistics-2023_20230519_.pdf

Menopauza, një tranzicion natyror i formësuar nga njohuritë, konteksti kulturor dhe shoqëror.

Elira Tashi[1]

[1] Universiteti "Aleksandër Xhuvani ", Elbasan, Shqipëri.

E-mail i autorit korrespondent: elira.tashi@uniel.edu.al

Lloji i artikullit : Artikull rishikues
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Menopauza është një tranzicion biologjik natyror që shënon përfundimin e periudhës riprodhuese të gruas dhe shoqërohet me ndryshime të rëndësishme hormonale, fiziologjike, metabolike, psikologjike dhe sociale. Gjatë viteve të fundit, kuptimi i menopauzës ka evoluar nga një qasje kryesisht biologjike drejt një modeli biopsikosocial, i cili njeh ndikimin e faktorëve individualë, kulturorë dhe shoqërorë në përjetimin e këtij tranzicioni. Ky artikull paraqet një rishikim narrativ të literaturës bashkëkohore mbi menopauzën, me fokus fispatologjinë e tranzicionit menopauzal, klasifikimin sipas STRAW+10, ndikimin në sistemin muskuloskeletik, metabolik dhe kardiovaskular, si edhe rolin e njohurive shëndetësore, mbështetjes familjare, stilit të jetesës dhe mjedisit të punës në menaxhimin e simptomave. Gjithashtu, diskutohen mangësitë e të dhënave epidemiologjike në Shqipëri dhe paraqiten rekomandime për edukimin shëndetësor, përfshirjen e familjes, krijimin e mjediseve mbështetëse në vendin e punës dhe zhvillimin e kërkimeve kombëtare të standardizuara. Një qasje gjithëpërfshirëse dhe e bazuar në evidencë mund të përmirësojë cilësinë e kujdesit shëndetësor dhe mirëqenien e grave gjatë tranzicionit menopauzal dhe në periudhën postmenopauzale.

Fjalë kyçe: *menopauza, tranzicioni menopauzal, STRAW+10, edukimi shëndetësor, stili i jetës, shëndeti i gruas.*

Abstract

Menopause is a natural biological transition that marks the end of a woman's reproductive life and is accompanied by significant hormonal, physiological, metabolic, psychological, and social changes. Over recent decades, the understanding of menopause has evolved from a predominantly biological perspective to a biopsychosocial model that recognizes the influence of individual, cultural, and social factors on women's experiences during this transition. This article presents a narrative review of the contemporary literature on menopause, focusing on the pathophysiology of the menopausal transition, the STRAW+10 staging system, and its impact on musculoskeletal, metabolic, and cardiovascular health. It also examines the role of health literacy, family support, lifestyle, and the workplace environment in the management of menopausal symptoms. Furthermore, the review highlights the limited epidemiological data available from Albania and proposes recommendations for health education, family involvement, supportive workplace environments, and the development of standardized national research. A comprehensive, evidence-based approach has the potential to improve healthcare quality and enhance women's well-being throughout the menopausal transition and the postmenopausal period.

Keywords: *menopause, menopausal transition, STRAW+10, health literacy, lifestyle, women's health*.

1. Hyrje

Menopauza është një tranzicion biologjik natyror që shënon përfundimin e periudhës riprodhuese të gruas. Në aspektin klinik, ajo përcaktohet si mungesa e menstruacioneve për 12 muaj radhazi, në mungesë të shkaqeve të tjera fiziologjike ose patologjike. Edhe pse çdo grua e përjeton menopauzën, mosha e shfaqjes, simptomat dhe mënyra se si përjetohet ky proçes ndryshojnë ndjeshëm nga një individ te tjetri.

Sot, për shkak të rritjes së jetëgjatësisë, gratë kalojnë pothuajse një të tretën e jetës së tyre në menopauzë, duke e bërë këtë periudhë një çështje të rëndësishme të shëndetit publik dhe jo thjesht një etapë të jetës riprodhuese.

Kuptimi i menopauzës ka evoluar ndjeshëm gjatë dekadave të fundit. Dikur e konsideruar kryesisht si fundi i periudhës riprodhuese dhe pasojë e rënies së funksionit ovarian, sot menopauza shihet si një tranzicion kompleks biopsikosocial, me ndikim në shëndetin dhe mirëqenien e gruas (Evans et al., 2024).

Përveç ndryshimeve hormonale, ky tranzicion shoqërohet me ndryshime fiziologjike, metabolike, psikologjike dhe sociale, të cilat mund të ndikojnë në cilësinë e jetës dhe në riskun për zhvillimin e sëmundjeve kronike gjatë moshës së mesme dhe më vonë. Si rrjedhojë, vëmendja e kërkimit shkencor është zhvendosur nga trajtimi i simptomave drejt një qasjeje më gjithëpërfshirëse, që e konsideron menopauzën si pjesë të procesit të plakjes së shëndetshme dhe të promovimit të shëndetit të gruas përgjatë gjithë jetës.

Nga njëra anë, të dhëna nga studime ndërkombëtare kanë zgjeruar kuptimin e menopauzës duke treguar se tranzicioni menopauzal lidhet ngushtë me shëndetin kardiovaskular, metabolik, funksionin kognitiv dhe shëndetin kockor, duke mbështetur një qasje gjithëpërfshirëse ndaj shëndetit të grave në moshën e mesme (El Khoudary et al., 2019).

Nga ana tjetër, studime ndërkombëtare tregojnë se shumë gra e përjetojnë menopauzën si një proçes natyror të plakjes dhe jo si një situatë shëndetësore që kërkon trajtim, sikurse evidentohet në studimin e Ilankoon et al., 2021, i cili tregoi se gratë në Sri Lanka i menaxhonin simptomat kryesisht përmes praktikave të vetëkujdesit, duke u mbështetur në praktika fetare dhe ndërveprimin social, ndërsa shpesh vononin kërkimin e ndihmës mjekësore.

Në mënyrë të ngjashme, të dhënat e studimeve tregojnë se përvoja e menopauzës nuk përcaktohet vetëm nga ndryshimet biologjike, por edhe nga faktorët socialë dhe kulturorë (Shahzad et al., 2021;Kibret & Mariam, 2019). Ajo formësohet nga determinantë të shumtë socialë si arsimimi, statusi socio-ekonomik, punësimi dhe aksesi në shërbimet shëndetësore (Namazi et al., 2019).

Në Shqipëri të dhënat epidemiologjike mbi perceptimin e grave, simptomat dhe shëndetin e lidhur me menopauzën janë të kufizuara. Kjo mangësi e të dhënave kombëtare në literaturë nuk duhet të shihet thjesht si një kufizim, por si një mundësi për mbledhjen e informacionit dhe të dhënave specifike per vendin, në mënyrë që të ndërtohen strategji të shëndetit publik. Kërkimet mund të hulumtojnë nëse studimet

ndërkombëtare që lidhen me prevalencën e simptomave, edukimin shëndetësor, stilin e jetës dhe shkallën e përdorimit të kujdesit shëndetësor janë të zbatueshme dhe në kontekstin e popullatës shqiptare, duke evidentuar në këtë mënyrë determinantët specifik kulturorë ku mund të për zhvillimin e ndërhyrjeve të përshtatura sipas karakteristikave demografike, kulturore dhe të sistemit shëndetësor të vendit.

2. Tranzicioni menopauzal: Klasifikimi sipas STRAW+10 (Stages of Reproductive Aging Work)

Ky sistem klasifikimi, i cili është zhvilluar në bazë të konsensusit të ekspertëve ndërkombëtarë, siguron një kuadër të standartizuar për moshën riprodhuese duke identifikuar fazat që paraprijnë menopauzën dhe e pasojnë atë, duke mundësuar një komunikim koherent në kontekstin kërkimor dhe të shëndetit publik. Gjithashtu studimi i Ambikairajah et al. 2022 theksoi rëndësinë e përdorimit të kritereve të standardizuara të STRAW+10 për të përmirësuar krahasueshmërinë e studimeve dhe interpretimin e rezultateve, duke qenë se u evidentua heterogjenicitet i konsiderueshëm në përkufizimet e përdorura në literaturën shkencore
Ky sistem bazohet në dy kritere për të përcaktuar fazën e moshës riprodhuese. Ndryshimet e vetë-raportuara të modelit të ciklit menstrual përbëjnë kriterin kryesor, ndërsa biomarkuesit endokrine si FSH, AMH dhe inhibina B si dhe numri i folikujve antrale konsiderohen si kriter mbështetës (Harlow et al., 2012).

3. Fispatologjia e tranzicionit menopauzal

Tranzicioni menopauzal është rezultat i pakësimit progresiv të folikujve ovarial, i cili çon në uljen e prodhimit të estradiolit dhe inhibinës B. Si pasojë e reduktimit të feedback-ut negativ mbi boshtin hipotalamo-hipofizar, rritet sekretimi i hormonit folikulo-stimulues (FSH) dhe hormonit luteinizues (LH). Nga këta, FSH shfaq rritjen më të theksuar dhe përdoret gjerësisht si një markues biokimik i tranzicionit menopauzal (Harlow et al., 2012; Santoro & Randolph, 2011).
Rënia e nivelit të estrogjenit ndikon në funksionimin e shumë sistemeve fiziologjike. Në sistemin nervor qëndror, ndryshimet në mekanizmat hipotalamikë të termorregullimit kontribuojnë në shfaqjen e simptomave vazomotore, si afshet e nxehta dhe djersitjet e natës. Çrregullimet e gjumit mund të shfaqen si pasojë e luhatjeve hormonale, si dhe nga rekurrenca e simptomave vazomotore nokturne. Gjithashtu, defiçienca e estrogjenit ndikon në rrugët e neurotransmetimit që përfshihen në rregullimin e humorit, duke rritur predispozitën për ankth, irritabilitet, simptoma depresive dhe çrregullime kognitive te disa gra (Santoro & Randolph, 2011).
Në traktin urogjenital, reduktimi i estrogjenit shkakton hollimin e epitelit vaginal, uljen e lubrifikimit, ndryshime të mikrobiotës vaginale dhe simptoma të traktit urinar të poshtëm. Këto ndryshime përbëjnë atë që njihet si sindroma urogjenitale e menopauzës (Portman & Gass, 2014).
Ndryshimet në sistemin muskuloskeletik karakterizohen nga përshpejtimi i rimodelimit kockor, me rritje të aktivitetit osteoklastik, humbje progresive të densitetit mineral kockor dhe reduktim gradual të masës dhe forcës së muskulaturës skeletike (Karlamangla et al., 2018).
Paralelisht, ndryshimet metabolike favorizojnë adipozitetin abdominal, rezistencën insulinike, dislipideminë dhe disfunksionin endotelial, duke kontribuar në rritjen e riskut kardiovaskular që vërehet në postmenopauzë (El Khoudary et al., 2019).

4. Njohuritë, qëndrimet dhe edukimi shëndetësor

Njohja e ndryshimeve fiziologjike të menopauzës dhe e opsioneve të trajtimit luan një rol kyç në aftësinë e grave për të menaxhuar simptomat e tyre në mënyrë efiçiente. (Karlamangla et al., 2018; El Khoudary et al., 2019). Në këtë kontekst, njohuritë shëndetësore rreth menopauzës përfshijnë të kuptuarit e ndryshimeve hormonale, njohjen e simptomave më të zakonshme, përfshirë ndryshimet në metabolizmin kockor dhe rritjen e riskut për osteoporozë, njohjen e ekzaminimeve të rekomanduara, si dhe informimin mbi ndërhyrjet në stilin e jetesës dhe opsionet terapeutike të mbështetura në evidencë, përfshirë terapinë hormonale.
Një gjetje konstante gjatë rishikimit të literaturës ndërkombëtare është se niveli i njohurive shëndetësore mbi menopauzën lidhet ngushtë me

qëndrimet e grave ndaj menopauzës dhe opsioneve të menaxhimit të saj, përfshirë terapinë hormonale (HT) (Pershad et al., 2023; Shahzad et al., 2021). Gratë që kanë më shumë njohuri mbi menopauzën, janë më të prirura të marrin vendime të informuara, të kuptojnë dhe interpretojnë më mirë simptomat që përjetojnë, si edhe të përdorin strategji të përshtatshme për vetëmenaxhimin dhe përballimin e tyre (O'Reilly et al., 2023).

5. Konteksti shoqëror, stili i jetesës dhe ndikimi në vendin e punës

Përtej njohurive individuale, mjedisi shoqëror dhe mbështetja familjare ndikojnë ndjeshëm në mënyrën se si gratë e përjetojnë menopauzën Namazi et al., 2019; O'Reilly et al., 2023). Anëtarët e familjes, veçanërisht bashkëshorti shpesh luan një rol të rëndësishëm në perceptimet për menopauzën, mirëqënien emocionale dhe vendimmarjen lidhur me menaxhimin e simptomave (Santoro & Randolph, 2011). Studimet e fundit sugjerojnë se gratë që kuptohen më shumë nga partnerët dhe kanë mbështetje familjare i zbatojnë më lehtë strategjitë e menaxhimit (Thavabalan et al., 2025; Udeh et al., 2025). Këto gjetje sugjerojnë se edukimi mbi menopauzën nuk duhet të kufizohet vetëm te gratë, por duhet të përfshijë edhe partnerët dhe anëtarët e familjes me qëllim forcimin e mbështetjes në mjedisin familjar.

Ndër faktorët e stilit të jetesës, aktiviteti fizik dhe ushtrimet e rezistencës përbëjnë ndër ndërhyrjet jo-farmakologjike më të studiuara gjatë tranzicionit drejt menopauzës. Të dhënat tregojnë se aktiviteti fizik kontribuon në lehtësimin e disa simptomave të menopauzës, përmirëson shëndetin kardiometabolik dhe mbështet plakjen e shëndetshme në moshën e mesme (Huerta-Franco et al., 2026). Këto gjetje përputhen me rezultatet e studimit SWAN, i cili thekson rëndësinë e faktorëve të stilit të jetesës në ruajtjen e shëndetit gjatë tranzicionit menopauzal dhe në vitet postmenopauzë (El Khoudary et al., 2019).

Në të njëjtën kohë, menopauza mund të ndikojë edhe në përvojën e grave në vendin e punës. Simptoma të tilla si afshet e nxehta, çrregullimet e gjumit, lodhja, vështirësitë në përqendrim dhe ndryshimet e humorit mund të ndikojnë në mirëqenien, produktivitetin dhe përvojën profesionale. Megjithatë, stigma, mungesa e ndërgjegjësimit dhe mbështetja e kufizuar shpesh i pengojnë gratë të diskutojnë hapur simptomat ose të kërkojnë përshtatje në mjedisin e punës. Këto të dhëna evidentojnë nevojën për politika institucionale, edukim dhe krijimin e një kulture pune mbështetëse për gratë gjatë tranzicionit menopausal (Adelekan-Kamara et al., 2023).

6. Rekomandime praktike për Shqipërinë

Edukimi shëndetësor dhe komunikimi publik

Programet e edukimit shëndetësor duhet të promovojnë menopauzën si një fazë natyrore të plakjes, duke ofruar informacion të qartë, të bazuar në evidencë dhe të përshtatur me kontekstin kulturor shqiptar. Materialet edukative duhet të përshkruajnë simptomat më të zakonshme, ndryshimet fiziologjike dhe opsionet e menaxhimit, duke përfshirë ndërhyrjet në stilin e jetesës dhe trajtimet e rekomanduara sipas udhëzimeve ndërkombëtare. Gjithashtu, trajnimi i mjekëve të kujdesit parësor për këshillimin për menopauzën, me theksin në shëndetin kockor, vlerësimin e riskut kardiovaskular dhe identifikimin e grave që mund të përfitojnë nga ekzaminimet e rekomanduara, mund të përmirësojë cilësinë e kujdesit. Integrimi i klasifikimit STRAW+10 në komunikimin klinik dhe materialet edukative do të ndihmonte në kuptimin më të mirë të fazave të tranzicionit menopauzal.

Edukimi që përfshin familjen dhe komunitetit

Përfshirja e partnerëve dhe anëtarëve të familjes në aktivitetet edukative mund të forcojë mbështetjen sociale të grave gjatë menopauzës. Organizimi i aktiviteteve komunitare të udhëhequra nga profesionistë të kujdesit shëndetësor, mund të përmirësojë ndërgjegjësimin, të reduktojë stigmatizimin dhe të lehtësojë aksesin në informacion të besueshëm dhe shërbime shëndetësore.

Vendi i punës dhe politikat institucionale

Institucionet publike dhe private duhet të inkurajohen të krijojnë mjedise pune mbështetëse për gratë në menopauzë. Politikat që promovojnë komunikimin e hapur, fleksibilitetin në organizimin e punës kur është e mundur dhe përshtatje të arsyeshme të mjedisit të punës (si kontrolli i temperaturës, hapësira për për pushime të shkurtra) mund të përmirësojnë

mirëqenien, produktivitetin dhe qëndrueshmërinë në punë. Trajnimi i drejtuesve dhe stafit mbi menopauzën dhe komunikimin empatik do të kontribuonte në reduktimin e stigmës dhe krijimin e një kulture pune më gjithëpërfshirëse.

Prioritetet për kërkimin dhe shëndetin publik në Shqipëri

Duke qenë se të dhënat shqiptare mbi menopauzën mbeten të kufizuara, nevojiten studime epidemiologjike të standardizuara që të vlerësojnë njohuritë, qëndrimet, barrën e simptomave dhe përdorimin e shërbimeve shëndetësore nga gratë në periudhën e tranzicionit menopauzal. Përdorimi i klasifikimit STRAW+10 dhe përfshirja e indikatorëve të shëndetit kockor, faktorëve të riskut kardiovaskular dhe funksionit kognitiv do të mundësonin krijimin e një baze të dhënash kombëtare mbi shëndetin e grave në moshën e mesme. Bashkëpunimi ndërmjet institucioneve shëndetësore dhe strukturave të shëndetit publik do të ishte me rëndësi për monitorimin e këtyre treguesve dhe për hartimin e politikave të bazuara në evidencë.

7. Konkluzione

Menopauza është një tranzicion kompleks biopsikosocial, ndikimi i të cilit shtrihet përtej ndryshimeve hormonale, duke përfshirë shëndetin fizik, psikologjik dhe social të gruas. Të dhënat aktuale tregojnë se njohuritë shëndetësore, stili i jetesës, mbështetja familjare dhe mjedisi i punës luajnë një rol të rëndësishëm në përjetimin dhe menaxhimin e simptomave. Në Shqipëri, mungesa e të dhënave epidemiologjike nënvizon nevojën për kërkime të standardizuara, edukim shëndetësor dhe politika të bazuara në evidencë, me qëllim përmirësimin e cilësisë së kujdesit dhe promovimin e plakjes së shëndetshme të grave.

Referenca

Adelekan-Kamara, Y., Asunramu, M.-H., Bhullar, K., Duah-Asante, K. A., Leedham-Green, K., Madaan, A., Poku, D., & Yousefi, S. (2023). Factors underpinning an improved menopausal experience in the workplace for doctors: A UK-based qualitative study. *BMJ Open, 13*(3), e060265. https://doi.org/10.1136/bmjopen-2021-060265

Ambikairajah, A., Walsh, E., & Cherbuin, N. (2022). A review of menopause nomenclature. *Reproductive Health, 19*, Article 29. https://doi.org/10.1186/s12978-022-01336-7

El Khoudary, S. R., Greendale, G., Crawford, S. L., Avis, N. E., Brooks, M. M., Thurston, R. C., Karvonen-Gutierrez, C., Waetjen, L. E., & Matthews, K. (2019). The menopause transition and women's health at midlife: A progress report from the Study of Women's Health Across the Nation (SWAN). *Menopause, 26*(10), 1213–1227. https://doi.org/10.1097/GME.0000000000001424

Evans, S., Van Niekerk, L., Orellana, L., O'Shea, M., Druitt, M. I., Jones, S., Corrigan, S., Heggen, C., Arashiro, Z., Baber, R., Satyen, L., Skvarc, D., & Mikocka-Walus, A. (2024). The need for biopsychosocial menopause care: A narrative review. *Menopause, 31*(12), 1090–1096. https://doi.org/10.1097/GME.0000000000002441

Harlow, S. D., Gass, M., Hall, J. E., Lobo, R., Maki, P., Rebar, R. W., Sherman, S., Sluss, P. M., & de Villiers, T. J. (2012). Executive summary of the Stages of Reproductive Aging Workshop +10: Addressing the unfinished agenda of staging reproductive aging. *Fertility and Sterility, 97*(4), 843–851. https://doi.org/10.1016/j.fertnstert.2012.01.128

Huerta-Franco, M.-R., Rivera-Manrique, S. I., Delgadillo-Holtfort, I., Kashina, S., Molina-Guerrero, C. E., Balleza-Ordaz, J. M., & Vargas-Luna, F. M. (2026). Cardiometabolic health during the climacteric transition: A narrative review of lifestyle, physiological, and nutritional approaches. *Healthcare, 14*(12), Article 1649. https://doi.org/10.3390/healthcare14121649

Ilankoon, I. M. P. S., Samarasinghe, K., & Elgán, C. (2021). Menopause is a natural stage of aging: A qualitative study. *BMC Women's Health, 21*, Article 47. https://doi.org/10.1186/s12905-020-01164-6

Karlamangla, A. S., Burnett-Bowie, S. A., & Crandall, C. J. (2018). Bone health during the menopause transition and beyond. *Obstetrics and Gynecology Clinics of North America, 45*(4), 695–708. https://doi.org/10.1016/j.ogc.2018.07.010

Kibret, B. T., & Mariam, B. G. (2019). Menopausal experiences among women in Addis Ababa. *International Journal of Psychiatry, 4*(1), 1–6. https://doi.org/10.33140/IJP.04.01.2

Namazi, M., Sadeghi, R., & Behboodi Moghadam, Z. (2019). Social determinants of health in menopause: An integrative review. *International Journal of Women's*

Health,11,637–647. https://doi.org/10.2147/IJWH.S228594

O'Reilly, K., McDermid, F., McInnes, S., & Peters, K. (2023). An exploration of women's knowledge and experience of perimenopause and menopause: An integrative literature review. *Journal of Clinical Nursing, 32*(15–16), 4528–4540. https://doi.org/10.1111/jocn.16568

Pershad, A., Morris, J. M., Shearer, K., Pace, D., & Khanna, P. (2023). Influencing factors on women's attitudes toward hormone therapy acceptance for menopause treatment: A systematic review. *Menopause, 30*(10), 1061–1069. https://doi.org/10.1097/GME.0000000000002243

Portman, D. J., & Gass, M. L. S. (2014). Genitourinary syndrome of menopause: New terminology for vulvovaginal atrophy from the International Society for the Study of Women's Sexual Health and the North American Menopause Society. *Menopause, 21*(10), 1063–1068. https://doi.org/10.1097/GME.0000000000000329

Santoro, N., & Randolph, J. F., Jr. (2011). Reproductive hormones and the menopause transition. *Obstetrics and Gynecology Clinics of North America, 38*(3), 455–466. https://doi.org/10.1016/j.ogc.2011.05.004

Shahzad, D., Thakur, A. A., Kidwai, S., Shaikh, H. O., AlSuwaidi, A. O., AlOtaibi, A. F., Carrick, F. R., & Abdulrahman, M. (2021). Women's knowledge and awareness on menopause symptoms and its treatment options remains inadequate: A report from the United Arab Emirates. *Menopause, 28*(8), 918–927. https://doi.org/10.1097/GME.0000000000001783

Thavabalan, K., Ovenell, A., Pierce, P., Sutaria, A., Parkhouse, A., Baydemir, N., & Lally, T. (2025). Barriers to the safe discussion of the experience and management of menopausal symptoms: A systematic literature review. *Maturitas, 201*, Article 108683. https://doi.org/10.1016/j.maturitas.2025.108683

Udeh, C. A., Chinweuba, A., & Oruka, K. E. (2025). Effect of menopause education on spouses' perception of menopause and support to perimenopausal partners. *African Journal of Biomedical Research, 28*(3S), 237–245. https://doi.org/10.53555/AJBR.v28i3S.7605

SHKENCAT HUMANE

Retorika e bindjes në ligjërimin politik të Edi Ramës.

Irena Cani[1]

[1]Universiteti " Ismail Qemali " Vlorë, Shqipëri.

E-mail i autorit korrespondent: *Irena.cani@univlora.edu.al*

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Ky studim synon të kryejë një analizë të bazuar në korpus të fjalimeve politike të Edi Ramës, me fokus identifikimin e strategjive kryesore retorike më të përdorshme prej tij. Baza e të dhënave studimore përbëhet nga 50 fjalime (36591) fjalë të mbajtura nga Edi Rama nga janari 2024 deri në shtator 2024. Ky studim shqyrton mënyrën se si Kryeministri Edi Rama përpiqet të bindë audiencën me anë të përdorimit të mjeteve të ndryshme retorike. Duke u mbështetur në klasifikimin klasik aristotelian të retorikës, ky studim analizon kanonin retorik të *inventio*-s,. Gjatë analizimit të *inventio*-s, shqyrtohet apeli logjik, etik dhe emocional i Ramës ndaj audiencës.

Rezultatet zbulojnë se Edi Rama përdor në mënyrë te theksuar *Etosin* për të ndërtuar besueshmëri dhe fituar besimin e audiences. Kjo realizohet kryesisht me anë të përdorimit të përemrave kolektivë si "ne" dhe "tona" për të nxitur një ndjenjë uniteti dhe identiteti të përbashkët. Patosi është një element i rëndësishëm në fjalimet e tij, me fjalë kyçe si "vend", "luftë" dhe "shpresë" për të evokuar emocione dhe për të nxitur veprim. Logosi shfaqet në mënyrë të spikatur përmes përdorimit të lidhëzave logjike dhe termave arsyetues si "sepse", "prandaj" dhe "rezultate", të cilat ndihmojnë në paraqitjen e argumenteve të qarta dhe racionale.

Ky studim tregon se përdorimi strategjik i këtyre mjeteve retorike nga Edi Rama rrit bindjen dhe ndikimin e tij si udhëheqës politik. Analiza kontribuon në fushën më të gjerë të analizës së ligjërimit politik dhe ofron njohuri mbi mekanizmat e komunikimit efektiv politik. Ky artikull gjithashtu ofron implikime të vlefshme për studiuesit e gjuhës, retorikës dhe komunikimit politik, duke theksuar rëndësinë e të kuptuarit të strategjive retorike në formësimin e perceptimit publik dhe ndikimin në rezultatet politike.

Fjalë kyçe: *Ligjërim politik, strategji retorike, Edi Rama, analiza e bazuar në korpus, apel logjik, etik, emocional.*

Abstract

This study aims to conduct a corpus-based analysis of Edi Rama's political speeches, focusing on identifying the main rhetorical strategies he employs most frequently. The research dataset consists of 50 speeches (36,591 words) delivered by Edi Rama between January 2024 and September 2024. The study examines how Prime Minister Edi Rama seeks to persuade his audience through the use of various rhetorical devices. Drawing on the classical Aristotelian classification of rhetoric, the study analyses the rhetorical canon of *inventio*. In examining *inventio*, particular attention is paid to Rama's logical, ethical, and emotional appeals to the audience.

The findings reveal that Edi Rama makes extensive use of *ethos* to establish credibility and gain the audience's trust. This is achieved primarily through the use of collective pronouns such as "we" and "our," which foster a sense of unity and shared identity. *Pathos* is also a significant element of his speeches, with keywords such as "country," "struggle," and "hope" used to evoke emotions and encourage action. *Logos* is prominently manifested through the use of logical conjunctions and reasoning-related terms such as "because," "therefore," and "results," which help present clear and rational arguments.

This study demonstrates that Edi Rama's strategic use of these rhetorical devices enhances his persuasive power and influence as a political leader. The analysis contributes to the broader field of political discourse analysis and provides insights into the mechanisms of effective political communication. Furthermore, the article offers valuable implications for scholars of linguistics, rhetoric, and political communication, highlighting the importance of understanding rhetorical strategies in shaping public perceptions and influencing political outcomes.

Keywords: *Political discourse, rhetorical strategies, Edi Rama, corpus-based analysis, logical appeal, ethical appeal, emotional appeal.*

1. Hyrje

Arti i oratorisë politike ka qenë prej kohësh një mjet i fuqishëm për udhëheqësit për të ndikuar opinionin publik, për të formësuar identitetin kombëtar dhe për të mobilizuar veprimin kolektiv. Në peizazhin politik bashkëkohor, fjalimet e Edi Ramës, Kryeministrit të Shqipërisë, dallohen për përdorimin strategjik të mjeteve retorike. Ky artikull synon të ofrojë një analizë të plotë të fjalimeve të Ramës, duke u përqendruar në përdorimin e Etosit, Patosit dhe Logosit për të rritur fuqinë e tyre bindëse dhe ndikimin.

Duke u mbështetur në analizën e korpusit dhe në analizën kritike të ligjërimit, ky studim shqyrton shpeshtësinë dhe shpeshtësinë relative të fjalëve kyçe të caktuara në fjalimet e Ramës. Përmes analizës së këtyre mjeteve retorike, kuptojmë se si Rama ndërton besueshmëri dhe besim (Etos), ngjall emocione dhe frymëzon veprim (Patos), si dhe paraqet argumente logjike dhe racionale (Logos). Gjetjet zbulojnë një qasje të nuancuar dhe shumëplanëshe ndaj komunikimit politik, duke nxjerrë në pah efektivitetin e këtyre strategjive retorike në përfshirjen dhe bindjen e audiencës.

Ky artikull kontribuon në fushën më të gjerë të analizës së ligjërimit politik duke ofruar një shqyrtim të hollësishëm të teknikave retorike të përdorura nga një figurë e njohur politike. Duke kuptuar mekanizmat që qëndrojnë pas fjalimeve të Ramës, mund të vlerësojmë më mirë rolin e retorikës në formësimin e narrativave politike dhe në ndikimin e perceptimit publik. Analiza ofron gjithashtu njohuri të vlefshme për studiuesit, profesionistët dhe studentët e komunikimit politik, retorikës dhe gjuhësisë.

Në pjesët në vijim do të shqyrtojmë në hollësi gjetjet specifike që lidhen me Etosin, Patosin dhe Logosin, të mbështetura nga literatura përkatëse dhe nga shembuj të marrë prej fjalimeve të Ramës. Përmes kësaj analize gjithëpërfshirëse synojmë të hedhim dritë mbi ndërveprimin kompleks të mjeteve retorike në oratorinë politike dhe ndikimin e tyre në përfshirjen dhe bindjen e audiencës.

2. Përkufizimi i termave kyçe

2.1 Analiza e Ligjërimit (AL)

Analiza e ligjërimit kërkon shqyrtimin e gjuhës në

përdorim. Për rrjedhojë, ajo nuk mund të kufizohet në përshkrimin e formave gjuhësore të shkëputura nga rolet ose qëllimet që këto forma synojnë të përmbushin në veprimtarinë njerëzore. Analistët e ligjërimit hetojnë mënyrën se si përdoret një gjuhë e caktuar, ndryshe nga disa gjuhëtarë që përqendrohen në identifikimin e cilësive formale të gjuhës. Brown dhe Yule përdorën dy koncepte për të përcaktuar funksionet kryesore të gjuhës. Roli i gjuhës në komunikimin e "përmbajtjes" quhet transaksional, ndërsa funksioni i transmetimit të marrëdhënieve shoqërore dhe qëndrimeve të individëve quhet ndërveprues (Brown & Yule, 1983, f. 1). Dallimi i tyre "transaksional/ndërveprues" përkon me funksionet e dikotomive vijuese: përfaqësim/shprehësi (Bühler, 1934); referencialitet/emocion (Jakobson, 1960); funksion ideacional/ndërpersonalitet (Halliday, 1970); dhe përshkrim/ndërtim shoqëror-shprehësi (Lyons, 1977).

2.2 Fjalimet politike

Një fjalim politik është një rrjedhë fjalësh të folura, e përgatitur dhe e mbajtur nga një folës për një audiencë dhe një qëllim të caktuar gjatë një ngjarjeje politike. Fjalimet politike kanë dy funksione kryesore:

1. Fjalimi politik deliberativ është ai në të cilin merren zgjedhje politike që përfshijnë hartimin e politikave.
2. Vendosja e idealeve të përbashkëta, e cila kërkon ndërtimin e konsensusit, quhet ligjërim politik epideiktik (Charteris-Black, 2018, f. xiii).

Fjalimet politike përfshijnë lloje të ndryshme, si fjalimet inauguruese, deklaratat dhe konferencat për shtyp, Fjalimi mbi Gjendjen e Unionit, fjalimet parlamentare, fjalimet dhe sloganet e fushatave zgjedhore, fjalimet e udhëheqësve ose anëtarëve të qeverisë, ndër të tjera. Ato janë shembuj të ligjërimit të folur si mjet i ndërveprimit shoqëror, të rrënjosur në veprim, pra në ngjarje, kornizime qeveritare dhe kontekste diskursive (Wodak & Meyer, 2001, f. 66-68; Reisigl, 2008, f. 247-261).

3. Rishikimi i literaturës

Fjalimet politike përbëjnë një zhanër të rëndësishëm brenda ligjërimit politik, në të cilin politikanët e përdorin gjuhën në mënyrë të qëllimshme për të orientuar mendësitë dhe emocionet e njerëzve me synimin për të arritur një rezultat të caktuar. Meqenëse politika bazohet kryesisht në një luftë të vazhdueshme për pushtet ndërmjet individëve ose palëve të interesuara, teknikat bindëse janë elemente thelbësore që politikanët përdorin për të manipuluar të tjerët ose për t'i bërë ata të pranojnë idetë dhe planet e tyre të konsoliduara. Bindja përfshin përdorimin e retorikës për të bindur audiencën e synuar që të përqafojë ideologji të caktuara, të adoptojë qëndrime specifike dhe të kontrollojë sjelljen e saj ndaj një çështjeje të veçantë (Van Dijk, 2015). Fjalimet inauguruese janë mjaft diplomatike dhe retorike, pasi përbëjnë një mundësi të rëndësishme për udhëheqësit që të shfaqin stilin e tyre të drejtimit. Për këtë arsye, ato janë të hapura ndaj llojeve të ndryshme të interpretimit dhe përbëjnë një burim të pasur të dhënash për studiuesit e politikës dhe gjuhësisë. Zgjedhjet gjuhësore që bëjnë politikanët janë të arsyetuara nga ideologjitë themelore që përcaktojnë mënyrën se si duhet të strukturohen fjalimet e tyre. Rëndësia e studimit të një ligjërimi të tillë qëndron në mesazhet që Kryeministri kërkon t'i përcjellë kombit shqiptar dhe komunitetit politik ndërkombëtar.

Fjalimet e Ramës kanë tërhequr vëmendjen e studiuesve. Për shembull, Dylgjeri ka shqyrtuar strategjitë retorike që Rama përdor në fjalimet e tij publike, duke konstatuar se ai mbështetet në afirmimin e etosit personal dhe në ngjalljen e patosit përmes apeleve emocionale. Një studim tjetër zbuloi se Rama përdor zgjedhje strategjike të fjalëve dhe mjete gjuhësore për ta pozicionuar veten si një udhëheqës moral dhe të besueshëm, ndërsa njëkohësisht ndikon në emocionet dhe perceptimet e audiencës së tij (Mabela et al., 2020). Duke u mbështetur në këto studime të mëparshme, ky hulumtim synon të ofrojë një analizë më gjithëpërfshirëse, të bazuar në korpus, të strategjive retorike të Ramës, me fokus ndërveprimin ndërmjet Etosit, Logosit dhe Patosit (Harutyunyan, 2021; Dylgjeri, 2014; Mabela et al., 2020; Jasim & Mustafa, 2020).

Rishikimi i literaturës tregon një marrëdhënie dykahëshe ndërmjet gjuhës dhe praktikave sociokulturore. Secila prej tyre ushtron ndikim mbi tjetrën. Për rrjedhojë, analiza kritike e ligjërimit shqyrton si anën e formësuar shoqërisht, ashtu edhe anën konstituuese të përdorimit të gjuhës, pasi gjuha shihet si "identitet shoqëror, marrëdhënie shoqërore dhe sisteme njohurish e besimesh" (Fairclough, 1993, f.

134). Ajo zbulon lidhje dhe ndërhyrje të padukshme (Fairclough, 1992). Prandaj, është e rëndësishme që dëgjuesve, të cilët mund të mos jenë të vetëdijshëm për to, t'u zbulohen kuptime dhe synime të tilla të pavërejtura.

Pavarësisht numrit të madh të kërkimeve të analizës kritike të ligjërimit mbi fjalimet politike, pak studime janë kryer mbi fjalimet politike të Ramës. Për këtë arsye, ky studim synon të pasurojë kërkimet ekzistuese duke plotësuar analizën dhe duke nxjerrë në pah disa aspekte të tjera të rëndësishme. Pritet që ky studim të pasurojë kërkimet në analizën kritike të ligjërimit duke u përqendruar kryesisht te fjalimi politik. Ai mund të shërbejë si burim i dobishëm për mësuesit që studiojnë dhe japin mësim gjuhët. Ata mund të mësojnë se si të analizojnë siç duhet ligjërimet duke ndjekur një qasje të mendimit kritik, për të kuptuar plotësisht marrëdhënien që lidh pjesët individuale të ligjërimit dhe krijon kuptim.

4. Metodologjia

Në këtë punim përdoren të dhëna korpusi për të analizuar fjalimet e Kryeministrit Edi Rama. Korpusi përfshin 50 fjalime në shqip (120 028 fjalë), të mbajtura nga Kryeministri nga janari 2024 deri në shtator 2024. Fjalimet janë të disponueshme online në https://www.kryeministria.al/newsrooms/deklarata-per-shtyp/. Ato analizohen në mënyrë cilësore dhe sasiore. Për analizën sasiore përdoret programi LancsBox për të shqyrtuar shpeshtësinë e njësive të caktuara leksikore. Në këtë punim shqyrtohen provat retorike të përdorura në fjalime. Studimi heton teknikat bindëse që Rama përdor për të bindur audiencën, duke ndjekur klasifikimin e lashtë aristotelian të retorikës. Termat kyç të Etosit, Patosit dhe Logosit përcaktohen dhe futen në sistemin e konkordancës për të kërkuar shpeshtësinë; më pas ndërtohet një argument me synimin për të shpjeguar arsyetimin pas shpeshtësive të tyre specifike dhe për të parë se si përdoren ato për të pasqyruar ekspertizën dhe besueshmërinë e folësit.

5. Gjetjet dhe Diskutimi

5.1 Gjetje të përgjithshme

Në përgjithësi, gjetjet nga analiza e të dhënave të korpusit tregojnë se Edi Rama përdor me mjeshtëri tri strategjitë retorike aristoteliane: etosin, patosin dhe logosin në fjalimet e tij politike, por mjetet e Patosit përdoren në shkallën më të lartë.

Siç tregohet në figurën 1, nga 36 591 njësi të analizuara, 50% janë identifikuar si Patos (867 herë), 29% si Etos (502 herë) dhe 21% si Logos (350 herë). Deri tani, studimet që kanë përdorur konceptimin aristotelian të retorikës në ligjërimin bindës kanë treguar se Patosi përdoret më shumë se Logosi dhe Etosi (Hie Ting, 2018). Rezultatet e studimit paraqiten në figurën e mëposhtme.

Më poshtë paraqitet një grafik që tregon përqindjen e secilit apel aristotelian të përdorur në fjalimet e Edi Ramës:

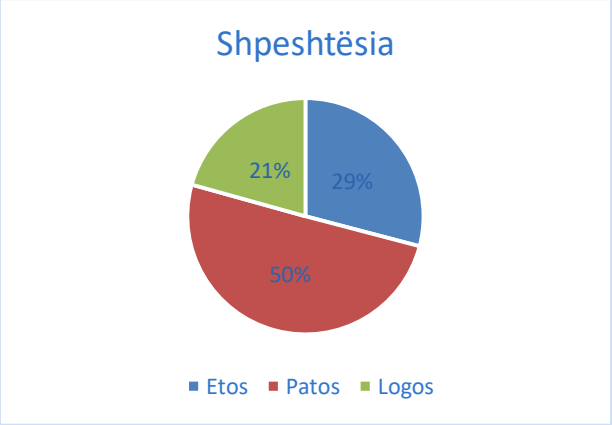

Figura 1. Analiza retorike e fjalimeve politike të Edi Ramës

Rama mbështetet gjerësisht në gjuhë emocionale dhe imazheri të gjallë për t'u lidhur me audiencën në nivel emocional. Ai përdor shpesh përemrat e vetës së parë për ta paraqitur veten si një udhëheqës të besueshëm dhe mirëdashës, i cili ndan të njëjtat shqetësime me audiencën (Mabela et al., 2020).

Siç shihet, Patosi përbën 50% të strategjive retorike të përdorura, i ndjekur nga Etosi me 29% dhe Logosi me 21%. Ky është një rezultat interesant, pasi nxjerr në pah mbështetjen e madhe të Ramës te apelet emocionale për të bindur dhe për t'u lidhur me audiencën e tij (Dylgjeri, 2014; Wang, 2016; Isai et al., 2020).

Përdorimi i shpeshtë i mjetit retorik të Patosit në fjalimet e Edi Ramës mund t'u atribuohet disa faktorëve kryesorë:

a) Lidhja emocionale me audiencën

Patosi, ose apeli emocional, është një mjet i fuqishëm për krijimin e një lidhjeje të fortë me audiencën. Duke ngjallur emocione si empatia, shpresa dhe solidariteti, Rama mund të përfshijë në mënyrë efektive dëgjuesit dhe t'i bëjë mesazhet e tij më të paharrueshme dhe më me ndikim. Kjo është veçanërisht e rëndësishme në ligjërimin politik, ku ndërtimi i besimit dhe i raportit me audiencën është thelbësor.

"Në kulmin e krizës së COVID-it, vitin e kaluar dhjetëra mjekë e infermierë shqiptarë ikën në Itali për të ndihmuar kolegët e tyre në rajonin e Lombardisë."

b) Trajtimi i çështjeve komplekse

Rama trajton shpesh çështje komplekse dhe të ndjeshme, si identiteti kombëtar, marrëdhëniet ndërkombëtare dhe krizat humanitare. Përdorimi i Patosit i mundëson atij t'i humanizojë këto tema dhe t'i paraqesë në një mënyrë që rezonon emocionalisht me audiencën. Për shembull, kur diskuton gjendjen e refugjatëve ose ndikimin e luftës, ai mund të ngjallë empati dhe dhembshuri, duke i bërë argumentet e tij më bindëse.

"Me besim në njerëzim dhe humanizëm, Shqipëria u shndërrua në strehën e sigurt për njerëzit që ikën nga vdekja pas rënies së Kabulit nën talebanët..."

c) Konteksti kulturor dhe historik

Në kontekstin e historisë dhe kulturës së Shqipërisë, apelet emocionale mund të jenë veçanërisht efektive. Shqipëria ka përjetuar tronditje të rëndësishme politike dhe shoqërore dhe shumë qytetarë kanë lidhje personale ose familjare me këto ngjarje. Përmes Patosit, Rama mund të mbështetet në këto përvoja dhe emocione të përbashkëta, duke krijuar një ndjenjë uniteti dhe identiteti kolektiv.

"Kjo formë tolerance, toleranca që shqiptarët myslimanë e të krishterë shprehën gjatë Luftës së Dytë Botërore kundrejt hebrenjve..."

d) Përforcimi i vlerave morale dhe etike

Patosi është gjithashtu një mënyrë për të përforcuar vlerat morale dhe etike. Duke iu drejtuar emocioneve, Rama mund të theksojë rëndësinë e parimeve si drejtësia, të drejtat e njeriut dhe solidariteti. Kjo mund të ndihmojë në paraqitjen e politikave dhe veprimeve të tij si të harmonizuara me këto vlera, duke rritur kështu besueshmërinë dhe autoritetin e tij moral.

Në fjalimin e tij në OKB, Edi Rama theksoi rëndësinë e vlerave morale dhe etike duke iu referuar veprimeve dhe parimeve historike të Shqipërisë. Ai nënvizoi angazhimin e Shqipërisë ndaj përpjekjeve humanitare dhe trashëgiminë e Nënë Terezës:

"Shqipëria mund të jetë një vend i vogël, por i ka dhënë botës shembuj të mirë. Këtë e kemi treguar me hebrenjtë, me afganët; i kemi dhënë botës shenjtoren më të re, Nënë Terezën, jeta e së cilës mishëroi dashurinë për njerëzimin dhe na kujtoi se jo të gjithë mund të bëjmë gjëra të mëdha, por mund të bëjmë gjëra të vogla me dashuri të madhe. Ky është parimi që përfaqëson Shqipëria, ky është parimi me të cilin duam të veprojmë, ky është burimi i frymëzimit tonë..."

e) Krijimi i një ndjenje urgjence

Apelet emocionale mund të krijojnë një ndjenjë urgjence dhe ta motivojnë audiencën për të vepruar. Duke theksuar ndikimin emocional të çështjeve si ndryshimet klimatike, pabarazia ekonomike ose krizat e shëndetit publik, Rama mund t'i inkurajojë dëgjuesit të mbështesin nismat dhe politikat e tij.

Në të njëjtin fjalim, Rama krijoi një ndjenjë urgjence duke trajtuar sfidat e ngutshme me të cilat përballet bota dhe nevojën për veprim të menjëhershëm kolektiv:

"Sot, sytë e botës duhet të jenë mbi këtë takim. Popujt e botës vazhdojnë të besojnë në një të ardhme më të mirë. Unë dyshoj seriozisht për këtë. Duhet të kemi guximin të pranojmë se kohët e fundit veprimet tona shpesh kanë qenë larg pritshmërive të popujve që pretendojmë se u shërbejmë. Herë pas here, OKB-ja ka dështuar në përmbushjen e shpresave të njerëzve tanë dhe frika nga e ardhmja po rritet kudo, në lindje dhe perëndim, në veri dhe në jug, ndërsa krizat bien mbi ne. Këto kriza e kanë shkatërruar terrenin e përbashkët, na kanë ndarë edhe më shumë dhe megjithatë ne kemi shpërdoruar mundësitë që secila krizë na ka paraqitur. Si ta fillojmë rindërtimin e atij besimi që është gërryer? Si të provojmë se veprimi shumëpalësh nuk është një fjalë boshe, por fuqia që mund t'i zgjidhë vërtet sfidat? Si të provojmë se fuqia jonë kolektive jo vetëm është më e madhe, por është

e vetmja zgjidhje që kemi për ta shpëtuar njerëzimin nga kolapsi..."

5.2 Etosi në fjalimet e Edi Ramës

Kjo pjesë shqyrton mënyrën se si Kryeministri Edi Rama pasqyron personalitetin dhe karakterin e tij në fjalime. Ajo analizon se si ekspertiza, besueshmëria, besimi që frymëzon dhe autoriteti i tij reflektohen në korpus.
Analiza e korpusit të fjalimeve të Edi Ramës zbulon një përdorim të konsiderueshëm të mjeteve retorike të Etosit, siç tregohet nga shpeshtësia dhe shpeshtësia relative e disa fjalëve kyçe.

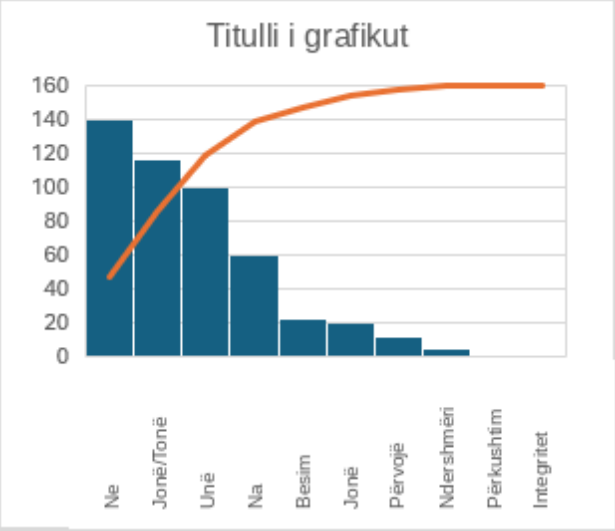

Figura 2. Fjalët kyçe të Etosit dhe shpeshtësitë e tyre

Analiza e fjalëve kyçe dhe e shpeshtësive të tyre sugjeron se Edi Rama përdor shpesh gjuhën "ne/jonë", duke theksuar identitetin kolektiv dhe përgjegjësinë e përbashkët. Kjo ndihmon në vendosjen e besueshmërisë së tij si një udhëheqës që është pjesë e komunitetit dhe ndan përvojat dhe vlerat e tij.
Rama i referohet shpesh edhe vetes duke përdorur pohime me "unë", çka i mundëson të paraqesë ekspertizën, përvojën dhe autoritetin e tij moral personal.

a) Ndërtimi i identitetit kolektiv dhe i përgjegjësisë së përbashkët

Fjalë kyçe: Ne, Ton*/Jonë, Na
Shpeshtësia e lartë e këtyre fjalëve kyçe sugjeron se Rama thekson identitetin dhe unitetin kolektiv. Duke përdorur shpesh "ne", "jonë/tonë" dhe "na", ai e pozicionon veten si pjesë të komunitetit të cilit i drejtohet, duke nxitur një ndjenjë përkatësie dhe solidariteti. Kjo e forcon besueshmërinë e tij si një udhëheqës që përfaqëson njerëzit dhe vlerat e tyre të përbashkëta.
Shembull: *"Ne së bashku mund t'i kalojmë këto sfida".*

b) Besueshmëria personale

Fjalë kyçe: Unë
Përdorimi i shpeshtë i "unë" tregon se Rama flet shpesh nga këndvështrimi i tij personal, duke përforcuar besueshmërinë dhe autoritetin e tij individual. Kjo i mundëson të marrë përgjegjësi personale dhe të tregojë angazhimin e tij ndaj çështjeve në fjalë.
Shembull: *"Unë jam këtu për t'ju siguruar që do të bëjmë gjithçka që është e mundur për t'i përmirësuar këto kushte".*

c) Vlerat morale dhe etike

Fjalë kyçe: Besim, Ndershmëri, Përkushtim
Këto fjalë kyçe, megjithëse më pak të shpeshta, janë të rëndësishme sepse u drejtohen drejtpërdrejt vlerave morale dhe etike. Duke evokuar besimin, ndershmërinë dhe përkushtimin, Rama e lidh veten me këto virtyte, duke forcuar etosin e tij dhe duke u paraqitur si një udhëheqës i besueshëm dhe parimor.
Shembull: *"Ndershmëria dhe përkushtimi janë shtyllat e qeverisjes tonë".*

d) Përvoja dhe kompetenca

Fjalë kyçe: Eksperiencë*
Përmendja e "përvojës" nënvizon kompetencën e Ramës dhe njohuritë praktike që ai sjell në rolin e tij. Kjo e përforcon besueshmërinë e tij duke nxjerrë në pah arritjet e mëparshme dhe mësimet e nxjerra prej tyre.
Shembull: *"Eksperienca jonë në fushën e reformave na ka mësuar rëndësinë e vendimeve të guximshme".*
Duke përdorur këto mjete retorike të Etosit, Edi Rama ndërton në mënyrë efektive besueshmërinë e tij, lidhet me audiencën në nivel personal dhe kolektiv dhe përforcon themelin moral e etik të udhëheqjes së tij. Ky përdorim strategjik i Etosit rrit aftësinë e tij për të bindur dhe për të frymëzuar besim te dëgjuesit.

5.3 Patosi në korpusin e fjalimeve të Edi Ramës

Përveç apelit etik ndaj karakterit të tij, Edi Rama u drejtohet emocionalisht ndjenjave të audiencës për t'i bindur për idetë dhe këndvështrimet e tij. Ai përpiqet

të ngjallë emocione të ndryshme te audienca, si shpresa, dashuria, pozitiviteti, frika, trishtimi dhe shqetësimi, ndër të tjera.

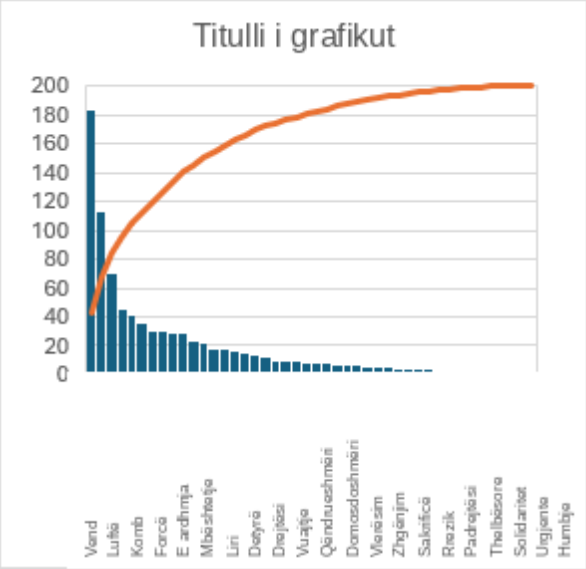

Figura 3. Fjalët kyçe të Patosit dhe shpeshtësitë e tyre

Këto fjalë kyçe tregojnë se Rama u drejtohet shpesh emocioneve të krenarisë kombëtare, shpresës dhe detyrës kolektive për të kapërcyer sfidat dhe për të realizuar një vizion të përbashkët për vendin. Ai thekson forcën, nderin dhe lirinë e kombit, duke pranuar njëkohësisht nevojën për të trajtuar vuajtjen, padrejtësinë dhe pasigurinë.

a) Theksimi i identitetit kombëtar dhe patriotizmit

Fjalë kyçe: Vend, Komb, Krenari

Shpeshtësia e lartë e këtyre fjalëve kyçe sugjeron se Rama i drejtohet shpesh krenarisë dhe identitetit kombëtar. Duke theksuar konceptet e "vendit" dhe "kombit", ai prek lidhjen emocionale që njerëzit kanë me atdheun dhe trashëgiminë e tyre. Kjo ndihmon në nxitjen e një ndjenje uniteti dhe qëllimi kolektiv.

Shembull: *"Kombi ynë ka kaluar shumë sfida, por me krenari dhe forcë, ne do të vazhdojmë të ecim përpara".*

b) Trajtimi i nevojave të menjëhershme dhe urgjencës

Fjalë kyçe: Duhet, Tani, Menjëherë, Urgjente, Kritike

Përdorimi i shpeshtë i termave që lidhen me menjëhershmërinë dhe urgjencën nxjerr në pah përqendrimin e Ramës në trajtimin e çështjeve të ngutshme që kërkojnë veprim të menjëhershëm. Kjo krijon një ndjenjë urgjence dhe mobilizon audiencën për të mbështetur nismat e tij.

Shembull: *"Tani është momenti për të vepruar; duhet të përballemi me këto sfida me urgjencë".*

c) Mobilizimi dhe motivimi i audiencës

Fjalë kyçe: Luftë, Forcë, Nder, Sfidë, Vizion

Rama përdor shpesh gjuhë motivuese për të frymëzuar dhe energjizuar audiencën e tij. Duke i paraqitur sfidat si mundësi për të demonstruar forcë dhe nder, ai i motivon njerëzit të veprojnë dhe të përpiqen për një të ardhme më të mirë.

Shembull: *"Me forcë dhe nder, ne mund të fitojmë çdo luftë dhe të realizojmë vizionin tonë për të ardhmen".*

d) Theksimi i mbështetjes dhe solidaritetit

Fjalë kyçe: Mbështetje, Ndihmë, Komunitet, Së bashku, Solidaritet

Theksimi i mbështetjes dhe solidaritetit nxit një ndjenjë komuniteti dhe përpjekjeje kolektive. Përdorimi i shpeshtë i këtyre termave nga Rama nënvizon rëndësinë e punës së përbashkët dhe të mbështetjes së ndërsjellë për të kapërcyer sfidat.

Shembull: *"Vetëm së bashku dhe me mbështetjen e komunitetit, mund të përballojmë sfidat që na presin".*

e) Nxitja e shpresës dhe e vizionit për të ardhmen

Fjalë kyçe: E ardhmja, Shpresë, Mundësi, Vizion

Përdorimi nga Rama i termave që lidhen me shpresën dhe të ardhmen nxjerr në pah këndvështrimin e tij optimist dhe vizionin për një të nesërme më të mirë. Kjo u drejtohet aspiratave të audiencës dhe e frymëzon atë të besojë në ndryshimin pozitiv dhe të punojë për ta arritur atë.

Shembull: *"Me shpresë dhe vizion për të ardhmen, do të krijojmë mundësi të reja për të gjithë".*

Duke përdorur në mënyrë strategjike mjetet retorike të Patosit, Edi Rama lidhet në mënyrë efektive me audiencën e tij në nivel emocional, duke e motivuar dhe frymëzuar atë të mbështesë nismat e tij dhe të punojë së bashku për një të ardhme më të mirë.

5.4 Përdorimi i Logosit në fjalimet e Edi Ramës

Analiza e korpusit të fjalimeve të Edi Ramës zbulon një përdorim të konsiderueshëm të mjeteve retorike të Logosit, siç dëshmohet nga shpeshtësia dhe shpeshtësia relative e fjalëve kyçe specifike. Më poshtë paraqitet një argument që shpjegon këto gjetje:

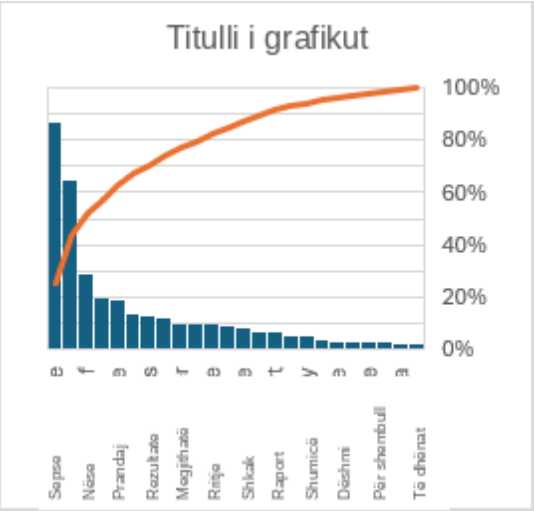

Figura 4. Fjalët kyçe të Logosit dhe shpeshtësitë e tyre

a) Arsyetimi logjik dhe justifikimi

Fjalë kyçe: Sepse, Prandaj, Pikërisht

Shpeshtësia e lartë e këtyre fjalëve kyçe tregon se Rama përdor shpesh arsyetimin logjik për të justifikuar argumentet dhe vendimet e tij. Duke shpjeguar arsyet që qëndrojnë pas deklaratave dhe veprimeve të tij, ai ofron një bazë të qartë dhe racionale që audienca t'i kuptojë dhe t'i pranojë pikëpamjet e tij.

Shembull**:** *"Sepse duhet të veprojmë tani, prandaj kemi nevojë për mbështetjen tuaj".*

b) Pohimet kushtore dhe hipotezat

Fjalë kyçe: Nëse, Nga ana tjetër, Megjithatë

Përdorimi i pohimeve kushtore dhe i hipotezave i mundëson Ramës të shqyrtojë skenarë dhe rezultate të ndryshme. Kjo ndihmon në paraqitjen e një argumenti të balancuar dhe të nuancuar, duke treguar se ai ka marrë në konsideratë mundësi të ndryshme dhe pasojat e tyre.

Shembull: *"Nëse nuk veprojmë tani, pasojat do të jenë të rënda. Megjithatë, nëse veprojmë me vendosmëri, mund të arrijmë rezultate pozitive".*

c) Paraqitja e provave dhe të dhënave

Fjalë kyçe: Rezultate, Analizë, Dëshmi, Të dhëna, Studime

Rama paraqet shpesh prova dhe të dhëna për të mbështetur argumentet e tij. Duke iu referuar rezultateve, analizave dhe studimeve, ai forcon besueshmërinë e tij dhe siguron një bazë faktike për pretendimet e veta. Kjo i drejtohet racionalitetit të audiencës dhe ndihmon në ndërtimin e një argumenti bindës.

Shembull: *"Analiza e të dhënave tregon se kemi arritur një rritje të ndjeshme në ekonomi".*

d) Marrëdhëniet shkak-pasojë

Fjalë kyçe: Shkak, Si rezultat, Për shembull

Duke nxjerrë në pah marrëdhëniet shkak-pasojë, Rama demonstron lidhjet logjike ndërmjet veprimeve dhe rezultateve të tyre. Kjo ndihmon në sqarimin e ndikimit të politikave dhe vendimeve, duke i bërë argumentet e tij më bindëse dhe më të kuptueshme.

Shembull: *"Shkaku i krizës është mungesa e reformave të duhura. Si rezultat, kemi parë një rritje të papunësisë".*

e) Qartësia dhe saktësia

Fjalë kyçe: Qartë, Pikërisht, Së pari

Rama thekson qartësinë dhe saktësinë në fjalimet e tij. Duke përdorur terma që shprehin saktësi dhe rend, ai siguron që argumentet e tij të jenë të lehta për t'u ndjekur dhe kuptuar. Kjo rrit efektivitetin e komunikimit të tij dhe ndihmon në përcjelljen më të qartë të mesazheve.

Shembull: *"Së pari, duhet të kemi një plan të qartë dhe të saktë për të arritur qëllimet tona".*

Duke përdorur në mënyrë strategjike mjetet retorike të Logosit, Edi Rama paraqet në mënyrë efektive argumente logjike dhe të arsyetuara mirë, të mbështetura nga prova dhe të dhëna. Kjo qasje i drejtohet racionalitetit të audiencës dhe ndihmon në ndërtimin e një rasti bindës dhe të besueshëm për politikat dhe nismat e tij.

6. Konkluzione

Analiza gjithëpërfshirëse e fjalimeve të Edi Ramës zbulon një përdorim strategjik dhe efektiv të tri mjeteve klasike retorike: Etosit, Patosit dhe Logosit. Secili prej tyre luan një rol thelbësor në rritjen e fuqisë bindëse dhe ndikimit të fjalimeve të tij.

Përdorimi i shpeshtë i fjalëve kyçe si "Ne", "Jonë/Tonë", "Unë" dhe "Eksperiencë" nxjerr në pah theksin që Rama vendos në krijimin e besueshmërisë dhe të besimit. Duke e pozicionuar veten si pjesë të "ne"-së kolektive dhe duke ndarë përvoja personale, Rama nxit një ndjenjë uniteti dhe solidariteti me audiencën. Kjo qasje jo vetëm që ndërton besueshmërinë e tij si udhëheqës, por përforcon edhe angazhimin ndaj vlerave dhe parimeve që ai mbron. Analiza e Patosit zbulon aftësinë

e Ramës për të ngjallur emocione dhe për t'u lidhur me audiencën në një nivel më të thellë. Fjalë kyçe si "Vend", "Duhet", "Luftë" dhe "Shpresë" tregojnë aftësinë e tij për t'iu drejtuar krenarisë kombëtare, urgjencës dhe aspiratave kolektive. Duke trajtuar nevojat e menjëhershme dhe duke theksuar ndikimin emocional të çështjeve, Rama mobilizon dhe frymëzon në mënyrë efektive audiencën për të mbështetur nismat e tij dhe për të punuar drejt një të ardhmeje më të mirë. Përdorimi i Logosit është i dukshëm në përdorimin e shpeshtë të fjalëve kyçe si "Sepse", "Prandaj", "Rezultat" dhe "Analizë". Duke ofruar arsyetim logjik, duke paraqitur prova dhe duke shqyrtuar marrëdhëniet shkak-pasojë, Rama i forcon argumentet e tij dhe i drejtohet racionalitetit të audiencës. Kjo qasje siguron që mesazhet e tij të jenë të qarta, të arsyetuara mirë dhe të mbështetura në të dhëna faktike, duke rritur fuqinë e tyre bindëse. Fjalimet e Edi Ramës karakterizohen nga një përdorim i balancuar dhe strategjik i Etosit, Patosit dhe Logosit. Duke ndërtuar besueshmëri, duke ngjallur emocione dhe duke paraqitur argumente logjike, ai përfshin në mënyrë efektive audiencën dhe i komunikon mesazhet e tij me qartësi dhe ndikim. Kjo qasje retorike shumëplanëshe jo vetëm që rrit fuqinë e tij bindëse, por nxit edhe një ndjenjë uniteti, urgjence dhe qëllimi kolektiv te dëgjuesit.

Në përfundim, analiza e fjalimeve të Edi Ramës tregon përdorimin e zotëruar të mjeteve retorike, duke e bërë komunikimin e tij bindës dhe me ndikim. Ky përdorim strategjik i Etosit, Patosit dhe Logosit i mundëson atij të lidhet me audiencën në nivele të shumta, duke siguruar që mesazhet e tij të rezonojnë fuqishëm dhe të frymëzojnë veprim.

Referenca

Aristotle. (1984). Rhetoric. In J. Barnes (Ed.), *The complete works of Aristotle* (Vol. 2). Princeton University Press.

Brown, G., & Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. Cambridge University Press.

Bühler, K. (1934). *Sprachtheorie*. Fischer.

Dylgjeri, A. (2014). Logos, ethos and pathos in Albanian political discourse. *Journal of Educational and Social Research, 4*(4), 55–64. https://doi.org/10.5901/jesr.2014.v4n4p55

Fairclough, N. (1989). *Language and power*. Longman.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and social change*. Polity Press.

Fairclough, N. (1993). Critical discourse analysis and the marketisation of public discourse: The universities. *Discourse & Society, 4*(2), 133–168.

Fairclough, N. (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Longman.

Halliday, M. A. K. (1970). *A course in spoken English: Intonation*. Oxford University Press.

Harutyunyan, R. (2021). Approaches and theories to the study of political speech. *Armenian Folia Anglistika, 17*(1), 52–65. https://doi.org/10.46991/afa/2021.17.1.052

Isai, K. I. A., Lin, T. M., Ching, H. S., Selvajothi, R., & Maruthai, E. (2020). Using rhetorical approach of ethos, pathos and logos by Malaysian engineering students in persuasive email writings. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities, 5*(4), 19–30. https://doi.org/10.47405/mjssh.v5i4.386

Jakobson, R. (1960). Linguistics and poetics. In T. A. Sebeok (Ed.), *Style in language* (pp. 350–377). Massachusetts Institute of Technology Press.

Jasim, R. M., & Mustafa, S. S. (2020). A semantic and rhetorical study of manipulation in two English and Arabic political speeches. *Arab World English Journal, 11*(4), 426–438. https://doi.org/10.24093/awej/vol11no4.27

LancsBox. (n.d.). *LancsBox: Software for the analysis of language and discourse*. https://lancsbox.lancs.ac.uk/

Lyons, J. (1977). *Semantics* (Vol. 2). Cambridge University Press.

Mabela, M. L., Mann, C. C., & Ditsele, T. (2020). Language and discourse in contemporary South African politics: A critical discourse analysis. *Language Matters, 51*(3), 108–128. https://doi.org/10.1080/10228195.2020.1842485

Reisigl, M. (2008). Rhetoric of political speeches. In R. Wodak & V. Koller (Eds.), *Handbook of communication in the public sphere* (pp. 243–269). Mouton de Gruyter.

Van Dijk, T. A. (1993). Principles of critical discourse analysis. *Discourse & Society, 4*(2), 249–283. https://doi.org/10.1177/0957926593004002006

Van Dijk, T. A. (2006). Discourse and manipulation. *Discourse & Society, 17*(3), 359–383.

Van Dijk, T. A. (2011). Discourse and ideology. In T. A. van Dijk (Ed.), *Discourse studies: A multidisciplinary introduction* (pp. 379–407). SAGE Publications.

Van Dijk, T. A. (2015). Critical discourse analysis. In D. Tannen, H. E. Hamilton, & D. Schiffrin (Eds.), *The handbook of discourse analysis* (2nd ed., pp. 466–485). Wiley.

Wang, X. (2016). Appeals to ethos and pathos in post-crisis communication: A case study of press conferences handling Tianjin blasts. *International Journal of English Linguistics, 6*(1), 100–107. https://doi.org/10.5539/ijel.v6n1p100

Figura e burrit dhe gruas në shoqërinë shqiptare: përballë traditës dhe modernitetit.

Ledja Lala[1]

[1]Universiteti i Tiranës,Tiranë, Shqipëri

E-mail i autorit korrespondent*:* *ledjalala@gmail.com*

Lloji i artikullit: Artikull rishikues.
Dorëzuar: Shtator 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Ky punim analizon figurën e burrit dhe gruas mbi mënyrën se si ka ndryshuar roli i tyre nga shoqëria tradicionale deri në shoqërinë moderne bashkëkohore. Nevoja për të studiuar mundësitë e barabarta gjinore në familje dhe në shoqëri nuk do të jetë asnjëherë shteruese.

Prandaj qëllimi i këtij punimi konsiston së pari, në përshkrimin se si paraqitej figura e burrit dhe gruas në folklorin shqiptar dhe së dyti, për të dhënë një panoramë të përgjithshme se si ka ndryshuar barazia gjinore nga tradita në modernitet.

Gjatë punimit është përdorur metoda cilësore duke u mbështetur në analizën e teksteve dhe burimeve dytësore.

Rëndësia e këtij punimi konsiston në nxjerrjen në pah se si normat dhe rregullat e shoqërisë mund të reduktojnë ose përforcojnë pozitën e burrit dhe gruas. Nga ky punim rezultoi se, figura e burrit dhe gruas ka qenë në pozita të pabarabarta në shoqërinë tradicionale shqiptare. Po ashtu, analiza e punimit theksoi se, problemi i inferioritetit të gruas përballë burrit ka qenë i hershëm dhe i pranishëm në shoqërinë shqiptare.

Fjalë kyçe: *Mundësi të barabarta, traditë, modernitet, shoqëri.*

Abstract

This paper analyzes the figures of men and women, examining how their roles have evolved from traditional society to contemporary modern society. The need to study gender equality—both within the family and in society at large—remains an inexhaustible subject. Consequently, the objective of this paper is twofold: first, to describe how men and women were represented in Albanian folklore; and second, to provide an overview of how gender equality has shifted from tradition to modernity. The study employs a qualitative methodology, drawing upon the analysis of texts and secondary sources. The significance of this work lies in highlighting how societal norms and rules can either diminish or reinforce the status of men and women. The findings indicate that, in traditional Albanian society, men and women occupied unequal positions.Furthermore, the analysis underscores that the issue of women's perceived inferiority relative to men is a long-standing phenomenon within Albanian society.

Keywords*: Equal opportunities, tradition, modernity, society.*

1. Hyrje

Gjatë rrjedhës së kohës janë bërë dallime të dukshme mes traditave, zakoneve dhe modernitetit. Elemente të cilat kanë qenë pothuajse të dyzuara dhe në "konflikt" me njëra-tjetrën. Nga njëra anë kemi traditën, të vjetrën, normat dhe rregullat shoqërore, ku zakonisht në shoqërinë tradicionale i jemi referuar me konceptin e "Kanuneve". Ndërsa nga ana tjetër është moderniteti, shkëputja nga tradita, nga normat e vjetra dhe përqasjes drejt së resë dhe modernes. Kultura shqiptare është e përbërë nga një sërë kanunesh si: *Kanuni i Lekë Dukagjinit*, *Kanuni i Skënderbeut* apo *Kanuni i Labërisë*. Të cilët kanë dhënë një kontribut tepër të rëndësishëm në transmetimin e mendësive të shoqërisë tradicionale deri në ditët tona. Në vijim të këtij punimi do të analizojmë se si perceptohej figura e burrit dhe e gruas nga këndvështrimi i disa poezive të marra nga folklori shqiptar. Dhe po ashtu mbi mënyrën se si paraqitet figura e burrit dhe gruas në shoqërinë moderne, duke bërë një vështrim të përgjithshëm mbi tematikën e zgjedhur.

2. Metodologjia

Gjatë punimit është përdorur metoda cilësore por edhe sasiore në ndihmë të të parës. Mbledhja e të dhënave është bërë e mundur në saj të shqyrtimit të literaturave të ndryshme, të cilat kanë pasur në fokus kulturën tradicionale shqiptare dhe atë moderne. Gjatë analizës së teksteve janë përzgjedhur autorë shqiptarë dhe të huaj në mënyrë që të jepet një panoramë eksploruese mbi punimin.

Qëllimi i punimit: Të analizojë figurën e burrit dhe gruas nga tradita në modernitet. Më qëllim për mos lihet punimi vetëm në kuadrin tradicional është bërë një ndërthurje midis paraqitjes së gruas në folklorin shqiptar dhe paraqitjes së saj në shoqërinë moderne, duke dhënë një panoramë të shkurtër mbi sferën politike.

Objektivat:
1.Të përshkruhet figura e burrit dhe gruas në shoqërinë tradicionale shqiptare dhe atë moderne.
2. Të ofrohet nje panoramë e përgjithshme mbi ndarjen që ofrojnë kanunet në rolin e burrit dhe gruas në familje e në shoqëri.

Pyetjet kërkimore:
1. A mund të shikohet pabarazia gjinore si një zgjatim i normave të shoqërisë tradicionale?
2. Sa të përfshira janë vajzat dhe gratë në sferën politike?
3. Si paraqitet figura e gruas në folklorin shqiptar dhe me çfarë elementësh shoqërohet?

Rëndësia e punimit:
1. Sjell një analizë makro sociale mbi figurën e burrit dhe të gruas në punët familjare dhe shoqërore.
2. Jep një pasqyrim të përgjithshëm se ku konsistojnë të drejtat e burrit dhe gruas në shoqërinë tradicionale shqiptare.
3. Ndihmon të kuptojmë se tradita dhe moderniteti janë dy koncepte të kundërta nga njëra-tjetra, pa të cilat fleksibliteti për të trajtuar tematika të tilla dhe për të diferencuar norma të caktuara, thuajse duket i pamundur.

3. "Kanuni" si bazë e shoqërisë tradicionale

3.1 Simbolikat kulturore si përcjellëse të mesazheve dytësore

Kanunet në shoqërinë tradicionale shqiptare kanë qenë bazat e normave dhe zakoneve, ku njerëzit konsultoheshin me to si për problemet madhore, por edhe për situata më pak problematike. Studiuesi Nebi Bardhoshi e përkufizon kanunin kështu: "Kanuni është një sistem ligjor i përcjellë gojarisht..., dhe i negociuar në shoqëri kohë pas kohe, i mësuar bashkë me gjuhën... Njeriu që i referohet Kanunit si sistem parësor më legjitim, quhet "Njeriu i Kanunit" (Bardhoshi, 2014, f. 42-43). Sipas tij, këto forma të kanuneve fillimisht mund të mos jenë bërë si ligje apo zakone të cilave njerëzit duhet t'u përmbaheshin, por me kalimin e kohës janë kthyer në të tilla si zakone apo norma që njerëzit duhej t'i zbatonin (Bardhoshi, 2014, f. 42).
Përgjithësisht shoqëria shqiptare ka qenë e orientuar drejt patrilinearitetit dhe patrilokalitetit, ku çifti i sapomartuar duhet të jetonte dhe të kalonte jetën në banesën e bashkëshortit. Në shoqëri të tilla burrat dhe familjarët e tjerë meshkuj nga ana e babait, kanë më shumë autoritet mbi anëtarët e tjerë të familjes që nuk i përkisnin kësaj linje (Bardhoshi, 2014, f. 106).
Një tjetër element i rëndësishëm është dhe çështja e ruajtjes së nderit të vajzës. Kjo çështje në shoqërinë tradicionale ka qenë një temë delikate jo vetëm për familjen e ardhshme të vajzës por edhe për familjen e origjinës.
Sociologu Zyhdi Dervishi e ka studiuar në thellësi kuptimin e simbolikave të kulturës tradicionale shqiptare. Ai shprehet se "..., meshkujt e rritur të familjes, të fisit në shumicën e rasteve e vrisnin një vajzë të mbetur shtatëzënë nga marrëdhëniet seksuale jashtëmartesore..., dhe vrasje të tilla paraqiteshin në sytë e publikut si vdekje aksidentale" (Dervishi, 2016, f.160).
Figura e burrit dhe e gruas në shoqërinë paramoderne shqiptare shprehej më së shumti me anë të simbolikave. Në një tjetër rast, sociologu i kulturës Zyhdi Dervishi shprehet se: "në përfytyrimet poetike-folklorike të shqiptarëve burri duhej të kishte cilësitë kryesore të "qiparisit...". Ndërkohë në shoqërinë tradicionale shqiptare vajza në moshë për t'u martuar përfytyrohej si "hardhi e bardhë.....", e cila shpreh simbolikisht virgjërinë e vajzës në prag të martesës" (Dervishi, 2016, f. 304-305).
Me anë të kësaj simbolike dallohet qartësisht se sa rëndësi kishte ruajtja e nderit tek nusja.
Krahasime të tilla në dukje sipërfaqësore, pa shumë ndikim, nëse do t'i hynim një analize të detajuar, e pozicionojnë gruan në një status më të nënrenditur krahasuar me burrin. Fillime që shënjojnë edhe pabarazinë mes burrit dhe gruas, ku vajzat dhe gratë nuk duhej t'i "bënin bisht" punëve të shtëpisë si dhe në mënyrë të prerë nuk mund të përfshiheshin në çështje që u takonin burrave. Madje sipas studiuesit Islam Qerimi , "vajzat dhe djemtë nuk lejoheshin të vendosnin për martesën e tyre kur prindërit ishin gjallë".(Qerimi, 2020, f. 596-602)
Marrëdhëniet familjare janë produkt i jetës shoqërore ku në varësi të ndryshimeve që ndodhin në shoqëri, ndikohet edhe familja si elementi më i rëndësishëm i shoqërisë. Kështu edhe familja mund të ndryshojë dhe të përshtatet. Në tipologjinë e familjes ndikojnë një sërë faktorësh si: faktorët ekonomik, shoqëror, politik, karakteri i pronës dhe ndarja e punës (Alia, 1988, f. 11-12).
Po ashtu Zana Alia shprehet se, duke patur parasysh ndryshimet e shpeshta sociale e shoqërore, kjo bën që edhe roli dhe pozita e gruas të ndryshojë. Pabarazia e gruas në familje ka qenë shprehje e tipave dhe llojeve të vjetra të familjes që ekzistonin dhe ekzistojnë në rendin shfrytëzues. Në këtë analizë të autores, pozita e nënrenditur e figurës së gruas nuk është një problem që qëndron vetëm para shoqërisë, por ka të bëjë drejtpërdrejtë me jetën familjare dhe shoqërore (Alia, 1988, f. 154).

4. Pozicionimi i gruas në folklorin shqiptar : role të kufizuara shoqërore

Në këtë çështje do të fokusohemi se çfarë vendi zinte gruaja në shoqërinë tradicionale shqiptare, nëpërmjet poezisë së shkruar. Pothuajse në të gjitha krahinat e Shqipërisë vajzat dhe gratë përfytyroheshin dhe përshkruheshin në mënyra të ndryshme në varësi të vendit ku ato jetonin dhe martoheshin. Folklori i mbledhur përgjatë kohës përbën një element të rëndësishëm në transmetimin e mendësive tradicionale të figurës së vajzave dhe grave. Në vijim trajtohen disa poezi duke i analizuar nga syri i disa

autorëve shqiptarë për të kuptuar më mirë se çfarë roli kishin vajzat dhe gratë në familje.

"Pse me dekë un', me ty,
Tue pasë burrin djalë t'ri,
Kallushan, mustaqezi,
Katunar, veshun zotni,
Kangtar, në shtat nahi"

(Berisha, 1987, f.131).

Sipas Rrustem Berishës, i cili ka analizuar një sërë poezish të folklorit shqiptar, në këtë poezi mashkulli duhet të kishte disa karakteristika që duhet të përkonin me shijen e vajzës. Në radhën e të dhënave që shtojnë harmoninë e jetës martesore është edhe veshja e mashkullit. Ku në këtë rast veshja e tij tregonte se burri me të cilin ajo ishte martuar, i përkiste një rangu të lartë dhe të lakmueshëm nga të tjerët , si p.sh. "katunar veshun zotni'" (Berisha, 1987, f.131).
Në këtë poezi, duket në sfond sikur vajza ka në dorë për të vendosur nëse donte të martohej ose jo. Ku ajo në mënyrë të idealizuar refuzon një tjetër kërkesë për martesë, duke nxjerr në pah të gjitha elementet e mira të bashkëshortit të saj, ku edhe pse ai vinte nga fshati, sërish kishte "mendësi" të një qytetari. Në këtë pikë veshja shërbente edhe si një pikë kyçe për të identifikuar banorët nga zona urbane apo rurale, si dhe për të treguar statusin social të tyre.
Ndërkohë kur bëhej fjalë për martesën në shoqërinë tradicionale shqiptare, ajo shikohej jo vetëm si e shenjtë por edhe ruajtëse nderi për gratë e martuara. Në vijim sillet në vëmendje një tjetër poezi e cila tregon rëndësinë e martesës dhe shkurorëzimin e saj.

"Çiftelia me dy tela
ç'po krenohen grat e veja!
Qysh po veshen, po krehohen,
kujtojnë, qyqet, se po martohen!
Djelt e ri nuk marrin plaka,
dhamtë e ramë, faqet e thata!"

Korroticë, Drenicë (Jashnica, 1997: 29).

Nisur nga kjo poezi në shoqërinë tradicionale shqiptare, gruaja paragjykohej më shumë se burri në rastin e një divorci. Madje gratë e divorcuara shpesh herë shikoheshin si të "përdala" dhe që mbartnin me vete të gjitha të këqijat. Poezia e mësipërme nënkupton se djemt e rinj nuk mund të merrnin gra të divorcuara për martesë. Kjo sepse në traditën shqiptare vajzës dhe familjes së saj, i bëhej një "analizë" për të parë ndershmërin e saj, ku divorci shprehte të kundërtën e ndershmërisë dhe shikohej si fatkeqësi për familjen nga ajo vinte dhe më pas për familjen e bashkëshortit.
Figura e gruas përgjithësisht shikohej si një figurë që duhet të kryente të gjitha detyrat mbi punët e shtëpisë, kujdesin e fëmijëve dhe duhet t'i shërbente burrit dhe familjes së tij. Në poezin e mëposhtme vihet re se vajzat që të cilësoheshin të "ndershme", duhej të ngriheshin herët në mëngjes dhe të përgatisnin të gjitha punët e shtëpisë. Po ashtu t'i shërbenin babait në rastin kur akoma nuk ishin martuar.

"Trëngë-trëngë bën sahati,
vajz' e mirë s'del ka fshati,
e jep nana në mëhalla,
t'i vejë më marhama,
të ngrihet që më saba,
me sapun të laj xhezvenë,
t'i jap babajt kahavenë"

Karabunarë – Paramithi, Vlorë 1945
(Rrapaj, 1983: 331).

Sipas *Kanunit të Lekë Dukagjinit* të përmbledhur nga Shtjefën Gjeçovi, "zonja e shtëpisë për të marrë këtë titull, duhet të ishte gjithmonë më e vjetra e shtëpisë. Ajo duhet të merrej me rregullin e shtëpisë si brenda po ashtu dhe jashtë saj. Ajo duhej të punonte gjithmonë vetëm sipas urdhrave të të zotit të shtëpisë" (Gjeçovi, 1989, f. 57).
Tagri i zonjës së shtëpisë në Kanunin e Lekë Dukagjinit, *Neni 13:*

E zonja e shtëpisë ka tagër:
1. Mbi të gjitha sendet që bahen në shtëpi (me i përdorue);
2. Me dhanë a me lypë uha (hua – L.L.) miell, bukë, krypë, djathë a tlyn;
3. Me i urdhnue grat e shpisë: me i çue për ujë, për dru, me bajt plehë etj;
4. E zoja e shtëpisë nuk mundet me shitë, as me ble, a me ndrrue gja pa leje të të zotit të shpisë (po aty).

Në shoqërinë tradicionale shqiptare burri kishte më shumë autoritet në familje. Sipas *Kanunit të Lekë Dukagjinit* (Gjeçovi, 1989, f. 54), "sundimi i shtëpisë i

përket më të vjetrit". Ashtu sikurse gruaja edhe burri kishte disa të drejta në familje, por që i tejkalonin ato të gruas.

Kështu duke i'u referuar Kanunit të Lekë Dukagjinit tagri i burrit konsistonte në disa pika themelore:

Tagri i burrit:

1. Me ndej në krye të vendit në shpi të vetë...,

2. Ka tagër mbi armët e veta të shpisë së bleme me paret e shpis;

3. Mbi fitimet e gjindes së shtëpisë, të rrogës e të falmeve;

4. Të zot të shpisë i përket caktimi i përgjegjësive, për pjestimin e punëve, që kanë pjestarët e familjes kundrejt vedit njani-tjetrit, familjes e fisit.

5. Me fejue, me xanë kend e me i la paret. Vajzat i fejon të tana vet, paret e para i shpenzon për shpi, të mbramet i len për pajë të vajzës (po aty: 54).

Duke u bazuar në këto të drejta dhe nëse do t'i krahasonim me tagrin e gruas në familje, gruaja nuk kishte të drejtë për të marrë vendime të rëndësishme në shtëpi, si p.sh: për të shitur, për të blerë ose për të ndërruar sende të ndryshme pa lejen e bashkëshortit të saj. Dhe kur flasim për shoqëritë tradicionale koncepti i kryerjes së punëve të shtëpisë kundrejtë një pagese pothuajse nuk ekzistonte ose ishte fare pak i njohur. Ndërkohë burri kishte të drejtë për të ndarë përgjegjësitë dhe punët e të gjithë anëtarëve të familjes. Duke analizuar këto burime, gruaja kishte përgjegjësi vetëm mbi vajzat dhe gratë, dhe vendimi përfundimtar për të fejuar apo martuar vajzat në familje i takonte burrit, si udhëheqësi i familjes.

Gjatë punimit është përmendur shpesh herë kanuni dhe kjo jo rastësisht. *Kodi i Lekë Dukagjinit* ndikoi në një masë të madhe në mënyrën e jetesës së popullsisë shqiptare. Ai përfaqësonte një sërë rregullash dhe normash të cilat rregullonin marrëdhëniet mes antarëve të shoqërisë dhe besohet se ende e ruan këtë funksion edhe sot (Predojević, 2002).

Për të kaluar pak në shoqëritë moderne, sipas autorëve Marija Babović dhe Juna Miluka, ka një ndryshim të dukshëm midis grave dhe burrave mbi përkujdesin e fëmijëve apo punëve shtëpiake. Aktivitetet më të zakonshme në lidhje me punët e shtëpisë, kryhen me rreth 87.8% nga gratë dhe vetëm 16.1% nga burrat. Kështu gratë kalojnë më pak kohë në aktivitet sportive, kulturore ose aktivitete të tjera jashtë shtëpisë (Babović & Miluka ,2020).

5. Pabarazia gjinore: nga tradita në modernitet

Në ditët e sotme është diskutuar shumë fenomeni i mundësive të barabarta gjinore. Por këtu lind pyetja : A mund të konsiderohet pabarazia gjinore si një zgjatim i shoqërisë tradicionale ku gruaja kishte pozita më inferiore se burri?

Duke marrë shkas edhe nga shembujt e mësipërm, mund të themi se pabarazia gjinore ka një historik të largët dhe nuk ka lindur nga urbanizimi. Që me "shkëputjen" dhe "zbehjen" e shoqërisë nga tradita, ka filluar "të zbehet" disi autoriteti i burrit në familje, ku edhe gruaja ka marrë pozita vendimarrëse.

Kanuni i Labërisë parashikonte një ndarje midis të drejtave dhe detyrimeve të bashkëshortëve. Kjo bëri që të pozicionohej më thellë pabarazia midis burrit dhe gruas. Por duke kaluar në aktet kushtetuese të Republikës Popullore të Shqipërisë Socialiste, ato shprehnin një grua të barabartë me burrin në çdo detaj qoftë në punë apo në të drejtën për t'u zgjedhur (Hoxha, 2019, f. 157-158).

Për të folur më konkretisht se në çfarë niveli është barazia gjinore në ditët e sotme, kuadri tradicional është patjetër i rëndësishëm. Kjo për të kuptuar ndryshimet dhe përmirësimet që kanë ndodhur në rrjedhën e kohës. Kështu në këtë çështje do të fokusohemi në barazinë gjinore, duke dhënë një këndvështrim të përgjithshëm në sferën politike.

Sipas Ilnia, (2019, f. 95), proçesi i transformimit të sistemit gjinor të shoqërisë ka ndryshuar dhe është zhvilluar në mënyrë aktive. Zhvillimi i kulturës gjinore përfshin formimin e vlerave universale, humane, perceptimin analitik të realitetit dhe të menduarit jo në mënyrë stereotipike". Kjo do të thotë se me ndryshimin e kohës, normave dhe zakoneve paragjykimet mund të zbehen.

Ligji për barazinë gjinore në Shqipëri, Ligji nr. 9970, datë 24.07.2008, synon të ofrojë mundësi të barabarta midis grave dhe burrave, trajtim të barabartë në punësim, arsim dhe vendimmarrje" (Rusi, 2012, f. 135). Gjatë dekadave të fundit, zhvillimi i terorisë sociologjike feministe, ka kontriubuar në mënyrë të dukshme për të sfiduar disavantazhin e grave në shoqëri dhe paragjykimet gjinore (Dhembo, 2014,f. 176). Kështu sipas Bieber (1993, f. 5), ndarjet gjinore nuk shikohen më vetëm në nivel individual.

Tabela 2. Indeksi i pabarazisë gjinore në Shqipëri (2014-2022)

Viti	Gjinia	Vdekshmëria amtare (%)	Lindshmëria adoleshente (%)	Përfaqësimi në parlament (%)	Arsimi sekondar ose më i lartë (%)	Pjesëmarrja në tregun e punës (%)	Indeksi i Pabarazisë Gjinore
2014	Burra			79.29	0.9	0.64	0.11
	Gra	3	21.91	20.71	0.85	0.44	
2015	Burra			77.14	0.91	0.64	0.14
	Gra	6.8	20.21	22.86	0.86	0.47	
2016	Burra			76.43	0.91	0.65	0.09
	Gra	3.15	18.98	23.57	0.87	0.5	
2017	Burra			70.71	0.92	0.67	0.14
	Gra	9.7	16.12	29.29	0.88	0.5	
2018	Burra			70.7	0.92	0.68	0.07
	Gra	3.4	14.5	29.29	0.88	0.51	
2019	Burra			70.49	0.93	0.68	0.1
	Gra	7	14.2	29.51	0.89	0.53	
2020	Burra			70.49	0.9	0.67	0.06
	Gra	3.6	13.3	29.51	0.94	0.52	
2021	Burra			64.3	0.94	0.67	0.09
	Gra	7.35	12.1	35.7	0.91	0.53	
2022	Burra			64.3	0.94	0.68	0.06
	Gra	0	10	35.7	0.91	0.57	

(INSTAT , 2022).

Nëse do të shohim të dhënat e pabarazisë gjinore sipas INSTAT në Shqipëri (po aty), për përqindjen e vendeve në parlament. Në vitin 2014 kemi 79.29% të burrave që kanë numrin më të lartë duke i krahasuar me përqindjen e grave në parlament me 20.71%. Në vitin 2015, rreth 77.14% mbajnë vendin burrat dhe rreth 22.86% grat, të përqindjes në parlament.

Krahasimi i viteve 2014 – 22 mbi shkallën e pjesëmarrjes së burrave dhe grave në tregun e punës në Shqipëri. Do të vërenim se shkalla e pjesëmarrjes së burrave në tregun e punës ka qëndruar konstante me ndryshime të vogla. Ndërsa pjesëmarrja e grave në tregun e punës ka ardhur duke u rritur me ritme të ngadalta, ku përqindja më e lartë rezulton në vitin 2022, me shkallë pjesëmarrje në tregun e punës rreth 0.57%.

Po ashtu edhe në shkallën e pjesëmarrjes së burrave dhe grave në tregun e punës, burrat mbizotërojnë me përqindjen më të lartë. Sigurisht, që mund të ketë ndryshime të pozitës së grave në parlament pasi shifrat janë marrë vetëm për vitet 2014-22. Kjo nënkupton që pozita mund të ketë ndryshuar në vitet pasardhëse.

Sipas Ehmer (2021, f.147), "nëse do ta shikonim nga një kontekst historik evropian, pothuajse në të gjitha teoritë e shekujve të nëntëmbëdhjetë dhe njëzetë. industrializmi dhe përhapja e kapitalizmit nxiti rënien e mënyrave të prodhimit bujqësor dhe kalimin gradual në punën e paguar, si burim bazë në njësitë familjare" . Rritja e divorceve dhe ndryshimeve familjare ndikohen në mënyrë të drejtëpërdrejtë nga *"niveli i të ardhurave, niveli i arsimit, planifikimi familjar, niveli i urbanizimit, përbërja gjinore dhe moshore e popullsisë etj."* (Duri, 2015, f. 413).

6. Konkluzione

Në përfundim, mund të themi se:
Figura e burrit dhe gruas në shoqërinë shqiptare përfytyrohej me nuanca të shumëllojshme, duke kaluar nga shoqëria tradicionale shqiptare, deri në shoqërinë bashkëkohore moderne.
Në shoqërinë tradicionale shqiptare gruaja kishte një rol më të nënrenditur se burri. Ndërkohë figura e burrit si i pari i familjes shprehej me një status më të ngritur social.
Punimi theksoi se pabarazia mes burrit dhe gruas nuk është krijuar në mënyrë rastësore. Por vetë normat dhe zakonet tradicionale i atriubonin më pak të drejta gruas dhe më shumë burrit. Diferencime të tilla kanë rrënjë të hershme në sistemin patriarkal në kulturën shqiptare. Megjithatë, me kalimin e kohës dhe me prurjet e ideve feministe, pozita e gruas në shoqërinë bashkëkohore është forcuar ndjeshëm.
Po ashtu një fokus të veçantë i'u dha edhe analizimit të disa poezive dhe simbolikave tradicionale. Ku pozita e burrit dhe gruas shprehej me kuptime dytësore për të përçuar mesazhe të rëndësishme përmes kamuflimit të tyre me nuanca poetike.
Duke eksploruar në një panoramë të përgjithshme edhe në sferën politike ka dallime të diferencuara të përfaqësimit të vajzave dhe grave.
Megjithatë, ndoshta akoma edhe në shoqëritë e sotme, profesione të tilla mund të duken më shumë "burrërore". Prandaj dhe pjesmarrja e grave në sferën politike mund të ketë numrin më të vogël krahasuar me burrat.

Hulumtime të mëtejshme mund të fokusohen në:

1. Analizë më e thelluar e figurës së burrit dhe gruas në shoqërinë bashkëkohore moderne.
2.Burimet dytësore mund të gërshetohen me burime parësore, empirike, për ta bërë më të prekshëm punimin.
3. Analizë më e thelluar duke përdorur dhe të dhënat sasiore mbi përfaqësimin e grave dhe burrave në sferën politike.

Referenca

Alia, Z. (1988). *Familja socialiste dhe struktura e saj*. Shtëpia Botuese "8 Nëntori".

Babovic, M., & Miluka, J. (2020). *Gender equality index for the Republic of Albania 2020*. European Institute for Gender Equality/Institute of Statistics of Albania. https://eige.europa.eu/sites/default/files/documents/gender_equality_index_albania.pdf

Bardhoshi, N. (2014). *Antropologjia e Kanunit*. Qendra e Studimeve Albanologjike.

Berisha, R. (1987). *Vëzhgime për poezinë popullore*. Shtëpia Botuese "Rilindja".

Bieber, D. (1993). *The machinery of patriarchy: Masculinity in the fiction of Margaret Atwood* [Doctoral dissertation, Carleton University]. https://doi.org/10.22215/etd/1993-02356

Dervishi, Z. (2016). *Lente të ndërveprimit simbolik*. Shtëpia Botuese "Emal".

Dhembo, E. (2014). Feminisation of poverty and the burden of the older woman: Balancing work and family in pre-retirement life and the accumulated disadvantage for older women in Albania. *Studied Humanistyczne AGH, 13*(4), 175–179. https://doi.org/10.7494/human.2014.13.4.175

Duri, V. (2015). Socio-geographic characteristics of the Albanian family during the transition period (in south of Albania). *Geobalcanica Society*. https://doi.org/10.18509/gbp.2015.52

Ehmer, J. (2021). A historical perspective on family change in Europe. In *Research handbook on the sociology of the family*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781788975544.00018

Gjeçovi, S. K. (1989). *E drejta zakonore shqiptare (Kanuni i Lekë Dukagjinit)*. Akademia e Shkencave e RPSSH.

Hoxha, E. (2019). Gender equality, Albanian national mechanism within the framework of EU legislation. *Academicus International Scientific Journal*. https://doi.org/10.7336/academicus.2019.19.11

Instituti i Statistikave (INSTAT). (2022). *Indeksi i pabarazisë gjinore*. https://www.instat.gov.al

Ilinia, O. O. (2019). A question of forming of gender culture of rising generation in modern society. *Innovative Pedagogy*. https://doi.org/10.32843/2663-6085.2019.12-1.19

Jashnica, I. (1997). *Traditat tona* (Vëll. 1). Shtëpia Botuese "Lilo".

Predojević, J. (2002). Traditional marriage and family relations of the Albanian population from Kosovo and Metohia in the light of Leka Dukajini Code. *Stanovništvo, 40*(1–4),129–145. https://doi.org/10.2298/STNV0201129P

Qerimi, I. (2020). Special institutues of the Kanun of Lekë Dukagjini and its application in contemporary time among the Albanians. *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*. https://doi.org/10.30925/zpfsr.41.2.8

Rrapaj, M. F. (1983). *Këngë popullore nga Çamëria*. Instituti i Kulturës Popullore të Akademisë së Shkencave të RPSSH.

Shqipja e detit: shtresëzimi historik dhe kontaktet gjuhësore në hapësirën Adriatiko-Joniane

Suad Alizoti[1], Kozeta Hyso[1]

[1]Universiteti "Ismail Qemali" Vlorë, Shqipëri.

E-mail i autorit korrespondent : *suard.alizoti@univlora.edu.al*

Lloji i artikullit: Artikull kërkimor
Dorëzuar: Tetor 2026 | Pranuar: Tetor 2026 | Publikuar: Nëntor 2026

Abstrakt

Ky artikull trajton marrëdhënien komplekse ndërmjet gjuhës shqipe dhe hapësirës detare të Adriatikut e Jonit, duke iu kundërvënë tezave tradicionale skeptike që e shohin leksikun detar të shqipes si dëshmi të një popullsie kontinentale të vonëshme në det. Duke kapërcyer kufizimet e një qasjeje ngushtësisht dogmatike, studimi ndërthur historinë, gjuhësinë, arkeologjinë me gjeopolitikën detare për të hedhur dritë mbi prurjet e huaja dhe rrethanat e formimit të leksikut detar të shqipes. Përmes një analize shtresore të korpusit leksikor, dëshmohet se shqipja e detit vjen si një "esperanto operacionale" e ndërtuar mbi një bërthamë autoktone (paleo-ballkanike/ilire) dhe mbi shtresa të mëvonshme të integruara të kontaktit (greke, latine, veneciane, osmane, moderne e bashkëkohore). Përfundimet e këtij studimi mbështetin mendimin se prezenca e huazimeve nuk përbën dobësi apo shkëputje historike, por pasqyron një simbiozë të hershme, aktive dhe të vazhdueshme të shqiptarëve me realitetin detar mesdhetar.

Fjalë kyçe: *Leksiku detar, hapësira detare (Adriatik – Jon), huazim, autoktoni, kontakt gjuhësor.*

Abstract

This article examines the complex relationship between the Albanian language and the maritime space of the Adriatic and Ionian Seas, challenging traditional sceptical theses that view Albanian maritime vocabulary as evidence of a late continental population arriving at the sea. Moving beyond the limitations of a narrowly dogmatic approach, the study integrates history, linguistics, archaeology, and maritime

geopolitics to shed light on foreign contributions and the circumstances governing the formation of Albanian maritime terminology. Through a stratified analysis of the lexical corpus, it is demonstrated that the maritime Albanian lexicon functions as an "operational Esperanto" built upon a autochthonous core (Paleo-Balkan/Illyrian) and subsequently integrated contact strata (Greek, Latin, Venetian, Ottoman, modern, and contemporary). The findings of this study support the view that the presence of the borrowed words does not constitute a weakness or a historical rupture, but rather reflects an early, active, and continuous symbiosis of Albanian people with the Mediterranean maritime reality.

Keywords: *Maritime lexicon, maritime space (Adriatic – Ionian), borrowing, autochthony, language contact.*

1. Hyrje

Qëkur është hedhur për diskutim çështja e origjinës së shqiptarëve, studime të panumërta janë zhvilluar në fushën e albanologjisë dhe të disiplinave të tjera të lidhura me të. Kontribute të rëndësishme kanë dhënë autorë vendas dhe të huaj, por arritjet më të rëndësishme mbeten, pa dyshim, veprat e Çabejit. Megjithëse teza e autoktonisë së shqiptarëve dhe e prejardhjes së shqipes sotme nga ilirishtja (protoshqipja) është argumentuar gjerësisht dhe mbetet qasja mbizotëruese në albanologjinë bashkëkohore, argumentimi nuk mund të konsiderohet shterrues për shkak të boshllëqeve në dokumentimin e hershëm të vazhdimësisë iliro-shqiptare. Pikërisht këto boshllëqe kanë shërbyer si pikënisje për hipoteza të ndryshme mbi origjinën e shqiptarëve, gjuhën e tyre dhe lidhjen me hapësirën ilirike si psh. hipoteza thrake, dako-thrake, etj.

Të tilla hipoteza mbështeten, me variante të ndryshme, nga autorë si Weigand, Orel, etj. Pavarësisht dallimeve ndërmjet tyre, këta autorë i bën bashkë mendimi se shqiptarët janë popull brendakontinental dhe prania e tyre në hapësirën ilirike është pasojë e proceseve të vonshme migratore. Një argument që konsiderohet kritik për të mbështetur hipotezat e tyre është fakti se leksiku detar i shqipes përbëhet kryesisht nga huazime të përvetësuara nëpërmjet kontakteve historike e gjuhësore me popujt fqinjë. Me kundërargumente bindëse kanë ardhur autorë të ndryshëm, ndër të cilët Çabej (1972, f. 3–28) e Dodbiba (1976, f. 87–91) dallohen pikërisht për shtjellimin e hollësishëm të çështjes së leksikut detar.

Për të ruajtur paanshmërinë mbi çështjen e autoktonisë së shqiptarëve, qëllimi i këtij studimi nuk është të bëhet pjesë e debatit, por të shqyrtojë tiparet e fjalëve të leksikut detar të shqipes për të kuptuar rrethanat në të cilat janë zhvilluar kontaktet gjuhësore dhe dinamikat që kanë përcaktuar përvetësimin e terminologjisë së huaj përgjatë shekujve. Sigurisht, rindërtimi i historisë së leksikut detar dhe i trajektores së tij evolutive nuk është i thjeshtë. Megjithatë, përgjigjet për shumë pyetje shkencore mund të kërkohen nën shtresat e huazimeve që ky leksik ka përvetësuar. Duke pasur parasysh se çdo huazim është rezultat i ndërthurjes së faktorëve historikë, shoqërorë dhe gjuhësorë, nuk ka përse të përjashtohet mundësia që vetë struktura shtresore e leksikut detar shqiptar të shpjegohet përmes pranisë së pandërprerë të popullsisë shqiptare në bregdet, nga antikiteti deri në ditët tona.

Këto premisa e bëjnë të domosdoshme një qasje ndërdisiplinore, ku takohen gjuhësia, historia, arkeologjia dhe gjeopolitika detare rajonale. Trajtimi i leksikut detar të shqipes nga kjo perspektivë e zhvendos epiqendrën e zhvillimeve që do të studiohen nga toka në det. Në këtë mënyrë, duke kaluar përmes jetës së bordit dhe lundrimit, e kemi më të lehtë të studiojmë evolucionin dhe udhëtimin e terminologjisë teknike që ka prekur brigjet shqiptare.

Shqyrtimi i leksikut detar në dritën e zhvillimeve gjeopolitike dhe strategjike që kanë konfiguruar rrjetet e komunikimit detar të hapësirës adriatiko-joniane, ndihmon në kuptimin e faktorëve që kanë përcaktuar natyrën, kronologjinë, intensitetin dhe shpërndarjen gjeografike të huazimeve. Duke e trajtuar detin si epiqendrën e dinamikave zhvillimore integruese e transformuese ndërsa veprimtaritë detare si nxitëset kryesore të transformimeve gjuhësore, bëhet i mundur një shpjegim më i plotë i shkaqeve dhe rrethanave të përvetësimit të terminologjisë së huaj. Analiza e terminologjisë detare që lidhet me ndërveprimet ekonomike, politike, teknologjike e kulturore në det dhe në porte, të kontekstualizuara këto brenda epokave kryesore historike, do të ndihmojë në ndërtimin e

kuadrit logjik brenda të cilit janë zhvilluar kontaktet gjuhësore e janë përvetësuar termat e huaj.

2. Kuadri teorik dhe qasja ndërdisiplinore

2.1 Leksiku detar në debatin gjuhësor mbi shqipen dhe prejardhjen e shqiptarëve

Dinamika e zhvillimit historik të popullsisë shqiptare dhe marrëdhënia e saj me hapësirën detare Adriatik-Jon historikisht është vendosur në qendër të diskutimeve albanologjike rreth autoktonisë dhe shtrirjes gjeografike të kësaj popullsie, përgjatë aksit kohor Lashtësi-Mesjetë. Në mbështetje të tezës së autoktonisë ndihmesë kanë dhënë studiues të ndryshëm ndër të cilët veçohen sidomos albanologët e sferës gjermanike (Omari, 2017, f. 211). Megjithatë arritjet madhore i përkasin albanologjisë shqiptare ku kulmet janë prekur me veprat e Eqerem Çabejit.

Siç dihet, krahas autoktonisë, pjesë e diskutimeve shkencore aktualisht janë edhe mendime të tjera mbi zanafillën e shqipes dhe prejardhjen e shqiptarëve. Në përgjithësi, argumentimet e autorëve që kundërshtojnë tezën e autoktonisë së shqiptarëve, kanë pikënisje mungesën e dokumentimit të hershëm historik e gjuhësor të vazhdimësisë nga ilirët tek shqiptarët. Hipotezat e hedhura janë të ndryshme, ndër to më kryesoret janë hipotezat e origjinës thrake e dako-thrake të shqiptarëve. Përtej dallimeve konceptuale dhe varianteve që paraqiten, në thelb këto hipoteza i identifikojnë shqiptarët si entitet brendakontinental, i ngujuar mes malesh, i cili popullon hapsirën ku gjendet sot si rrjedhojë e zhvendosjeve migratore nga hapsirat historike të thrakisë, të dakisë apo edhe nga zona kufitare midis këtyre dy të fundit. Një ndër argumentet më të përdorur për të mbështetur pretendimin e shfaqjes së vonë të popullsisë shqiptare në brigjet ilirike është mungesa e leksikut autokton detar shqiptar. Weigand, (1927, f. 227–251) origjinën thrake të shqiptarëve e mbështet mbi faktin se leksiku detar i shqipes bazohet në masë të madhe në burime të huaja. Sipas tij, mungesa e fondit leksikor detar të trashëguar nga ilirët krahas prezencës dominuese të huazimeve të përftuara prej kontaktit gjuhësor me popuj të tjerë detarë, përbëjnë tregues të zbritjes së vonë të shqiptarëve në det. Ky qëndrim, drejtëpërdrejtë ose tërthorazi ka ushqyer mitin e një popullsie të ardhur vonë në hapsirën ilirike, e cila qyshkur ka mbërritur në këto troje ka qëndruar larg detit dhe ka artikuluar etnosin e vetë mes maleve. Bonfante (1974, f. 104) shkon më tej dhe i paraqet shqiptarët si popull pa kulturë detare. Këtyre gjurmëve shkojnë edhe autorë të tjerë si Orel (1998, f. IX–XI) e Schramm (2006, f. 13–15). Me dallime të pakta, edhe këta e konsiderojnë zhvillimin historik të popullsisë shqiptare si proces evolutiv brendakontinental ndërsa daljen e shqiptarëve në brigjet ilirike e shohin të vonshme, duke na prezantuar me një entitet tërësisht të shkëputur nga zhvillimet e mëdha historike mesdhetare. Në parathënien e veprës së tij "Fjalori etimologjik i shqipes", Orel shprehet se "ka arsye serioze të besohet se vendi i origjinës së shqiptarëve nuk përkon me brigjet e ilirisë antike..." dhe sugjeron se shqiptarët vijnë nga brigjet e Danubit rrëzë Karpateve, në hapsirën dako-thrake. Duke ju referuar Weigand-it, Orel i konsideron huazimet e shumta që vërehen në leksikun detar të shqipes si dëshmi kyç të mungesës së lidhjes organike me detin. Nga ana e tij, Schramm (2006, f. 13–15) i vendos shqiptarët në hapsirat e besëve trakë.

Në lidhje me vazhdimësinë e ilirishtes në gjuhën shqipe, Jorgji Gjinari është i mendimit se ndikimet e gjuhëve të tjera kundrejt shqipes nuk mund të mohoen por nga ana tjetër as rrethanat historiko-gjuhësore në të cilat këto zhvillime kanë ndodhur nuk mund të anashkalohen. Sipas tij për rindërtimin e historisë së shqipes mund dhe duhet të përdoren të dhëna nga fushat e historisë, etnografisë dhe arkeologjisë, të cilat plotësojnë dhe mbështetin njëra-tjetrën për pohimin e vazhdimësisë historiko-gjuhësore të shqiptarëve nga ilirët. Për më tepër, duke qenë se nga historia rezulton që nuk ka patur ndërprerje të zhvillimit të shqipes, këto ndikime vërehen vetëm në sferën leksikore dhe aspak në strukturën gjuhësore, Gjinari (1969, f. 71–72).

Qëndrimi i Kolec Topallit është se terminologjia e huaj ka ardhur si lëndë e parë dhe është integruar në strukturën gjuhësore të shqipes pa cënuar stabilitetin gramatikor e morfologjik të kësaj të fundit (Topalli, 2011, f. 5). Një pohim i tillë është i vlefshëm po njësoj edhe për leksikun detar të shqipes.

Përgjigjia shterruese ndaj sfiduesve të tezës së autoktonisë shqiptare vjen nga Çabej (1976, f. 34), i cili si njohës i thellë i gjuhës dhe historisë shqiptare, argumenton se prania shqiptare në bregdet jo vetëm që nuk është një dukuri e vonë migratore por përkundrazi kemi të bëjmë me një popullsi autoktone që ka jetuar

në simbiozë me detin, duke bashkëndarë fatet me të, që nga zanafilla paleo-ballkanike. Ai argumenton se: "Terminologjia e lundrimit dhe e detarisë nuk është krejt e huaj, siç thotë Weigandi. I huaj është fjalori teknik i kësaj sfere: emrat e mjeteve të lundrimit, si barka e lundra, emrat e veglave të peshkimit dhe shumica e emrave të peshqve. Po ka një pjesë fjalësh me karakter të përgjithshëm që janë të fondit autokton si *det, pellg,... anije*, që lidhet me fjalën *an/ë/ enë*, në Ulqin *enët e mëdha enët e vogla* "mjetet e lundrimit, të mëdhatë e të voglat" etj",(Çabej, 1976, f. 34).

Në linjën e Çabejit, Dodbiba (1976, f. 91) në studimet e tij, sjell në vëmendje se ekzistenca e dëshmuar e një fondi leksikor themelor të trashëguar si *anije*, *breg*, *det*, *valë*, etj. prej leksikut të përgjithshëm të shqipes, edhe pse i kufizuar, shërbeu si shtrat gjuhësor e kognitiv mbi të cilin shqipja përthithi dhe përpunoi valët e njëpasnjëshme të ndikimeve të mëdha qytetërimore e zhvillimore mesdhetare. Në lidhje me këtë fond leksikor Çabeji është i mendimit se, edhe pse modest për nga numri i fjalëve, fondi nuk duhet konsideruar nënshtresë ilire, pasi ky pohim do të ishte i vlefshëm vetëm nëse do të kishim të bënim me ndërrim gjuhe, por duhet parë si bërthamë e trashëguar nga shqipja e vjetër e folur nga Ilirët (Çabej, 1969, f. 41–52; Çabej, 1964, f. 5–27). Duke shqyrtuar burimet e huazimeve të leksikut detar mund të thuhet se epokat historike kanë ndikuar që dukuria e shtresëzimit leksikor të zhvillohet si një proces i vazhduar e koherent (Topalli, 2011, f. 5–6), i mbështetur mbi një bërthamë të fondit autokton (Çabej, 1976, f. 34). Rrjedhimisht, shpjegimi logjik i dukurive që karakterizojnë evolucionin e leksikut detar të shqipes bëhet i mundur vetëm nëse ato konceptohen të inkuadruara brenda rrethanave përkatëse historike.

2.2 Një vështrim ndërdisiplinor i kontaktit gjuhësor dhe ndërveprimit përmes detit

Në këto kushte duket se, pavarësisht mendimeve të ndryshme mbi origjinën e shqiptarëve dhe prejardhien e shqipes, të gjithë autorët e shohin mungesën e dokumentimit të hershëm si problematikë, ashtu siç edhe për të dalë në përfundime thuajse të gjithë thërrasin në mbështetje argumente plotësuese nga fusha të tjera që i shërbejnë narrativës që secili prej tyre mbështet.

Sidoqoftë, fakti që kemi terminologji të pakët të fondit autokton dhe që shumica e leksikut detar është e huazuar nuk e përligj pretendimin që në lashtësi nuk ka ekzistuar terminologjia vendase e detarisë e aq më pak që huazimet janë rezultat i daljes së vonë në det apo i ndërprerjeve historike. Studimet për rindërtimin e historisë detare në tërësi dhe të leksikut detar në veçanti janë të pakta e fragmentare (Muhaj, 2019, f. 21–33) dhe interesi për të hedhur dritë mbi ndërveprimet historike e gjuhësore brenda rrjeteve të komunikimit detar të adrtiatikut e jonit është i madh. Vendosja në fokus e momenteve transformuese epokale që kanë kushtëzuar natyrën e zhvillimeve ekonomike, politike, teknologjike e shoqërore në Adrtiatik dhe Jon, na ndihmon për të kuptuar si kanë ndodhur integrimet e transformimet gjuhësore si edhe se cilat kanë qenë shtysat që kanë çuar përpara të tilla procese.

Pikënisje për të kuptuar proceset transformuese, mund të konsiderohet qasja studimore e Braudel (1972, f. 14–22)., sipas të cilit ndryshimet historike janë procese graduale, të kushtëzuara nga mjedisi gjeografik si faktor përcaktues vendimtar i fateve të shoqërive bregdetare. Në raport me basenin e Ardiatikut, Braudel shprehet se "Adriatiku është ndoshta rajoni më i bashkuar i të gjithë detit (Mesdhe). Ai ofron material për të gjitha problemet e përfshira në studimin e Mesdheut si një i tërë" (Braudel, 1972, f. 125). Në këtë prizëm, hapësira Adriatiko-Joniane fiton valencë të mirëfilltë strategjike si domen i përcaktuar nga gjeografia, rrugët detare dhe bashkëndarja e bregdetit nga popuj që historikisht kanë artikuluar vokacionin vetjak detar.

Megjithatë, për të ngërthyer tërësisht kompleksitetin e kësaj hapësire, panorama plotësohet duke përfshirë këndvështrimin e David Abulafia-s (2011, f. xxiii–xxxi) në veprën e tij *The Great Sea*. Ndryshe nga Braudel, Abulafia nxjerr në plan të parë rolin aktiv të lidhjeve tregtare, qyteteve portuale dhe lëvizjeve kulturore. Ai e koncepton Mesdheun si një "kontinent të lëngshëm", kufijtë e të cilit nuk vendosen vetëm nga natyra, por formësohen në mënyrë aktive nga vetë veprimtaria njerëzore. Koncepti i Abulafias i sjell Adriatikun dhe Jonin jo thjesht si korridore gjeografike, por si hapësira ndërveprimi dinamik.

Kjo qasje është me vlerë dhe gjen mbështetje në studimet e historisë detare dhe arkeologjisë. Autorë si Wilkes (1992, f. 35–37, 39–40) dhe Royal (2015, f. 211–215). sjellin dëshmi domethënëse të faktit që Adriadiku

dhe Joni kanë përbërë historikisht një ndër hapësirat më dinamike të ndërveprimit gjeopolitik dhe civilizues në Mesdhe. Përmes këtyre korridoreve detare janë zhvilluar procese të pandërprera komunikimi tregtar, ushtarak dhe kulturor ndërmjet brigjeve të Lindjes dhe Perëndimit.

Gjithashtu, kur i referohen Adriatikut, të tjerë autorë flasin për një hapësirë të përbashkët kulturore e gjuhësore detare**,** të formuar gjatë shekujve nga ndërveprimi i qytetërimeve detare. Kështu, Cortelazzo (1989, f. 169–170), e koncepton Adriatikun si një hapësirë të integruar gjuhësore dhe kulturore, ku kontaktet e vazhdueshme ndërmjet komuniteteve bregdetare kanë bërë që huazimet leksikore të jenë një proces i natyrshëm dhe i pandërprerë për të gjithë popujt. Këtë tezë ai e mbështet me dëshmi gjeolinguistike, duke analizuar përhapjen e terminologjisë detare, të peshkimit, të erërave dhe të faunës detare, të cilat tregojnë se ndikimet greke, latine, venedikase, sllave dhe italiane kanë krijuar një fond të përbashkët leksikor në të gjithë hapësirën adriatike.

Ndër studimet e pakta shqiptare, që i paraqesin shqiptarët si pjesë të pandashme të hapsirës së përbashkët kulturore e gjuhësore adriatiko-joniane, është edhe punimi i Zojzit (1959, f. 3–49) " Traditat e lundrimit detar të popullit shqiptar". Duke e sjellë në këndvështrim entografik dhe kulturor, prezencën shqiptare në det, Zojzi argumenton se lidhja e hershme dhe e vazhdueshme e shqiptarëve me detin dëshmohet përmes praktikave, dijeve dhe mjeteve të trashëguara, si pjesë e identitetit kulturor. Ai mëton të tregojë se kjo marrëdhënie nuk është zhvillim i vonë, por pjesë e një vazhdimësie kulturore të qëndrueshme me rrënjë të hershme. Megjithatë, në thelb, zhvillimet e rëndësishme historike që sjellin detin në qendër të studimit të leksikut detar të shqipes, nuk mund të kuptohen jashtë kontekstit gjeopolitik apo të dinamikave gjeostrategjike që kanë karakterizuar teatrin detar rajonal ndër shekuj. Kontaktet historike që kanë formësuar gjuhën dhe kulturën detare iliro-shqiptare sjellin me vete gjurmët e ndikimit të doktrinave gjeopolitike dhe strategjike të aktorëve që kanë pasur interesa në det.

Në këtë këndvështrim, duke i dhënë rëndësinë e duhur lidhjes midis historisë dhe gjeografisë, Çabej (1994, f. 18–19, 25) shpalos vizionin e tij mbi marrëdhënien e veçantë të shqiptarëve me detin dhe pozitën gjeografike që zënë në rajon. Ai e sheh hapësirën shqiptare si një element kyç të këtij sistemi ndërveprimesh mesdhetare. Sipas tij, trojet shqiptare nuk janë thjesht një hapësirë kalimtare, por një nyje gjeostrategjike kritike. Pikërisht kjo pozitë i shndërron ato në urën lidhëse jo vetëm midis botës perëndimore dhe asaj lindore, por edhe ndërmjet basenit mesdhetar dhe hapësirës kontinentale ballkanike. Pozicionimi i shqiptarëve në hyrje të Adriatikut e Jonit u ka dhënë historikisht atributet e një aktori kyç për sigurinë dhe komunikimin detar, duke bërë që zhvillimet politike, ekonomike e kulturore të kësaj hapësire të kushtëzohen vazhdimisht nga ndërveprimi ndërmjet faktorëve gjeografikë dhe etnikë shqiptarë. Ky interpretim i Çabejit plotëson panoramën, pasi e paraqet hapësirën shqiptare si pjesë të pashkëputur të rrjeteve të komunikimit dhe të proceseve të integrimit që kanë karakterizuar Adriatikun dhe Jonin përgjatë historisë. Në terma strategjikë, rrethanat gjeografike janë faktorë të përherëshëm që përcaktojnë marrëdhenien e popullsive bregdetare me detin dhe ndikojnë në artikulimin e fuqisë detare. Kësisoj, parë me lentet Mahan-iane (1918, f. 29–59)**,** mund të thuhet se veçoritë strategjike të habitatit natyror i kanë shtyrë ilirët e më pas shqiptarët të ndërtojnë modele ekonomike, politike e shoqërore të lidhura me detin apo që kalojnë përmes detit, të cilat parakusht kanë ekzistencën e kulturës detare. Me të njëjtën gjuhë interpretimi, por duke e hedhur vështrimin mbi organizimin historik e funksional të rajonit, Sabaté (2016, f. 11–13), argumenton se hapësira e Adriatikut dhe Jonit kuptohet më qartë përmes funksionit jetik të qyteteve portuale dhe rrjeteve tregtare, të cilat shërbyen si epiqendra të fuqishme të shkëmbimeve njerëzore, ekonomike dhe kulturore. Për shkak të vështirësive të udhëtimeve tokësore, hapësira detare u kthye në mjedisin më të sigurt dhe më efikas të komunikimit. Nëpërmjet ndërveprimit me konotacion ekonomik, politik, social e kulturor, kjo hapësirë u shndërrua në një kufi fleksibël që favorizoi kontaktet, integrimet dhe diversitetin mes brigjeve perëndimore dhe lindore.

Në mjedisin kompleks Adriatiko-Jonian, që në thelb funksionon si një korridor i përjetshëm komunikimi midis popujve, huazimet e termave detarë pushojnë së qëni dëshmi të varfërisë gjuhësore apo kapitullim ndaj kulturës hegjemone, ato përkundrazi vijnë si dëshmi e prezencës aktive midis të ngjashmish dhe e kontaktit të pandërprerë me rrjedhat e mëdha historike të kësaj ane

të mesdheut.
Së fundmi, ndonëse debati shkencor shpesh është polarizuar rreth origjinës së shqiptarëve dhe mungesës së një dokumentimi të hershëm gjuhësor e historik detar, argumentet e sjella nga albanologjia dhe historiografia moderne zhbëjnë mitin e shkëputjes së shqiptarëve nga deti, duke e dëshmuar praninë e këtyre të fundit si rrjedhojë e një vazhdimësie të natyrshme paleo-ballkanike. Boshllëku i vërejtur në studimet aktuale, të cilat mbeten kryesisht selektive në tema, të pakta dhe të izoluara nga konteksti i gjerë mesdhetar, na hap horizonte të reja për kërkime ndërdisiplinore. Prandaj, trajtimi i marrëdhënies së shqiptarëve me detin, në një rrafsh të gjerë gjeopolitik e strategjik, krijon mundësinë për ta rikonceptuar hapësirën shqiptare të Adriatikut dhe Jonit jo si periferi, por si nyje strategjike dhe një korridor jetik integrimi të gjithanëshëm, brenda të cilit gjuha, gjeografia dhe historia ndërthuren për të rishkruar historinë e detarisë shqiptare, ku një pjesë esenciale e së cilës rrëfehet me gjuhë të detarëve. Pra, leksiku detar i shqipes vjen, si pjesë integrale e kulturës detare, përmes gjurmëve historike të përbashkëta që ka prodhuar bashkëjetesa me popujt e tjerë detarë, nga antikiteti deri më sot.
Në perspektivë historike, leksiku detar shfaqet me karakter të dyfishtë. Nga njëra anë bëhet argument i vokacionit detar të popujve që e disponojnë atë, ndërsa nga ana tjetër bëhet shprehi e hegjemonisë së kulturave të prestigjit që kanë mbizotëruar rajonin. Nga historia pohoet se përgjatë shekujve leksiku detar ka shërbyer si instrument në funksion të pushtetit gjeopolitik të Fuqive detare. Në këtë dritë, zhvillimet gjeopolitike dhe ndërveprimet tregtare në Adriatik e Jon nuk prodhuan thjesht rikonfigurime të hartës apo pushtetit, por lanë gjurmë të pashlyeshme në ADN-në leksikore të gjuhës shqipe, duke e shndërruar atë në një dëshmi të gjallë të dialogut të pandërprerë me detin.

Mbi këto premisa, pyetja madhore që shtrohet është:
Si mund të gjurmohet vazhdimësia gjuhësore dhe historike detare shqiptare?
Për të marrë përgjigje detyrimisht duhet të fokusohemi jo thjeshtë mbi dokumentimin e prezencës së shqiptarëve në det, por edhe mbi ndërveprimin përmes tij e për shkak të tij. Në këtë kuptim, synimi është të ceken, për aq sa është e mundur, ato aspekte historiko-gjuhësore të cilat lidhen me veprimtaritë lundrimore, tregtare, politike, teknologjike e të peshkimit që shoqërohen me të dhëna mbi evolucionin e leksikut detar përgjatë brigjeve ilirike. Duke ditur se çdo term profesional detar hyn në përdorim si përgjigje ndaj nevojës jetësore për të emërtuar një koncept, mjet, pajisje, proces apo fenomen, rezulton se leksiku detar i shqipes, ngjashëm me leksikët e tjerë detarë mesdhetarë, përmban elementë të përshtatur të fondit të përgjithshëm gjuhësor vendas të ndërthurur me elementë teknikë të huaj të ardhur përmes kontaktit gjuhësor. Interpretimi historik i permbajties së leksikut detar të shqipes duhet vendosur brenda kuadrit të marrëdhënieve me kulturat detare hegjemone epokë pas epoke dhe duhet mbështetur në një spektër të gjerë të dhënash ndërdisiplinore.
Ndërkohë që parimet e vendosura nga Çabeji e Dodbiba shërbejnë për të ndarë fondin bazë autokton nga shtresimet e huazuara të fjalorit teknik, interpretimi historik i veçorive të leksikut detar, ndihmon për të identifikuar shtresat, për të zbuluar rrethanat e kontakteve gjuhësore dhe për të kuptuar dinamikat e përvetësimit të terminologjisë përgjatë shekujve.
Më tej, binomi konceptual i Braudel e Abulafia ku deti konsiderohet katalizator gjeografik i ndërveprimit dhe integrimeve historiko-kulturore rajonale, na jep mundësinë që informacionet mbi lundrimin, flotat, tipet e anijeve dhe organizimin e veprimtarisë portuale ti interpretojmë në dritën e politikave të fuqive detare, rrjeteve të shkëmbimeve tregtare dhe transformimeve teknologjike historike. Në këtë kurs logjik, çdo huazim gjuhësor gjen shpjegim përmes zhvillimeve të epokës kur është bërë pjesë e fondit leksikor, çka na lejon të rindërtojmë gjurmën e trajektores evolutive të terminologjisë detare shqiptare nga antikiteti deri në ditët tona. Në këtë vazhdë, dalin në pah kategoritë e termave që kanë hyrë në përdorim, rëndësia që kanë fituar njësi të caktuara leksiore, mënyra si janë përhapur, sa i kanë rezistuar kohës apo edhe cila është gjendja aktuale e tyre.

2.3 Metodologjia

Baza studimore, përfshin një korpus të gjerë burimesh ndërdisiplinore, ku të dhënat gjuhësore e historike ndërthuren me dëshmi etnografike, fjalorët specifikë, publikime profesionale e normative si edhe dëshmi të mbledhura nga autorë të ndryshëm apo nga kontakti i drejtpërdrejtë me detarët. Studimet dhe publikimet me përmbajtie historike e arkeologjike, të përdorura për

qëllime të këtij studimi, na mundësojnë të krijojmë kontekstin historik brenda të cilit ndërtohen dinamikat që kanë prodhuar kontaktet gjuhësore dhe ndërveprimin kulturor në hapsirën e Adriatikut dhe Jonit. Kjo qasje na lejon të pozicionohemi në hapsirën ndërdisiplinore ku gjuha shërben si lëndë kritike e kujtesës dhe e traditës detare, me synimin të ofrojmë përgjigje që ndihmojnë për të plotësuar sadopak boshllëqet studimore që ekzistojnë mbi realitetin gjuhësor detar shqiptar. Në pikëpamje të terminologjisë së përdorur duhet thënë se janë shfrytëzuar fjalë të sferës detare (të përgjithshme dhe teknike), prej burimit vendës e të huaj, të sjella nga autorë si Çabej, Demiraj e Dodbiba apo Kahane e Wilkes. Në këtë kuadër, si burime të dorës së parë janë konsideruar edhe publikimet e natyrës teknike si Udhëzuesi i Lundrimit apo Kodi Detar i Republikës së Shqipërisë apo fjalori i Viktor Volaj i sjellë nga David Luka. Krahas tyre janë sjellë edhe një sërë fjalësh të tjera, kryesisht teknike, të mbledhura nga terreni gjatë bisedave me detarë në karrierë. Përzgjedhja e termave teknikë që janë bërë objekt i studimit është kryer mbi baza të kritereve: kohore (periudha historike), tematike, etimologjike e gjeografike. Studimi i tyre është bërë duke nxjerrë kuptimin teknik dhe njëherësh duke i krahasuar me termat përgjegjës në të folmet detare të popujve të tjerë detarë të rajonit. Në mbështetje të argumentimit janë sjellë si të dhëna të nevojshme edhe një tërësi emërtimesh të vendeve, qendrave të banuara apo njerëzve, të studiuara gjerësisht në fushën e albanologjisë. Dimensioni kohor i shqyrtuar përfshin periudhat kohore nga prehistoria, antikiteti, mesjeta, epoka moderne dhe epoka bashkëkohore

3. Njerëzit e detit

Historikisht anijet kanë shërbyer si periferi lundruese në kontaktin gjuhësor e kulturor mes popujve. Baticë-zbaticat e marrëdhënieve njerëzore në det i kanë veshur bordit herë rëndësinë e kufirit identitar e herë atë të urës së bashkëpunimit. Çdo fragment i historisë njerëzore, i zhvilluar mes detit e përmes valëve, nga fillesat e pranisë njerëzore në bregdet e deri më sot, është ngjizur fillimisht në bordin e anijeve e më pas ka zbritur në tokë. Protagonistë janë gjithnjë njerëzit e detit. Interesant është fakti se, përgjatë gjithë harkut kohor të historisë së dokumentuar, përvojat jetësore të detarëve dominohen nga ngjashmëri thelbësore. I njëjti *modus vivendi*. I njëjti parim: "zgjidh rrugën më të shkurtër e më të sigurt për të mbërritur në destinacion". Pavarësisht gjuhës, përkatësisë, qëllimit apo itinerarit të lundrimit, rrethanat profesionale në bord dhe kushtet hidrometeorologjike në det mbeten faktorët kryesorë që krijojnë dhe kushtëzojnë rrethanat e jetës individuale e kolektive të ekuipazheve. Në çdo epokë, kulturë apo hapësirë detare, duket se realitetet ngjajnë dhe historitë përsëriten. Përpara se të thellohemi në studimin e pranisë së shqiptarëve në det dhe të kontakteve gjuhësore me popujt detarë të rajonit, është e udhës të kuptojmë disi psikologjinë e ekuipazhit dhe kushtet në të cilat zhvillohen aktivitetet në anije. Kjo për arsye se pikërisht anija është vendi ku është krijuar ashti i vokacionit detar të çdo populli që ka dalje në det. Në rrafshin e studimeve gjuhësore është e pranuar tërësisht se mjedisi dhe faktorët sociologjikë e psikologjikë janë shtysa të fuqishme për zhvillimet e gjuhës, prandaj realiteti i bordit të anijes duhet parë në vetvete si një terren pjellor ku ekzistojnë të gjitha kushtet për formimin dhe pasurimin e leksikut profesional detar të çdo gjuhe (Çabej, 1982, f. 116).

Nga lundrimet me rrema e vela deri te lundrimet me anijet e sofistikuara që ekzistojnë sot, jeta e detarëve përfaqëson një realitet unik që zhvillohet prej mijëvjeçarësh, i izoluar në mes ujit, larg syrit të shoqërisë në tokë. Ekosistemi shoqëror i ngritur mbi identitetin e përbashkët profesional mbush metrat katrorë të hapësirave të ngushta të jetës dhe punës në bord. Një botë brenda së cilës, ritmet e jetës dhe shkëputja nga realiteti i tokës shpesh shkaktojnë tensione e ngarkesë emocionale, të cilat menaxhohen përmes kodeve të pashkruara të bashkëjetesës dhe virtytit të tolerancës.

Mendësia, gjuha, komunikimi dhe sjelljet formësohen nga rrethanat e veçanta të jetesës dhe të proceseve të punës që zhvillohen në anije. Shumëçka lidhet me mjetet, pajisjet dhe teknikat që përdoren për të zhvilluar veprimtaritë e lundrimit, peshkimit, transportit, luftimit etj.

Rutina ditore zbatohet me përpikmëri në funksion të sigurisë dhe të qëllimit të daljes në det. Për detarët, bashkëjetesa me të panjohurën, të papriturën dhe të paparashikueshmen është e pranuar si pjesë normale e përditshmërisë. Ky stil jete ka ngjizur një kulturë profesionale që imponon disiplinë, përgjegjësi, bashkërendim dhe bashkëpunim. Marrëdhënia njerëzore brenda ekuipazhit është e artikuluar mbi

role, funksione e përgjegjësi të përcaktuara qartë dhe asgjë nuk i lihet rastësisë. Në qendër të kësaj strukture qëndron autoriteti absolut i Kapitenit, një pushtet ky ndaj të cilit çdo pjesëtar i ekuipazhit nënshtron me vetëdije vullnetin personal, si kusht i nevojshëm e i domosdoshëm, për të garantuar mbijetesën në det dhe përmbushjen e misionit.

Në situata kritike, kur pasiguria rritet apo operacionet janë të ndërlikuara, empatia dhe komunikimi racional bëhen jetike për ruajtjen e kohezionit dhe funksionimin efektiv të ekuipazhit. Në të tilla rrethana, ku çdo vendim i marrë ndikon drejtpërdrejt në sigurinë e njerëzve dhe të anijes, fjalët kanë peshë e pasoja; prandaj marrin kuptime të sakta, përdoren në kontekstin e duhur dhe në përputhje me veprimet që duhen kryer. Sa herë kërkohet qartësi absolute, në gjuhë të detarit termat fitojnë rëndësi praktike. Dukuria nuk është spontane, por është refleks i një tradite të lashtë përpunimesh leksikore që u japin kuptime të posaçme fjalëve të dala nga gjuhë të rëndësishme të detit. Tradicionalisht, termat detarë kanë pësuar përshtatje praktike përmes shkurtimesh e modifikimesh në funksion të qartësisë. Në det nuk ka vend për keqkuptime e gabime. Ndonjëherë madje, kur situata precipiton e krijohen rreziqe akute, fjalët i lënë vendin komunikimit joverbal ku ekuipazhi vepron me intuitë e bashkëpunon në heshtje. Kjo buron pikërisht nga qartësia e mendimit që nxit përdorimi i termave racionalë, duke shpënë kuptim të njësuar të situatës (sh. urdhër manovre "*hiqe bashin*", përgjigje "*bashi i lirë, cima në anije*"). Çdo koncept vjen mes fjalësh të pakta që sjellin të plotë kuptimin e situatave. Prandaj detarët arrijnë kuptojnë të gjithë njësoj çdo koncept që u përcillet dhe veprimet që pasojnë janë në përputhje me mendimet që burojnë nga koncepti. Kështu, përballë vështirësive, përpjekiet janë gjithnjë të përbashkëta, organike e profesionale, ku çdo individ mbështet, plotëson dhe shtyn përpara punën e tjetrit. Kur vështrohet në këtë kënd kuptohet që gjuha profesionale krijon një simbiozë mendimi e veprimi e cila kthen kaosin në mbijetesë të organizuar. Mesazhet jetike artikulohen në mënyrë të kodifikuar dhe mjaftojnë vetëm pak shembuj për të kuptuar se formulimet janë aq konçize sa çdokush të marrë idenë të qartë; fraza të tilla si *"Njeriu në det" (*ang. *Man overboard,* it. *Uomo a mare), "Kapiteni në bord"* (ang. *Captain on board*, it. *Comandante a bordo*), "*Kursi një-gjashtë-zero" (*ang. *Course one-six-zero,* it. *Rotta uno-sei-zero), "Timoni i gjithë djathas" (*ang. *Full right rudder,* it. *Tutta barra a dritta), "Lësho gadinë" (*ang. *Veer out the anchor chain,* it. *Fila catena), "Hidhe spirancën" (*ang. *Drop anchor,* it. *Getta l'ancora)*, evidentojnë urdhra të shkurtër e racionalë që nuk lënë vend për paqartësi, pavarësisht gjuhës së komunikimit. Po i njëjti parim vlen edhe për koncepte që lidhen me aspektet teknike të lundrimit, ku fjalë të tilla si "*azimut*" (ang. *azimuth*, it. *azimut*), "*kurs*" (ang. *course*, it. *rotta*), "*milje*" (ang. *mile*, it. *miglio*) "*nyje*" (ang. *knot*, it. *nodo*) "*zenit*" (ang. *zenith*, it. *zenit*), etj vishen me nga një kuptim të vetëm specifik të mirëpërcaktuar dhe përçojnë secili një ide unike e të pangatërrueshme. Ndërkohë që në rrafshin profesional, kjo mënyrë të shprehuri, vepron si mjet preçizioni e standardizimi absolut duke eliminuar çdo dyshim, në rrafshin psiko-emocional shërben si spirancë llogjike mes stuhisë së panikut duke transformuar frikën në refleks të kushtëzuar që nxit besimin e verbër te përpjekia e përbashkët e ekuipazhit. Përballë sfidave klimatike, mjedisore dhe operacionale, nevoja për të gjetur zgjidhje i ka shtyrë detarët të artikulojnë koncepte e të krijojnë përvoja që janë përkthyer mandej në dije e zhvillime konkrete teknologjike, të cilat janë transferuar ndër breza e midis shoqërish pikërisht përmes marrjes e dhënies së terminologjisë detare. Kështu, lëvrimi i gjuhës së bordit qëndron në themel të zhvillimeve gjuhësore që kanë nxitur historizim, zëvendësim, zgjerim e pasurim të leksikut detar të çdo gjuhe. Nga lashtësia deri më sot, shumë fjalë janë larguar (psh. shq. vj. *Liburnide*), të tjera janë zëvendësuar (psh. lat. *Navarchus* (Carro, 2024, f. 44*),* me kapiten/komandant anije) me fjalë më të përshtatshme, ashtu siç të tjera akoma i janë shtuar leksikut detar me rrugë të drejtpërdrejta ose të ndërmjetme (*busull, bocman, cimë, ekuipazh, radar, spirancë, skelë, port, etj).* Këto veçori shfaqen në çdo kulturë detare, prandaj në kohë, vende e rrethana historike detare të ndryshme spikat përherë prirja pragmatike e detarëve për të kapërcyer barrierat gjuhësore përmes thjeshtimit të ndërveprimit, përmirësimit dhe integrimit të efektshëm gjuhësor e kulturor (Çabej, 1982, f. 115). Adoptimi i terminologjisë profesionale që shërben si aparat njohës e kuptimor i përbashkët është karakteristika kryesore që historikisht ka bërë bashkë detarë të etnive të ndryshme dhe po historikisht ka shërbyer si një dallor i tyre nga pjesa tjetër e shoqërisë në tokë. Rrjedhojë e drejtpërdrejtë e këtij fakti është predispozimi tradicional i detarëve për të përvetësuar dhe adoptuar

risitë profesionale teorike e praktike, qofshin këto koncepte, terma, mjete, pajisje apo teknika. I formësuar në një mjedis unik në llojin e vetë, ku ndërthurja e traditës me risinë nuk mund të kuptohen pa ekzistencën e ndërveprimit kulturor, njeriu i detit u shndërrua në protagonistin e heshtur që lidhi botët, përhapi ndryshime transformuese dhe orientoi rrjedhën e historisë.

4. Struktura funksionale e gjuhës së detit

Ky realitet i gjallë i jetës në bord dhe nevojat e ngutshme për bashkërendim operacional nuk mund të kuptohen të shkëputura nga korniza më e gjerë e veprimtarive që përbëjnë vetë detarinë. Konceptualisht, detaria paraqet një nga fushëveprimet më të hershme e më komplekse të shoqërisë njerëzore. Edhe pse në kuptimin e ngushtë ajo lidhet me lundrimin, brenda kësaj fushe përfshihen aktivitete ndërsektoriale që zhvillohen në det, përmes tij apo në funksion të tij (Barron, 2021, f. 269). Këtu përfshihen veprimtari të tilla si peshkimi, lundrimi tregtar, ndërtimi i anijeve, shërbimet portuale, etj.

Që nga kontaktet e para, popujt bregdetarë e panë detarinë jo vetëm si burim mirëqenieje, por edhe si një interes jetik që kërkonte kultivim dhe mbrojtje brenda një hapësire të bashkëndarë me të tjerët. Në këtë kontekst, kontaktet gjuhësore dhe ndërveprimi njerëzor (nxitur nga nevoja për qarkullimin e njohurive, koncepteve e ideve nga lëmi të ndryshme) u bënë katalizatori kryesor i integrimeve zhvillimore.

Në proceset integruese brenda hapësirës detare, rol vendimtar kanë luajtur të folmet detare. Nevoja për të kapërcyer barrierat kuptimore dhe për të maksimalizuar përfitimet nga shkëmbimet me popujt e tjerë ka përcaktuar paradigmën evolutive të tyre (Cortelazzo, 1989, f. 169–170). Në themel të çdo leksiku detar qëndron fondi i përgjithshëm leksikor i popujve detarë, ku fjalë të caktuara janë marrë, përpunuar e përshtatur për qëllime operacionale. Një shembull domethënës nga fondi i përgjithshëm i latinishtes së vjetër është termi *timon* (lat. *timóne, tèmo*), kuptimi i parë i të cilit lidhej me shtangën e karrocave me kuaj, për t'u adoptuar më pas për mjetin që bën të mundur drejtimin e anijes (Treccani, n.d.).

Mbi bazën leksikore detare vendase derdhen gjithnjë prurje të reja, të cilat burojnë nga zhvillimet e brendshme gjuhësore ose nga huazimet. Këto të fundit bëhen të domosdoshme kur termat vendas rezultojnë me kuptim të shumëfishtë ose nuk ofrojnë qartësi të mjaftueshme konceptuale. Raste të tilla vërehen qartë te futja e vazhdueshme e terminologjisë së re sidomos për lundrimin (*orxa, poxha* it. *orza, poggia* (Dodbiba, 1976, f. 87–91), konstruksionet e anijeve (*skaf* it. *scafo*), propulsionin (sh. *helika*, përmes it. *elica* ose fr. *hèlice*, lat. *helix -ĭcis*, nga gr. vj. *ἑλίκη* o *ἕλιξ elix-ikos*, dmth "spirale/rrotullim") apo komunikimet detare (sh. *mayday,* nga ang. *mayday*, kjo nga fr. *m'aider* si shkurtim i ven. *m'aider* që dmth "më ndihmoni"), etj. (Treccani, n.d.)

Për rrjedhojë, leksikët detarë shfaqin një model *sui generis* dualizmi përmbajtësor dinamik, mes fjalëve të burimit vendas (që mbulojnë konceptet bazë) dhe fjalëve të huaja të cilat lidhen kryesisht me risitë teknike. Ky model jo vetëm përcakton përmbajtjen e terminologjisë detare, por dikton edhe cilat fjalë qëndrojnë e cilat largohen përmes historizimit apo zëvendësimit.

Natyra dhe proporcionet mes komponentes vendase dhe asaj të huaj varen nga rrethanat historiko-gjeografike, trendet zhvillimore dhe transformimet teknologjike. Përgjatë historisë, tipari dallues i të folmeve detare ka qenë hibridizimi leksikor, pikërisht si dëshmi e përhershme e marrëdhënies dialektike mes traditës dhe inovacionit. Fjalët e huaja hyjnë në gjuhë në rrethana të caktuara për të lehtësuar transferimin e njohurive dhe për të arritur standardin që dikton zhvillimi i momentit. Në këtë kuptim, leksiku detar funksionon si një lloj "esperantoje"[1] operacionale për njerëzit e detit (Ranney, 1938, f. 419), ku evolucioni gjuhësor shërben si mjet përshtatjeje për një ndërveprim të sigurt e produktiv. Nga sa u parashtrua del se evolucioni gjuhësor shfaqet si një dukuri tipike dhe krejt e natyrshme që karakterizon leksikun detar të çdo gjuhe. Rrjedhimisht, struktura leksikore e detarisë paraqet karakter shtresor, ku dëshmohen gjurmët e ndërveprimeve kulturore dhe rrethanat historiko-gjeografike. Përditësimi i vazhdueshëm përmes huazimeve nuk përbën tjetërsim apo këputje të vazhdimësisë, por një kriter ekzistencial për mbijetesën e aparatit tekniko-profesional. Një leksik i papërditësuar humbet vlerën dhe tkurret, ndërsa

[1] *Me "esperanto" operacionale (detare) kemi parasysh të folmen detare si një sistem universal komunikimi që përdoret nga detarët e kombësive të ndryshme për të kapërcyer barrierat kuptimore dhe për të komunikuar lirshëm në det. – Sh. Aut.*

elementet e huaja dëshmojnë vitalitetin gjuhësor, kapacitetin absorbues dhe mundësojnë rindërtimin e fazave evolutive të vetë detarisë.

5. Shqipja e detit midis mitit dhe realitetit historik

Nisur nga premisat teorike mbi natyrën hibride dhe dinamike të leksikut detar, shtrohet pyetja se si lënda gjuhësore e leksikut detar aktual të shqipes pasqyron zhvillimin historiko-gjuhësor të komuniteteve bregdetare shqiptare. Tradicionalisht, prania e dukshme e huazimeve është përdorur nga skeptikët për të ushqyer hipotezën e një popullsie të shkëputur nga deti, duke e trajtuar shqipen si një gjuhë pa tharm detar. Megjithatë, një vështrim kritik ndërdisiplinor (që ndërthur dëshmitë e gjuhësisë, historisë, arkeologjisë, gjeopolitikës adriatikase, etj) flet për një realitet krejt tjetër: shqipja jo vetëm që dëshmon një vazhdimësi të pandërprerë të bërthamës autoktone, por shfaq edhe një kapacitet serioz të përthithjes dhe përshtatjes së shtresave leksikore përgjatë epokave.

- Fondi ekzistues i leksikut detar përbëhet nga disa komponente. Në përbërje të tij janë: një bërthamë e vogël por e hershme fjalësh (autoktone dhe e trashëguar), fjalë që janë produkt i zhvillimeve të brendshme gjuhësore të mëvonshme dhe huazime të përshtatura e të integruara në strukturën e gjuhësore të shqipes. Konfirmimi shkencor historiografik e arkeologjik i realitetit detar të popullsisë ilire paraqet një dëshmi të rëndësishme të kulturës detare vendase, e cila duket se zë fill në epokën parahelene (Gluščević, 2004, f. 41–42)

Duke filluar nga bronzi i hershëm kjo popullsi shfaqet aktive në det dhe nëpërmjet korridoreve detare Adriatiko-Joniane ndërvepronin me popujt e tjerë të Mesdheut (Wilkes, 1992, f. 34). Aktiviteti në det përfshinte kryesisht shkëmbime tregtare të produkteve si vaji ullirit, vera, lëndët e para minerale e drusore me produkte artizanale luksi si psh. qeramika, parfumi (Štrmelj, 2019, f. 19), qelibari apo qelqi (Wilkes, 1992, f. 106) që vinin nga Egjeu, Siçilia, Balltiku (Kërçelli, 2009, f. 18) e rajone të tjera. Autorët antikë i përmendin ilirët si detarë të zotë që u binin

kryq e tërthor deteve çka na tregon për tradita detare të zhvilluara herët të cilat detyrimisht kanë lënë gjurmë edhe në të folmen e detarëve ilirë (Jonuzaj & Lameborshi, 2018, f. 31). Veçanërisht, gjatë fazës së Thalasokracisë Liburne (Džino, 2014, f. 52) kemi artikulim të "Fuqisë Detare"[2] ilire në përmasë të tillë që mundësoi vendosjen e hegjemoninë ekonomike e politike detare të tyre në nivel rajonal, në Adriatik e Jon.

Në lidhje me leksikun e hershëm detar, argumentat historike e arkeologjike plotësojnë dhe mbështesin argumentimin gjuhësor që pohon ekzistencën e një numri fjalësh të përshtatura, me pikënisje fondin e përgjithshëm të shqipes së vjetër (protoshqipja). Përsa i përket ekzistencës së fondit të termave teknikë detarë autoktonë deri më sot nuk kemi të dhëna nga asnjë lëmi shkencore. Ky fakt bën që diskutimet mbeten të hapura por mungesa e dokumentimit të fondit teknik detar autokton nuk përbën doemos argument të mosekzistencës së këtij të fundit pasi kjo do të nënkuptonte mungesë absolute të jetës detare ilire. Kjo për arsye se niveli i zhvillimit të detarisë ilire, i cili tashmë është një fakt i pohuar shkencërisht, bëhet i pashpjegueshëm nëse gjuha e folur prej tyre privohet nga roli i saj i natyrshëm në rrethanat e kontaktit gjuhësor dhe të ndërveprimit të vazhdueshëm me popujt e tjerë të rajonit. Madje, ashtu si për çdo realitet tjetër detar, në kushtet e shkëmbimeve të gjithëfarëlloji brenda hapësirës adriatiko-joniane, është krejtësisht e pranueshme që protoshqipja të ketë marrë e dhënë me gjuhët e tjera. Ndërkohë, zhvillimet e brendshme gjuhësore të leksikut detar rezultojnë të vona dhe kryesisht fillojnë të marrin udhë me shprehitë e para të vetëdijes së identitetit kombëtar shqiptar. Këto zhvillime fitojnë masë domethënëse sidomos gjatë shek. XIX-XX, ku përfshihen fjalë të nxjerra në dritë nga albanologjia, fjalë të krijuara rishtaz si kalkime të fjalëve ekuivalente në gjuhë të tjera apo edhe fjalë të reja në kuadrin e purifikimit gjuhësor. Përsa u përket huazimeve, menjëherë bie në sy që jo vetëm dominojnë leksikun e përdorur nga detarët shqiptarë por edhe që kanë karakter heterogjen si në pikëpamje të burimeve gjuhësore ashtu edhe në pikëpamje të periudhës

[2] *Një përkufizim që ngërthen në mënyrë të plotë konceptin e fuqisë detare vjen nga Admirali Italian Oscar Di Giamberardino, i cili thotë se fuqia detare është "Aftësia e një shteti për ta përdorur detin për arritjen e qëllimeve të veta, si ushtarake ashtu edhe tregtare, bashkë me aftësinë për ta mbrojtur këtë veprimtari të tij në mënyrë më ose më pak të sigurt ndaj sulmit të rivalëve, si dhe për të qenë në gjendje t'i ndalojë një kundërshtari përdorimin e ngjashëm.", cituar në Pier Paolo Ramoino, Fondamenti di strategia navale (Roma: Edizioni Forum di Relazioni Internazionali, 2005), 65.*

kohore e të mënyrave si kanë hyrë në leksikun detar të shqipes.

Në vështrim përgjithësues duket se, në analogji me gjuhët e tjera të mesdheut, kemi të bëjmë me një model hibrid ku fondi leksikor i burimit vendas paraqet spirancën identitare ndërsa fjalët e burimit të huaj përcaktojnë trajektoren evolutive të leksikut detar të shqipes. Këto të fundit kanë natyrë shtresore dhe i përmbahen logjikës së kronologjisë historike te transformimeve të realitetit detar shqiptar e rajonal adriatiko-jonian. Duke u mbështetur pikërisht në natyrën shtresore të huazimeve jemi më të prirur ti shohim këto të fundit si provë vazhdimësie të pandërprerë historiko-gjuhësore nga lashtësia deri më sot e jo e kundërta.

Sidoqoftë, përderisa të dhënat që na lidhin drejtpërdrejtë me fjalët e burimit të hershëm vendës mbeten të pakta, për të marrë përgjigje shterruese duhen analiza të imtësishme historike e gjuhësore (të cilat e tejkalojnë qëllimin e studimit) si në fushë të shqipes ashtu edhe të gjuhëve të tjera të kontaktit historik me të. Kështu, mjaftohemi të themi se në stadin aktual dy veçoritë kryesore që karakterizojnë leksikun detar të shqipes janë: ruajtja e fondit të përgjithshëm dhe transformimi i komponentes teknike.

5.1 Fondi leksikor i trashëguar dhe autokton

Baza historike dhe arkeologjike e njohur deri më sot, fillesat e realitetit detar ilir i adreson në fund të mijëvjeçarit të dytë p.e.s (Boršić et al., 2021, f. 3). Nga autorët antikë dime se detaria ilire spikat për zhvillim elitar deri në momentin kur brigjet ilirike vendosen nën sundimin e Romës. Mbi këto baza kemi arsye të besojmë se leksiku detar ilir ishte i zhvilluar tërësisht në përputhje me shkallën e zhvillimit të detarisë ilire, për çka pavarësisht mungesës së dokumentimit, mund të thuhet se krahas termave të përgjithshëm, sigurisht ky leksik ka disponuar edhe termat teknikë përgjegjës që nevojiteshin për shprehjen e koncepteve teknike të detarisë. Prej këtij leksiku sot ekzistojnë veçse pak fjalë që lidhen me koncepte e njohuri bazike. Kjo gjendje mund të shpjegohet me një bjerrje drastike sidomos duke konsideruar rrethanat historike të latinizimit të hapsirës ilirike dhe të hegjemonisë romake në domenin detar.

Siç e përmendëm më lart, nga albanologjia është e provuar ekzistenca e një bërthame fjalësh të leksikut të përgjithshëm, të përdorura për qëllime detare apo në funksion të detarisë, të cilat janë të burimit autokton ose të trashëguar (Çabej, 1982, f. 114; Çabej, 2012, f. 24–25; Dodbiba, 1976, f. 87–91). Pavarësisht ndryshimeve të thella gjeopolitike ndër shekuj, kjo bërthamë fjalësh i ka mbijetuar kohës, duke ardhur deri në ditët tona si dëshmi e bashkëjetesës së hershme vendase me hapsirën detare. Qëndrueshmëria e këtij fondi shpjegohet përmes dy faktorëve thelbësorë:

a) Këto fjalë lidhen kryesisht me koncepte themelore që priren të mos ndryshojnë në kohë dhe përfshijnë aspekte të lundrimit, peshkimit, hidrometeorologjisë, astronomisë, mjedisit e konfigurimit të terrenit, etj, (Çabej, 1982, p. 114). Për pasojë fjalët përgjegjëse nuk i nënshtrohen lehtë vjetërimit dhe tjetërsimit me kohën.
b) Njëkohësisht, duke qenë pjesë e fondit autokton të mbarë shqipes, këto terma nuk mbetën të izoluara vetëm në mjedise të ngushta profesionale, por u integruan thellë në gjuhën e folur, gjë që garantoi mbijetesën e tyre nga lashtësia deri sot.

Njëfarë ndihme në këtë drejtim mund të japin edhe elementë të veçantë të antroponimisë ilire dhe të toponomastikës që lidhen me bregdetin. Këta elementë përforcojnë argumentin mbi baza të kritereve të vazhdimësisë historiko-gjeografike dhe kulturore. Të tillë elementë do të merren në shqyrtim gjithashtu edhe për shtresën e huazimeve nga greqishtja e vjetër.

Kështu, të sferës detare (Çabej, 2012, f. 19–29) kemi fjalë mbi: lundrimin *anije* (anë, enë), *ballë, pëlhurë, shul, lugatë, cek,* astronominë *ag* (agon), *diell, ditë, hënë/hanë, ylber* (hark), *err* (Çabej, 1996, f. 98–100); hidrometeorologjinë *murra/murrëri, va* (valë); mjedisin dhe konfigurimin e terrenit *breg, buzë, bisht, cekë, det, grykë, gjir, kep, mat, shkëmb, shpellë, thellë, ujëra/ujna, zhur*. Me interes paraqitet edhe gjendja e terminologjisë detare të peshkimit dhe florës e faunës detare. Ky korpus fjalësh (*peshk, bli, gjanës*, *spalcë*, *gjuhëz, etj*) përbën dëshmi të faktit që shqipja e këtij sektori është zhvilluar përgjatë gjithë bregdetit ilirik (Dodbiba, 1976, f. 87–91)

. Nga toponimastika historike (Çabej, 2012, f. 19–29) mund të mbështetemi në emrat e qyteteve, vendeve, maleve e lumenjve të vijës bregdetare që ruajnë edhe sot trajtën që kanë patur prej antikitetit si: *Vendum: vend; Isamnus: Ishëm, Molontum: mal; Mathis: mat* "buzë lumi, breg deti"; *Pelagonia: pellg* më e vjetër *pellëg; Sason: Sazan; Ladesta: Lastovo; Delmatia*

(delme), Delminium: Dalmaci; Ragusium (rrush): Dubrovniku; Tergeste (treg): Trieste; Ulkinion (ulk): Ulqini; Scodra: Shkodër; Epidamn: Durrës; Rhizon: Kotorri. Wilkes përmend edhe disa elementë të tjerë toponomastikë ilirë të bregdetit dalmat: *Lias, Idassa, Attienites, Dyyrta, Ampsi, Osi, Pedetae, Hemioni* (Wilkes, 1992, f. 95).

Në këtë vazhdë dëshmi të rëndësishme vijnë edhe nga antroponimia ilire përmes emrave të veçantë si *Agron, Gent, Teuta, Taulanti, Ardiaoi, Liburni, Delmates, etj,* të cilët rezultojnë të përhapur në gjithë bregdetin ilirik. (Çabej, 2012, f. 24–25).

Në këtë logjikë me vlerë paraqiten edhe emërtimet e anijeve *Liburna (Liburnicae ose Liburnae), Serilia (Boršić et al., 2021, f. 3)*

Ky korpus i fjalëve të vjetra të burimit vendës dëshmon se popullsia ilire kishte një lidhje të hershme dhe të kultivuar në mënyrë të pandërprerë me detin. Prania e fjalëve vendëse për lundrimin, astronominë, hidrometeorologjinë dhe peshkimin (*anë, cek, det, gjir, shkëmb, bli*), së bashku me emërtimet e mjeteve lundruese si *Liburna* dhe *Serilia*, kundërshton idenë e një popullsie brendakontinentale malore, duke vërtetuar se ilirët kishin një kulturë dhe ekonomi detare të mirëfilltë përgjatë gjithë bregdetit ilirik.

Gjithashtu, ruajtja e trajtave antike në toponimet e vijës bregdetare tregon një substrat të njësuar gjuhësor të lidhur ngushtë me rrënjët e shqipes. Kjo dëshmi, e shoqëruar me shpërndarjen e gjerë të antroponimisë dhe emrave të fiseve ilire, konfirmon vazhdimësinë historiko-gjuhësore dhe praninë e një hapësire të përbashkët detare iliro-shqiptare që nga antikiteti.

5.2 *Terminologjia teknike detare e burimit vendës*

Përsa i përket komponentes teknike të burimit vendas, i qëndrojmë mendimit se për një realitet të zhvilluar detar si ai ilir nuk mund të kuptohet dot ekzistenca e leksikut detar pa pjesën teknike të tij. Në këtë kontekst, duhet marrë e mirëqënë që përkundër mungesës së dokumentimit, leksiku detar i shqipes së vjetër në gjenezë i ka patur të dyja përbërëset, pjesën teknike dhe pjesën e përgjithëshme. Me shumë gjasë pjesa teknike më kohën është zëvendësuar, duke qenë se zëvendësimi përmes kontaktit është një dukuri gjuhësore e njohur dhe e zhvilluar natyrshëm e cila i ka përfshirë popujt antikë të mesdheut (Boršić et al., 2021, f. 1–5).E duke qenë se rrethanat historike kanë qenë të ngjashme për gjithë gjuhët e popujve të Adriatikut, duke u mbështetur në analogji me gjuhët e tjera, mund të kemi një shpjegim përgjithësues mbi procesin e transformimit të leksikut detar të shqipes.

Pyetjet e natyrshme që shtrohen janë: *Çfarë ka ndodhur për të bërë të nevojshëm këtë transformim*? *Si ka ndodhur*?

Në parim çështja vërtitet rreth evolucionit teknologjik, ndryshimit të praktikave të punës dhe integrimeve gjuhësore. Rrjedhimisht, zëvendësimi i fjalëve teknike të fondit vetjak të shqipes me huazime me gjasë lidhet me nevojat shoqërore për zhvillim gjuhësor. Këto nevoja u bënë të qarta në momentin kur Ilirët e bregdetit nga udhëheqës u kthyen në ndjekës të progresit teknologjik e ndërveprimit ekonomik detar. Në suazat e nevojave për zhvillim gjuhësor, faktorët që nxitën transformimin e terminologjisë teknike duhen kërkuar tek:

1) Natyra periferike e hapësirës gjeografike të përdorimit të termave teknikë detarë
   Ndryshe nga termat e fondit të përgjithshëm të përshtatur për qëllime detare (sh. anije) që patën përhapje të gjerë në truallin ilirik, termat teknikë detarë (nisur nga funksioni rreptësisht teknik-profesional që kishin) përdoreshin kryesisht nga komunitete të vogla detare përgjatë vijës bregdetare. Pra, praktikisht këto fjalë janë përdorur e përhapur në një hapsirë të kufizuar në periferi të truallit ilirik dhe duke mos depërtuar dot në brendësi të tij nuk u bënë pjesë e fondin të mbarë gjuhës (psh. sh. vj. *liburnide, serilia, lembe*).
2) Karakteri i ngushtë kuptimor dhe mungesa e aftësisë përshtatëse të fjalëve teknike.
   Fjalët teknike mbartin gjithnjë një kuptim specifik, të lidhur me pajisje e funksione të caktuara. Duke mos mundur të përshtaten e të zgjerohen në kuptim për të krijuar rrjedhoja (psh. *pandul, gaxhaman* nuk mund të zgjerohen në kuptim), gjasat janë që shumë syresh të kenë humbur kur realitetet materiale kanë ndryshuar ose kanë pushuar së ekzistuari (psh. astrolabi gr.vj *astrolabos/* lat. *astrolabium)*.
   Kjo dukuri lidhet kryesisht me obsoletizmin teknologjik (psh. *vapor* nga it. *vapore,* anije avullore që nuk përdoren më). Pra mungesa e aftësisë përshtatëse për tu bërë pjesë e fondit të përgjithshëm gjuhësor duhet të ketë qenë një arsye

më tepër që ka nxitur daljen e tyre nga përdorimi.

3) Lidhja e modernizimit teknologjik me gjuhët dhe kulturat e prestigjit.
   Ky proces zëvendësimesh që ka në bazë nevojat zhvillimore zë fill me kontaktin helen, thellohet nën pushtimin romak e vijon përgjatë mesjetës dhe periudhave moderne. Gjatë këtij harku kohor, zhvillimet teknologjike në ndërtimin e anijeve dhe në teknikat e lundrimit, të induktuara nga fuqitë hegjemone, i detyruan detarët ilirë e më vonë arbërorë, të adoptonin risitë leksikore që sillte momenti (psh. tr. *liman* me port it. *porto*).

Në këto rrethana, dalja nga përdorimi i fjalëve teknike të burimit vendës me shumë mundësi ka ndodhur ose përmes zhdukjes së realiteteve të vjetra duke u kthyer në historizma, ose përmes kontaktit gjuhësor duke zëvendësuar fjalët e vjetëruara me fjalë të huaja të cilat i përgjigjeshin realitetit të ri material të momentit. Këto dukuri i kanë hapur rrugën modernizimit, zgjerimit dhe pasurimit të leksikut teknik detar në përputhje me trendet e zhvillimeve teknologjike, ekonomike e shoqërore të sektorit detar.

Prurjet e huaja, paraqiten thuajse gjithnjë me karakter teknik dhe përfshijnë një spektër të gjerë fjalësh që lidhen me *mjetet e pajisiet detare, teknikat e pjesët e anijes, konceptet e lundrimit, komandat e manovrat, hierarkinë, operacionet, funksionet ekonomike, organizimin, asetet teknologjike, infrastrukturën bregdetare,* etj. Vlen për t'u përmendur fakti se prej mesjetës e këndej leksiku detar i shqipes fillon të stabilizohet duke fituar tipare të ngjashme me leksikët e tjerë detarë të gjuhëve mesdhetare (Cortelazzo, 1989, f. 169–170). Ngjashmëritë që zënë fill në mesjetë i artibuohen faktit që terminologjitë detare mesdhetare, përfshirë ato të hapsirës adriatiko-joniane, janë produkt i absorbimit të huazimeve dhe ripunimit të leksikut të përgjithshëm me pak ose aspak lidhje me elementë detarë të antikitetit (Muhaj, 2019, f. 26–27). Në mungesë të dëshmive mbi termat teknikë të fondit vetjak të shqipes së vjetër, po sjellim si argument për secilën dukuri, shembuj nga gjuhët në kontakt.

4) Prej historizmave, (Carro, 2024, f. 44–47) mund të përmendim këtu disa fjalë të hershme: lat. *trierarchus,* huazim gr. vj. *(*Komandanti ose Kapiteni i anijes së tipit trierë), fjalë që humbet me zëvendësimin e trierës; lat. *celeusta* ndryshe *pausarius*, *portisculus*, *pitulus, hortator*, (personi i cili u jepte urdhërat rremëtarëve dhe mbante ritmin e vozitjes gjatë lundrimit me rrema ose në manovra taktike), fjalë që humbet prej kalimit në lundrimin vetëm me vela; lat. *rostrum* (*taran)* maja e mprehtë metalike e gjatë e vendosur në bash për të shpuar anijet armike,fjalë që humbet me heqjen e këtij elementi nga struktura e anijes, sot anijet janë të pajisura me *bulb* për të thyer valët),(File, 2025, f. xxxii); it. *brigantino* (*brigantinë*, anije piratësh me vela), (Dodbiba, 1976, f. 89) humbet prej daljes së velierëve nga qarkullimi dhe prej eleminimit të piraterisë mesdhetare.

5) Prej modernizimit (Carro, 2024, f. 19, 44; Jonuzaj & Lameborshi, 2018, f. 14), mund të përmendim: lat. *classis* (zv. me flotë); *navarchus (*Komandant/Kapiten anije luftarake romake, zv. me Kapiten*); classiarius (*marinarë me detyrën e forcave të zbarkimit, zv. me forca amfibe*);* gr. vj. *stade* (njësi matëse e distancave në greqishten e vjetër e barabartë me rreth 180-185 m, zv. fillimisht me *milia*-n detare latine njësi e barabartë me rreth 1480 m); gr. vj. *periplous* (lundrimi bregdetar antik, zv. me kabotazh it. *cabbotaggio* / ang. *cabotage*);

Pra në thelb pranojmë që, nën trysninë e transformimeve teknologjike modernizuese të ndodhura gjatë zhvillimeve historike e gjeopolitike rajonale, nga antikiteti deri në mesjetën e hershme, shumë fjalë janë eleminuar e shumë të tjera (duke humbur funksionin) janë zëvendësuar me huazime teknike të gatshme që u përgjigjeshin nevojave gjuhësore, ndërkohë që, në tërësi, leksiku ka vijuar pandërprerë të modernizohet, zgjerohet e pasurohet (Çabej, 1982, f**.** 115).

6. Terminologjia teknike detare e burimit të huaj

Ky proces i vazhdueshëm i transformues, ku fjalët e huazuara përshtaten në mënyrë organike dhe pasurojnë strukturën e vjetër, dëshmon për një vazhdimësi të natyrshme dhe pa ndërprerje të aktivitetit detar të shqiptarëve. Për më tepër, huazimet nga gjuhët e tjera krijojnë shtresa që ndjekin rrjedhën e zhvillimeve të njohura historike çka tregon gjithashtu se shqiptarët përshtatën gjuhën e tyre në përputhje me evolucionin e sektorit detar. Nëse popullsia shqipfolëse do të ishte shkëputur nga deti apo do të kishte pësuar ndërprerje demografike në këto brigje, sot do të kishim një vakum terminologjik ose një

zëvendësim të plotë të strukturës gjuhësore. Duke gjykuar nga karakteristikat e terminologjisë detare e burimit të huaj mund të thuhet se dukuria e huazimit është një proces aktiv integrimi të pandërprerë. Në kuadrin e përshtatjes, nga këto, shumë fjalë shfaqin prodhimtari gjuhësore, duke dhënë rrjedhoja të reja përmes mjeteve të brendshme të shqipes (si psh. it. *scala*/turq. *iskele*, *skelë* – skelar, skeleri; it. *corsaro*, *korsar* - kusar, kusarí; osm. *anbar/ambar, hambar* - hambarist; it. *scafo*, *skaf* - skafist; it. *rimorchiare, rimorkim* – rimorkiator, rimorkio, rimorkiues; etj).

Vlen për t'u theksuar se ka huazime detare që përmes rrjedhojave, në kushte të veçanta, nga detaria kanë depërtuar në dimensione të tjera të jetës shoqërore (*fener, timon*, *rimorkio, kavo, maune,* etj).

Ndërkohë, siç u përmend më sipër huazimet kanë hyrë në periudha të ndryshme në leksikun detar të shqipes, dhe shumë prej tyre gjenden edhe në gjuhët e tjera të Adriatikut e Jonit. Duke qenë të natyrës teknike këto fjalë lidhen kryesisht me: mjetet e pajisiet detare (si psh. *cimë, kavo, pandul, parabord, mrezhë*), teknikat e pjesët e anijes (si psh. *spirancë, gadinë, arganello, kalun, vinç, karenë, timon, velë, prorë, bord, direk, skaf, helikë*), konceptet e lundrimit (si psh. *milje, nyje, azimut, zenit, hartë, kurs, tranzit*), komandat e manovrat (si psh. *orxa, poxhia, vira, maina, lësho gadinë, hidhe spirancën*), hierarki (si psh. *kapiten, bocman, marinar*), operacionet (si psh. *imbarkim, stivim, ormexhim*), funksionet ekonomike (si psh. *armator, spedicion, navlon, brokerim*), organizim (si psh. *kapiteneri, agjensi, ekuipazh*), asete teknologjike (si psh. *busull, radar, radio, gps, etj*) infrastrukturë bregdetare (si psh. *skelë, port, liman, bankinë, mol, kantier*). Të gjitha këto fjalë janë përshtatur dhe janë pjesë e fondit aktual të leksikut detar të shqipes. Ato përdoren gjerësisht nga detarët shqiptar në komunitetet bregdetare dhe në anijet me ekuipazhe homogjene shqiptare. Gjithashtu, shumica e tyre janë ende pjesë e të folmeve detare të popujve të Adriatikut e Jonit me përshtatjet përkatëse gjuhësore. Interesant është fakti që edhe në shqip megjithë përshtatjet gjuhësore këto fjalë (rezervojnë) kanë ruajtur veçorinë e të qenit lehtësisht të kuptueshme, lehtësisht të shqiptueshme dhe njëkohësisht të dallueshme edhe nga detarë të popujve të tjerë.

Shembujt e sjellë më sipër së pari janë sjellë nga gjuhët në kontakt me të cilat shqipja ka marrë e ka dhënë ndër shekuj nga gjuhët romane te anglishtja e sotme, dhe së dyti u referohen periudhave të njëpasnjëshme historike brenda harkut kohor 1200 vjeçar, midis fundit mesjetës së hershme dhe epokës bashkëkohore. Megjithatë, duhet thënë se për të rindërtuar në logjikë kronologjike procesin e depërtimit të huazimeve teknike në leksikun detar të shqipes nga antikiteti deri në ditët e sotme, është e nevojshme të identifikohen fjalët sipas shtresave dhe periudhës kur ato mendohet të jenë bërë pjesë e leksikut.

6.1 Shtresa e greqishtes së vjetër

Nga albanologjia del se në gjuhën shqipe kanë "mbijetuar" një numër i konsiderueshëm huazimesh të drejtpërdrejta të kontaktit të vjetër gjuhësor, grek e latin. Në lidhje me shtresën e vjetër greke Thumb-i nxjerr 21 të fjalë të kontaktit të drejtpërdrejtë, Mihaescu nxjerr 21 fjalë por disa nuk përkojnë me fjalët që sjell Thumb-i. Edhe Çabej (1982, f. 115) nxjerr 31 të tilla, duke përjashtuar po ashtu disa prej atyre që evidenton Thumb-i (Demiraj, 2015, f. 146–147)) Ndër huazimet e kontaktit grek, të referuara nga Çabej në vëllimet e Studime Etimologjike në Fushë të Shqipes, ka edhe disa fjalë të leksikut të sferës detare.

Gjithashtu, të dhëna interesante vijnë nga studimet e historisë së gjuhës ku Demiraj sjell fjalën "shpellë" dhe disa toponime të rëndësishme të lidhura me shtresën e vjetër greke. Të gjitha këto fjalë, me kohën janë përshtatur fonetikisht në strukturën e shqipes duke marrë trajtat e sotme.

Në lidhje me termat detarë kemi:

- *kum, kuma* "dallgë, tallaz", gr. vj. *κύμα* "*kyma* valë, dallgë"; (Çabej, 1982, f. 166)

- *pellëg-u* "gropë e madhe me ujë, gomën; vend i thellë në ujë, në det, në lumë", gr. vj. *πέλαγος* "*pélagos* – det i hapur, hapsirë e madh ujinore, det"; (Çabej, 2002, f. 161–162)

- *shpellë,* gr. vj. *σπήλαιον* (*spēlaion* – shpellë, zgavër). (Demiraj, 2015, f. 148)

Demiraj (2015, f. 143–209) pohon gjithashtu se disa toponime të lashta që kanë mbijetuar janë: huazime të kontaktit të vjetër grek, emërtime të përshtatura në greqisht dhe përdorura në atë trajtë në vazhdimësi prej banorëve vendës siç është rasti i emërtimit të Durrës-it ose të dokumentuara së pari nga autorë antikë grekë pavarësisht diskutimeve mbi burimin siç është rasti i

emrit të lumit Vjosa. Dhe konkretisht kemi: Durrës *Dyrrachion* (Δυρράχιον), Lezhë *Lissos* (Λισσός), Apollonia *Apollōnia* (Ἀπολλωνία), Orikum *Orikon* (Ωρικον) ose *Orikos* (Ὥρικος), Vjosa *Aou-s* (Ἀώο-ς), Karaburuni *Akrokeraune* (Ακεροκεραύνια). Toponimi Akrokeraune është zëvendësuar më vonë me Karaburun që me gjasë është emërtim prej burimi turk. Në lëmë të terminologjisë teknike të greqishtes së vjetër mund të përfshihet dhe fjala *lembe* nga gr. *Λέμβος* nëpërmjet lat. *lembus* (Boršić et al., 2021, f. 4) që është emërtim i anijeve ilire i njohur nga autorët antikë edhe pse nuk përjashtohet mundësia që ky term të jetë ilirik dhe grekët e kanë huazuar dhe përshtatur duke qenë se lidhet me emërtesën e një anije tipike ilire për të cilën kemi fatkeqësisht vetëm burime greke e latine. Analiza e këtij grupi të vogël fjalësh, por tejet domethënës na lejon të nxjerrim përfundime të qarta rreth natyrës së leksikut detar të shqipes dhe shtresëzimit të tij historik. Këto terma përfaqësojnë shtresën më të hershme të kontaktit detar të paraardhësve të shqiptarëve me botën detare greke, duke dëshmuar një fqinjësi të hershme ku mjedisi primar i kontaktit dhe ndërveprimit është deti dhe zonat e kontaktit përgjatë brigjeve.

Me gjasë ndikimet e para gjuhësore greke mbi shqipen e vjetër nisin në shek. VII p.e.s. kur vërehet intensifikimi i procesit të kolonizimit në brigjet ilirike.

Kjo bërthamë fjalësh të trashëguara si huazime të greqishtes së vjetër në gjuhën shqipe, konsiston në huazime të vjetra dhe të drejtpërdrejta që me kohën janë përshtatur e zhvilluar brenda shqipes sipas ligjeve fonetike e gramatikore të saj, çka tregon se janë absorbuar aq herët sa që gjuha marrëse i ka trajtuar si të sajat. Lashtësia e tyre në gjuhën shqipe ka ndikuar që me kohën ato të bëhen fjalë të mbarë gjuhës, të përhapura fillimisht në zonat bregdetare e mandej në brendësi, çka mbështet tezën e vazhdimësisë shqiptare në trojet ilirike. Duke qenë terma përgjegjës për koncepte bazike të sferës detare (fenomene hidrometeorologjike dhe mjedis detar e bregdetar) të cilët nga njëra anë nuk ndryshojnë me kohën kurse nga ana tjetër kanë aftësi të zgjerohen në kuptim, këta terma janë integruar shpejt në fondin e përgjithshëm. Ndërkohë, mungesa e termave teknikë detarë (pasi nuk përjashtohet mundësia e huazimeve të tilla, nisur nga statusi i prestigjit të gjuhës e kulturës greke), një shpjegim logjik mund ta gjejë në eleminimin e tyre për po të njëjtat shkaqe që janë eleminuar termat teknikë detarë të shqipes së vjetër. Bazuar në rrethanat e njohura historike,(Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002, f. 36–40) numri i pakët i fjalëve mund të merret edhe si tregues i një ndërveprimi të ekuilibruar mes dy entitetesh me diferenca të vogla në pikëpamje të: leksikut profesional, të vokacionit detar dhe të zhvillimit të detarisë në tërësi. Së fundi mbërritja e këtyre fjalëve të vjetra greke deri në ditët e sotme, pa u zhvendosur nga shtresat e huazimeve të mëvonshme latine e sllave, tregon jo vetëm që popullsia e cila fliste shqipen e vjetër jetonte në bregdet qysh para pushtimit romak e para dyndjeve sllave por madje kishte një marrëdhënie organike me hapsirën detare, duke përforcuar argumentin e autoktonisë në brigjet e Adriatikut dhe Jonit.

Në mbështetje të arsyetimit të mësipërm vijnë edhe toponimet e lashta të bregdetit. Këto emërtime të trashëguara dhe të përshtatura në trajtat e tyre historike, tregojnë mbijetesën e emrave antikë përmes zhvillimit sipas ligjësive të gjuhës shqipe, kjo edhe për faktin se lidhen me vende e qytete të rëndësishme bregdetare. Ato shërbejnë si vazhdimësi e natyrshme e peisazhit onomastik e gjeografik që lidh realitetin antik ilir me realitetin e mëvonshëm shqiptar. Nga këto toponime kuptohet se emrat e rëndësishëm të qyteteve portuale, limaneve dhe formacioneve bregdetare nuk humbën, por u përdorën në rrjedhën e pandërprerë të jetës në këto troje. Nga një këndvështrim përgjithësues, shembujt e sjellë mësipër pohojnë se ndikimi i greqishtes së vjetër mbeti në përmasa të ngushta, kryesisht si një ndikim adstrati fqinjësor pasi edhe gjatë kësaj periudhe Ilirët ruanin ende një profil të fortë identitar të kulturës detare. Me këtë logjikë, përjashtohet si shkak madhor i ndryshimeve domethënëse gjuhësore periudha e kolonizimeve greket. Nga të dhënat historike, në rrafshin gjeopolitik, shfaqja e grekëve në Adriatik shoqërohet me arritjen e disa avantazheve taktike siç ishte krijimi i disa kolonive tregtare greke (të cilat u transformuan shpejt në entitete të pavarura që zhvillonin politika individuale) duke mos krijuar rrjedhoja madhore strategjike në favor të tyre.(Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002, f. 36–94) Vërtet ballafaqimi me grekët solli ndryshim në ekuilibrat e forcës mes palëve çka u hoqi ilirëve kontrollin e hapsirës detare dhe avantazhin teknologjik detar por në këtë përballje Ilirët vazhduan të dominonin teatrin detar dhe nuk i humbën as aftësitë rivalizuese, as iniciativën strategjike, as interesat e as

protagonizmin si fuqi detare rajonale deri në shek. III p.e.s. kur shfaqet Roma. Këta faktorë i lejuan ilirët të vazhdonin të konservonin aftësitë për të plotësuar nevojat e tyre zhvillimore dhe të investonin në detari elitare. Rrjedhimisht, në terma të huazimeve, edhe pse dihet që greqishtja e vjetër dorike ka dhënë kontributin e saj të padiskutueshëm, ajo nuk u bë dot faktori përcaktues për transformimet e rëndësishme që ndodhën në fushë të shqipes, veçanërisht përsa i përket leksikut detar.

6.2 Shtresa latine e vjetër

Termat e trashëguar nga kontakti gjuhësor latin rezervojnë specifika që u adresohen rrethanave historike të marrëdhënies iliro-romake. Ndikimi gjuhësor latin natyrisht bëhet i qartë me pushtimin e Ilirisë nga Roma pas luftës së tretë Iliro-Romake. Gjatë këtij sundimi trojet ilire u bënë subjekt i ndikimit të thellë latin i cili do t'i hapte udhë procesit të mëvonshëm të romanizimit në pjesë të caktuara të hapsirës ilirike (siç është rasti i Dalmacisë). Gjithësesi, fakt mbetet që sundimi romak pati ndikim të thellë në mënyrën e jetës dhe në kulturën materiale të ilirëve (Shpuza, 2017, f. 219–231) Ilirët e bregdetit u bënë pjesë thelbësore e infrastrukturës njerëzore të perandorisë romake në funksion të artikulimit të fuqisë të saj detare. Pasojat e zhvillimeve politike, ekonomike e shoqërore të vendosjes së hapsirës dhe popullsisë nën sundimin romak, pa diskutim që do të reflektoheshin edhe në lëminë gjuhësore. Ndikimit latin ju nënshtrua në tërësi aparati gjuhësor i cili si pasojë ka përftuar një shtresë fjalësh të huazuara drejtpërdrejtë nga latinishtja e vjetër. Vlen për t'u theksuar këtu se në suazat e këtij ndikimi kanë hyrë në shqipe, në trajtë të latinizuar, edhe elementë gjuhësorë të burimit të vjetër grek.

Të lidhura me sferën detare studiuesit sjellin një grup termash të cilat Çabeji i ka paraqitur në veprën e tij "Studime etimologjike në fushë të shqipes", vëllimet I-VII, si më poshtë:

- *erë*, lat. *aera/aria* ose nga gr. vj. *ἀήρ* nëpërmjet latinishtes (e diskutueshme); *(*Çabej, 1996, f. 93–*94)*
- *gji*, lat. *sinus* (Çabej, 1996, f. 330)
- fushnjë fuzhnjë "vegël peshkimi në trajtë shtize, harpun", lat. fuscina "mjet për kapjen e peshqve" (Çabej, 1996, f. 229)
- *lundër* "kaikë e madhe me lopata, anije e vogël, mjet i thjeshtë lundrimi", lat. *lunter linter* "barkë druri, lundër"; (Çabej, 1982, f. 253)
- *mërenë* , emër peshku, Mulus barbatus, murena, lat. *muarena*; (Çabej, 1982, f. 332)
- *peshk*, lat. *piscis*. (Çabej, 2002, f. 175)
- *rërë ranë* "kum" *fjalë e mbarë gjuhës*, lat. *arena,* edhe pse nuk përjashtohet një prurje romane perëndimore *shur/zhur* nga *saburra*; (Çabej, 2002, f. 293–294)

Baza e të dhënave leksikore të paraqitura më sipër përbën një shtresë fjalësh të huazuara nga latinishtja në gjuhën shqipe, të cilat marrin rëndësi të veçantë në lidhje me synimet e studimit. Nga kjo bazë leksikore mund të vijmë në disa përfundime.

Në prizmin gjuhësor, prania e këtyre huazimeve të vjetra latine në shqip konfirmon kontaktin gjatë periudhës romake dhe antikitetit të vonë, duke reflektuar shtresimin e vjetër të gjuhës. Ashtu sikundër huazimet nga greqishtja e vjetër edhe këto huazime latine kanë pësuar zhvillime fonetike sipas ligjeve të shqipes, çka vërteton se nuk bëhet fjalë për huazime të vonshme, por për elemente të integruara herët në strukturën e gjuhës. Edhe në këtë rast, fjalët lidhen me koncepte të përgjithshëm të sferës detare të kategorive mjedis (*gji, rërë/ranë*), fenomene hidrometeorologjike (*erë*) e flora detare (*peshk, mërenë*) por këtu nisin të shfaqen edhe terma teknikë të nivelit elementar që lidhen me aktivitetet detare të lundrimit (*lundër*) e peshkimit (*fushnjë*). Me përjashtim të kësaj të fundit (*fushnjë*) gjithë fjalët e tjera janë zgjeruar në kuptime dhe tashmë janë fjalë të mbarë gjuhës. Kjo shërben si tregues i faktit që popullsia paraardhëse e shqiptarëve ka pasur një kontakt të hershëm dhe organik me terminologjinë detare të Perandorisë Romake. Gjithashtu, edhe në këtë rast, si në rastet e mëparshme të fjalëve të burimit vendas dhe të shtresës së vjetër greke, duket se termat e mirëfilltë teknikë të cilët në njëfarë mase përbënin tregues të prestigjit të gjuhës latine e që me gjasë duhet të kenë hyrë në gjuhën shqipe, nuk hasen. Kjo dukuri duket se përforcon mendimin se edhe këta terma teknikë, në rrjedhën e kohës, janë zëvendësuar si pasojë e në përputhje me zhvillimet teknologjike të sektorit detar.

Në këndvështrim historik, ky kontigjent fjalësh që lidhen me detin dhe veprimtarinë në det konfirmon vazhdimësinë, autoktoninë dhe pjesëmarrjen aktive të

populsisë vendase në jetën detare, duke kundërshtuar idenë e shkëputjes nga brigjet dhe izolimin brendakontinental. Ndikimi gjuhësor i latinishtes së vjetër mund të ketë filluar të ndihet pas stabilizimit të pushtetit romak përgjatë vijës bregdetare, dhe është shtyrë në kohë deri në fillesat e procesit në krijimit të gjuhëve romane.

Nga sa u parashtrua më lart mund të hamendësohet se popullsia bregdetare vendase, për shkak edhe të vokacionit detar, gjatë sundimit romak ka qenë angazhuar dhe integruar në rrjetet e transportit detar e në veprimtaritë detare në Adriatik e më gjerë në Mesdhe. Ky realitet i shtrirë në nivel mesdhetar u modelua nga filozofia hegjemone dhe supremaciste e Romës që e cilësonte Mesdheun si *Mare Nostrum* duke qenë ky i fundit një hapsirë totalisht nën kontrollin romak; kjo qasje imperialiste imponoi një rend të unifikuar politik, tregtar, ushtarak dhe administrativ në Adriatik e Jon, duke bërë që Roma të ushtronte një presion asimilues e integrues. Si rrjedhojë, ky ndikim u reflektua edhe në gjuhë të detit përmes mbivendosjes së një terminologjie detare latine që dëshmon se si hapsira ilirike u përshtat edhe gjuhësisht si pjesë integrale e arkitekturës gjeopolitike të Perandorisë.

Në rrafshin e detarisë mund të thuhet se supremacia romake revolucionoi realitetin çka u shpërfaq përmes standardizimit të teknikave të lundrimit, teknikave të peshkimit, teknologjive të ndërtimit të anijeve, etj. Në këtë drejtim Roma u mbështet fuqimisht mbi trashëgiminë e popujve detarë të nën shtruar ku ndër ta ishin edhe ilirë (File, 2025, f. 42–44). Rrjedhimisht popullsia vendase ruajti prirjet dhe traditat detare të saj por u detyrua të adoptonte leksikun dhe inovacionin teknologjik latin, për të mbijetuar dhe për të operuar brenda sistemit të tregtisë dhe lundrimit mesdhetar të kontrolluar nga Roma.

Në thelb, ky korpus i vogël fjalësh latine në shqip nuk përfaqëson thjesht një inventar termash të huazuara, por një dëshmi konkrete të trashëgimisë identitare dhe historike të hapësirës bregdetare shqiptare, për rreth shtatë shekuj nga shek.II p.e.s. në shek. V e.s.

Rëndësia e tyre qëndron në faktin se ato hedhin dritë mbi dinamikën e mbijetesës kulturore: ndërsa Roma imponoi hegjemoninë e saj gjeopolitike dhe administrative përmes konceptit doktrinal të *Mare Nostrum*, popullsia vendase nuk u izolua ndër male, por përthithi dhe përshtati në gjuhën e saj elementët e sferës detare latine, duke ruajtur njëkohësisht vazhdimësinë e saj autoktone. Këto terma janë një dëshmi shtesë se hapsira detare për parardhësit e shqiptarëve nuk ishte një hapësirë e huaj, por një mjedis jetese, pune dhe komunikimi të përhershëm me rëndësi ekzistenciale.

6.3 Shtresat e huazimeve të mesjetës

Duke ardhur nga një periudhë e gjatë uniteti politik e kulturor nën Perandorinë Romake, hapësira ilirike u përfshi gjatë Mesjetës së Hershme nga rikonfigurime të thella gjeopolitike. Me dyndjet e popujve nga shekulli VI deri në shekullin X, ky territor u shndërrua në një pikëtakimi e ballafaqimi mes mbetjeve sistemike të botës romake, sllavëve të jugut dhe autoritetit bizantin. Në këtë vorbull, popullsia autoktone iliro-arbërore u tkurr territorialisht e demografikisht, (Akademia e Shkencave e Shqipërisë, 2002, f. 168–177) u fragmentua dhe u bë subjekt i ekuilibrave fluidë gjeopolitikë që do të fillonin të stabilizoheshin vetëm pas shek. X kur Venecia doli në skenë si Fuqi detare rajonale dhe vuri nën kontroll atë që për shekuj me radhë do të njihej si "Shqipëria Veneciane" (Nadin, 2013, f. 8)

Mbi këto premisa, rrethanat historike të Mesjetës së Hershme transformuan të gjitha dimensionet jetësore të kësaj popullsie, përfshirë edhe atë gjuhësor. Nëse në hapsirat e brendshme, favorizuar nga veçoritë gjeografike dhe homogjeniteti etnik, pati një rezistencë më të lartë kulturore që u përkthye edhe në qëndrueshmëri gjuhësore të leksikut të burimit vendës, e njëjta gjë nuk mund të thuhet për leksikun e sferës detare i cili ju nënshtrua proceseve transformuese të vazhdueshme e të pakthyeshme. Kjo dukuri pati si shkas copëtimin territorial, kontrollin e huaj mbi detin dhe brigjet si periferi gjuhësore, presionin e kulturave në kontakt dhe zhvillimet teknologjike detare.

Të gjithë këta faktorë sollën si pasojë të drejtpërdrejtë absorbimin e termave të rinj të sferës detare për t'iu përshtatur realitetit të ri detar mesjetar. Kështu, në hapsirën bregdetare të Adriatikut dhe Jonit, ku lundrimi dhe tregtia kërkonin domosdoshmërisht bashkëjetesë funksionale, leksiku detar u formua si një mozaik shtresor përmes huazimeve të domosdoshme nga gjuhët romane, greqishtja bizantine dhe nga sllavo-dalmatishtja. Në këtë kontekst duhet thënë se dukuria e huazimeve nga këto burime vijoi gjatë gjithë periudhës së mesjetës. Me shkas nga faktet e njohura

mbi zhvillimet madhore historike mesjetare, gjatë këtij harku kohor mijëvjeçar, në bregdet kemi ndikime sistematike prej gjuhëve të popujve detarë fqinjë. Rindërtimi historik i ndikimeve gjuhësore të kësaj periudhe mund të ndahet në dy faza.

Në një fazë të parë spikatin ndikimet latine, sllavo-dalmatike e bizantine (të cilat kishin hyrë gjithashtu në proces transformimesh identitare), ndërsa në vijim kemi ndikim të vazhdueshëm e të qëndrueshëm përgjithësisht të gjuhëve romane të perëndimit, veçanërisht venecianishtes e italishtes. Në pikëpamje të gjeografisë së huazimeve vlen për tu përmendur se përhapja e tyre reflekton gjeografinë e kontaktit për çka huazimet e burimit sllavo-dalmatik hasen në veri, ato greko-bizantine nga Shqipëria e mesme e poshtë, ndërsa ato veneciane e italiane përgjatë gjithë vijës bregdetare. Këto huazime kanë hyrë në gjuhën shqipe drejtpërdrejtë ose me rrugë të ndërmjetme, si rrjedhojë kjo e ndërveprimit të vazhduar midis popujve detarë të rajonit.

Një aspekt i fundit që vlen për t'u përmendur është që gjatë fazës së dytë kemi një shtim të qartë të termave teknikë detarë, për çdo funksion teknik. Kjo lidhet me kushtet e dominimit venecian në Adriatik e Jon dhe me transformimet e thella konceptuale e teknologjike detare që solli, *Stato de Mar* i Venecias, gjatë kulmit të fuqisë së saj, në mesjetën e vonë. Nga këto shtresa gjuhësore, ekzistojnë ende gjurmë të dukshme në leksikun detar të shqipes qoftë si fjalë në përdorim të përditshëm praktik detar e qoftë si fjalë të literaturës së sferës detare. Prej huazimeve të këtyre të folmeve detare, të cilat janë mbivendosur për të dhënë pamjen aktuale të leksikut detar të shqipes, kemi:

6.3.1 Huazimet latine

- Termat *pariqa* "lopata çift/veshë lopatash" lat. *paricula*, *rëmuqoj* "tërheq me kavo/remorkoj" lat. *remulcare*. Këta terma konsiderohen mendohet se janë huazime direkte nga latinishtja e vonë (Dodbiba, 1976, f. 89–90)

Veç tyre mundet që edhe termi *busull* të jetë huazim nga lat. e vonë *buxulus/buxula* por nuk përjashtohet mundësia edhe nga ven. *büsola/bùsolo*.

6.3.2 Huazimet greko-bizantine

- Të origjinës greke kemi *skalomë* "skelë", *kserë* "cekëtinë/cung shkëmbor", *volito* "kënetë/kënetë bregdetare"(Dodbiba, 1976, f. 88)

Gjithashtu, si terma teknikë detarë kemi: *arganello* nga gr. bizantine *ὄργανον* (*orgánon*, "vegël" ose "makinë"), nëpërmjet ven. *árgano; mol / moli* nga gr. bizantine *μῶλος* (*môlos*, "masë", "grumbull gurësh" ose "digë"), e kjo mundet nga një bazë më e hershme latine *moles* (Treccani, n.d.)

6.3.3 Huazimet dalmate e sllavo-dalmate

Nga kjo shtresë mund të veçojmë termat:

- *fajkë* "faqe – anë lundre huazim prej dalmatishtes" (Çabej, 1996, f. 129);
- *mrezhë* "rrjetë peshkimi", prej srk *mreža* "rrjetë"; (Çabej, 1982, f. 372–373)
- *guzhëm* "litar për të shtrënguar anijet ose rrethi që mban rremin ngjitur për lundër", nga skr. *gužma*, me po të njëjtin kuptim. (Çabej, 1996, f. 309).

6.3.4 Huazimet e gjuhëve romane

Pika më e dendur e hibridizimit leksikor arrihet gjatë gjysmës së dytë të mesjetës, ku prania veneciane dhe ndërveprimi i ngushtë tregtar me bregdetin italian në përgjithësi lanë gjurmë të pashlyeshme në terminologjinë e manovrave, lundrimit, pjesëve të anijes, erërave detare, infrastukturës bregdetare, etj. Kështu prej këtyre të folmeve mund të veçohen disa huazime të paraqitura në vazhdim. Dodbiba (1976, f. 87–91) nga gjuhët romane ose nga venecianishtja sjell: *kanal*, *kulf* "det i hapur", *baticë-zbaticë*, *spiaxhë* "plazh", *port*, *porto* "gji i vogël", *radë* "radë", *mandraq* "gji i mbrojtur", etj. Për emërtesat e tipeve të anijeve me vela që kanë depërtuar në shqip përmes të folmeve italiane, e veçanërisht përmes venecianishtes Dodbiba sjell: *navë* "anije, mjet lundrues", *lundë*, *brik*, *brigëntinë*, etj. Komandat *orca, poxha* "djathtas, majtas" nga it. *orza, poggia* me po të njëjtin kuptim për manovrimin me vela. Po njësoj, nëse kalojmë pastaj në termat teknikë specifikë që lidhen me erërat sipas drejtimeve kardinale vërehet se edhe këto janë të huazuara nga të

folmet detare italiane. Të tilla janë: *tramuntanë* "era e Veriut"; *grego* "era e Verilindjes"; *grego-levante* "era e Lindje-Verilindjes"; *levante* "era e Lindjes"; *shirok, shirocco* "era e Juglindjes"; *oshtro* "era e Jugut"; *maistro, maistral* "era e Veriperëndimit"; *ponente* "era e Perëndimit". Ka prej tyre që në origjinë ato janë nga burime të tjera mesdhetare më të hershme, ku të folmet italiane i kanë bartur e përhapur në Adriatik e Jon si psh. *shirok shirocco* "era e Juglindjes", është fjalë e burimit arab që ka reflekse në gjuhë të tjera (Çabej, 2006, f. 56). Ndërkohë ka terma që kanë ndjekur rrugë të ndryshme, në kohë të ndryshme për të hyrë në gjuhën shqipe dhe kjo në varësi të sferës së influencës kulturore e politike. Një shembull i tillë gjendet tek *maistrall "*era e Veriperëndimit", në jug (Çamëri) *mastralë* nga gr.e re ndërsa në veri direkt nga ven. *maistro,maistral (Çabej, 1982, f. 271)*.

Çabeji (1996, f. 227)na vjen në ndihmë edhe me disa huazime të tjera detare të kësaj periudhe: *furtunë* it. ose ven. a gjenoveze *fortuna; kofën* "lloj thurje per te zene peshk" geg veriore, ven. *cofa* me tej lat. vulg. *Cophinus (Çabej, 1982, p. 107)*; *kapedan, kapidan* nga ven. *capitagno* e kjo nga lat. mesjetare *capitaneus,* hyrë në shqip nëpërmjet it. *capitano (Çabej, 1982, pp. 38–39); marangoz* drejtpërdrejtë nga ven. *marangon; (Çabej, 1982, p. 282) tratë, "*rrjetë e madhe peshkimi, e mbarë bregdetit", ven. *tratta,* në jug ka hyrë si fjalë lundrimi prej greqishtes së re (Çabej, 2006, pp. 129–130).

Shumë prej termave të paraqitur më sipër përfshihen edhe në literaturën teknike zyrtare si psh. Udhëzuesi i Lundrimit apo Kodi Detar i Republikës së Shqipërisë.

Literatura teknike ekzistuese është e pasur me terma detarë të burimit mesjetar të cilët janë aktualisht në përdorim si fjalë të mbarë bregdetit. Ndër ta mund të përmenden: *avari*, nga ven. *avaria*, e burimit arab *'awāriya*; *spirancë* nga ven. *ancora di speranza*; *bunacë,* nga ven. *bonacia*; *sanall* "varkë e lehtë me fund të sheshtë" ven. *sàndalo* (e gjejmë edhe prej burimi turk si gjuhë e ndërmjetme); *lagunë*, nga ven. *lagùna*; *kaciskota* "tendos cimën" ven. ose lat. vonë *cazziscotta*, etj.Duke i vendosur shtresat gjuhësore të mësipërme, brenda realitetit historik mesjetar, leksiku detar i shqipes dëshmon një shtrirje kronologjike koherente nga mesjeta e hershme deri në atë të vonë, duke u pasuruar përmes valëve të njëpasnjëshme të kushtëzuara nga rrethanat gjeopolitike, teknologjike dhe tregtare. Ndërsa shtresat e hershme latine, sllavo-dalmate dhe greko-bizantine paraqiten më të kufizuara në numër, intensifikimi i marrëdhënieve tregtare bregdetare dhe zhvillimi i hovshëm teknologjik i lundrimit (nën ndikimin venecian dhe italian gjatë mesjetës së vonë) sollën një sofistikim leksikor që vërehet nga dominimi i termave me natyrë teknike. (Sabaté, 2016, f. 11–23). Ky proces konstant huazimesh kryesisht teknike tregon jo vetëm praninë detare të shqiptarëve gjatë gjithë mesjetës, por edhe një vazhdimësi të pandërprerë gjuhësore në hapësirën e Adriatikut dhe Jonit, duke mos humbur asnjë fazë të evolucionit teknologjik detar të pasqyruar në gjuhë. Veçoritë e këtyre termave reflektojnë një ndërthurje influencash kulturore, ku fjalët e huazuara u përshtatën dhe integruan në leksikun detar të mbarë bregdetit shqiptar. Prej tyre me kohën janë përftuar fjalë të reja që kanë hyrë edhe në fondin e përgjithshëm të shqipes.

6.4 Huazimet detare të epokës moderne

Afirmimi i Osmanëve si aktor detar mesdhetar në shekullin e XV-të dhe aksesi i tyre në Adriatik e Jon ndryshoi balancën e fuqisë, ndërkohë që lundrimet oqeanike dhe zbulimet e mëdha gjeografike zhvendosën qendrën e gravitetit tregtar drejt Atlantikut, duke e futur Mesdheun në një fazë relative margjinalizimi. Prej hyrjes në skenë të Osmanëve deri në daljen e plotë e përfundimtare të Venecias nga skena në shek. XVIII kemi një dualizëm ndikimesh gjuhësore që reflektojnë bashkëjetesës së vështirë veneto-osmane në det (Xhufi, 2016, f. 469–495, 797–910) Largimi i Venecias solli daljen e Austrisë në Adriatik, e cila nxiti progresin teknologjik dhe ashpërsimin e konkurrencës tregtare detare (Muner, 2016, f. 17–25) Në kontekst më të gjerë mesdhetar, zhvillimi i imperializmit kolonial e tregtar detar i mbështetur nga revolucioni Industrial solli impulse të reja teknologjike e shkencore në sferën detare si: kalimin nga anijet me vela te anijet me avull, ndërtimin e skafit prej çeliku, përdorimin e helikës, etj. Në shekujt XIX dhe XX, shfaqja e aktorëve të rinj gjeopolitikë (si Britania e Madhe, Franca, Rusia dhe Italia) në Mesdhe jo vetëm e riktheu këtë hapsirë në fokus por injektoi edhe ndikime të reja teknologjike e kulturore detare në rajon. Në Adriatik e Jon këto zhvillime u bënë bashkëudhëtare të proceseve të krijimit të shteteve-kombe, duke u përdorur gjerësisht në forcimin e elementit identitar kombëtar në çdo dimension të jetës shoqërore që lidhej me detin. Efektet e kësaj rrethane historike bëhen të qarta edhe

në trojet shqiptare gjatë periudhës midis fillimeve të Rilindjes Kombëtare dhe Shpalljes së Pavarësisë së Shqipërisë. Transformimet teknologjike, me shkas zhvillimet gjeopolitike rajonale, u reflektuan drejtpërdrejt në bregdetin shqiptar, ku lundrimi tradicional i kësaj kohe sfidohet nga risitë teknologjike të cilat nxitën ndryshime të rëndësishme në strukturën socio-ekonomike dhe kulturore të popullsisë bregdetare.

Zhvillimet historike rreth pesë shekullore që influencuan detarinë shqiptare u pasqyruan edhe në leksikun detar të gjuhës shqipe, i cili përthithi huazime nga gjuhët e kontaktit. Krahas kësaj, gjatë fazës së fundit të epokës moderne vërehet një ripërtëritje e fondit vetjak përmes burimeve të brendshme gjuhësore e kjo falë vetëdijësimit që solli periudha e Rilindjes Kombëtare. Kështu, gjatë këtij harku kohor kemi një valë të re prurjesh gjuhësore të cilat pasqyrojnë shtresat e kontaktit historik gjuhësor mbi të cilat është mbështetur ndërveprimi i detarëve shqiptarë me popujt e tjerë mesdhetarë. Kështu, ndërkohë që shfaqet shtresa e terminologjisë osmane, vijon të ndihet ndikimi gjuhësor venecian e italian. Krahas tyre nis të ndihet sidomos në trevat jugore bregdetare një ndikim domethënës i greqishtes së re. Gjithashtu, transformimet konceptuale e teknologjike që sollën lundrimet oqeanike dhe revolucioni industrial në detarinë ndërkombëtare nxitën valë të reja huazimesh të lidhura me këto zhvillime, ndërsa në të njëjtën kohë, përmes ripunimit të leksikut të brendshëm nisin të shfaqen fjalë të reja detare të burimit vendës. Kjo dukuri gjuhësore, e mbështetur kryesisht mbi ndikim perëndimor, erdhi përmes kalkesh e neologjizmash dhe vijoi të konsolidohet gradualisht pas pavarësisë, gjatë gjithë shekullit të XX. Mbi elementin e burimit vendas dhe tiparet e tij do të ndalemi në vijim.

Duke qëndruar tek terminologjia e huaj detare që u bë pjesë e shqipes gjatë epokës moderne themi se ajo paraqet një larmi shtresash të burimeve të ndryshme të ardhura drejpërdrejtë ose me rrugë të ndërmjetme. Ka prej tyre që kanë hyrë me më shumë se një rrugë në fondit detar të shqipes. Për të shpjeguar këtë dukuri Çabej (2006, f. 129–130) sjell fjalë si *tratë* "rrjetë e madhe peshkimi", ven. *tratta*, në jug kjo fjalë e burimit venecian ka hyrë prej gr. së re *tráta* τράτα; *pishkadhure* "peshkatore", në jug (Çamëri) kjo fjalë e burimit ven. *piscador* ose it. *pescatore* ka hyrë nëpërmjet gr. së re,(Çabej, 2002, f. 235) ndërsa në brigjet qëndrore e veriore me gjasë ka hyrë drejtpërdrejt nga gjuha e origjinës.

Në të gjitha rastet e huazimeve të kësaj epoke spikat tendenca drejt standardizimit teknik. Sidoqoftë shtresat më të rëndësishme që dominojnë epokën moderne janë: veneciane, italiane, osmane, greqishte e re ndërkohë që nisin të shfaqen edhe huazime nga gjuhët franceze e angleze. Në lidhje me këto shtresa gjuhësore në vijim po paraqesim një grup huazimesh, të cilët janë të natyrës teknike. Që në krye të herës duhet sqaruar se këto terma kanë hyrë në shqipe në rrugë të ndryshme dhe një pjesë e mirë e tyre gjenden si reflekse të fjalëve burimore në gjuhë të ndryshme të mesdheut. Gjithashtu, ka prej tyre që janë përshtatur e madje që kanë krijuar rrjedhoja, të cilat shpesh kanë depërtuar në fondin e përgjithshëm leksikor të shqipes. Kështu, nga venecianishtja, italishtja e nga gjuhët e tjera romane perëndimore, ose me ndërmjetësinë e tyre, vijnë: *oratë*, it. *orata*/ven. *orada*; (Çabej, 2002, f. 115) *kuvertë*, it. *coperta*, (Çabej, 1982, f. 185)fr. *couvert*; *manovër*, fjalë e re nga fr. *manoeuvre* ose nga it. *manovra*;(Çabej, 1982, f. 280) *shur/zhur*, rom. perëndimore *saburra (Çabej, 2002, f. 294)*; *vapor*/pampor "anije avullore" it. *nave a vapore*; (Çabej, 2006, f. 136) *vardia* "turn shërbimi" ven. *vardia* (Kahane et al., 1958, f. 394) veç tyre të hasura në përdorimi nga flota tregtare kemi edhe: *pupa* "pjesa e pasme e anijes", ven. *pòpe*; *vela* ven. véla; *karantinë,* ven. *quarantena; maina* "ul, psh. ul spirancën" it. *ammaina*; *vìra* "ngri, rrotullo", it. *virà*; *timon*, it. *timone* (e mbarë gjuhës ka krijuar rrjedhoja, sh. timonier/timoneri); *cima*, it. *cima* "litar i hollë"; *gaxhaman* "shufër druri me grep në krye që shërben për të kapur cimat" kombinim termash nga it. *gancio* dhe *a mano*; *skaf*, it. *scafo*; *bovë*, it. *boa*; *radë*, it.*rada*; *bakaport*, It. *boccaporta*; *gadinë*, it. *catena*; *ormexhim/omerxhim*, it. *ormeggiare*; *Nostrom*, it. *Nostromo* nga sp. katalane *Nostramo*; *navllon*, it. *nolo/nolum* ose ven. *naulo; kabotazh* "lundrim bregdetar për qëllime transporti brenda ujrave të të njëjtit shtet", nga fr. *cabotage* ose nga it. *cabotaggio*; *helikë* fjalë e re nga fr. *hèlice* ose it. *elica*; *nyje*, it. *nodo*; *mil/milje*, it. *miglio*; *navigacion*, it. *navigazione*, *hartë* it. *carta*, etj.

Sipas Dodbibës (1976, f. 87–91) me origjinë nga turqishtja osmane ose përmes saj kemi: *liman*, *gjol*, *batak*, *skelë*, *tallaz*, *direk*, *bash*, *kiç*, *kaik(e)*, *maunë*, *fllugë*, *kusar*, *fener, kallafatoj*, etj. Veç këtyre mund të

përmenden edhe: *gjemi, dallga, hambar, makara* "bllok me rrotëza/rrula për udhëzimin e cimës", *levend* "pirat", *katran* tr. katran, *shamdur* tr. *shamandira*, etj (Kahane et al., 1958, f. 6–8, 35).

Prej Çabejit (1982, f. 51) me origjinë nga greqishtja e re vijnë fjalë si: *pluar* "bash" dhe *prim* "kiç"*; nisi* "ishull" gr. e re *nisì νησί*; (Çabej, 2002, f. 91) ,*pezaul, pezevoll* "rrjetë peshkimi", *gr.pezovolos, (Çabej, 2002, f. 181); vivar* "rezervat peshku" (Çabej, 2006, f. 261)*;* ndërsa në përdorimin popullor del edhe fjala *stere* "toka përballë detit, psh. dalim në stere", jugore, gr. e re *steriá στεριά*, etj. Me origjinë nga anglishtja, i përdorur në anijet e forcës detare gjendet emërtimi: *Bocman* "përgjegjës kuverte", *Boatswain* edhe kjo nga burim holandez.

Gjuhësisht, ky fond huazimesh pohon ndërveprimin intensiv mesdhetar dhe aftësinë e gjuhës shqipe për të përthithur, përshtatur dhe prodhuar derivate të reja (si timonier) nga gjuhë si venecianishtja, italishtja, turqishtja osmane, greqishtja dhe anglishtja. Profesionalisht, ky leksik pasqyron evolucionin e lundrimit dhe të tregtisë detare shqiptare nën ndikimin e fuqive detare që sunduan apo tregtuan këtyre deteve gjatë shekujve të epokës moderne. Këto terma dëshmi e fortë e integrimit të detarisë shqiptare në rrjetet tregtare dhe ushtarake detare të Mesdheut përgjatë periudhës moderne, duke shkrirë ndikimet e huaja në një terminologji funksionale për lundrimin dhe ndërtimin e anijeve.

Shqyrtimi i fondit të huazuar gjatë kësaj epoke tregon se termat e absorbuar janë gjithnjë e më të specializuar si: elementët arkitekturorë të anijes (si kuvertë, pupa, skaf, direk, bash, kiç, helikë), mjetet e lundrimit dhe manovrimit teknik (manovër, timon, vela, maina, vìra, kallafatoj), objektet dhe infrastrukturën portuale (karantinë, bovë, radë, gadinë, ormexhim, liman, skelë), si dhe njësitë matëse dhe veprimtaritë detare (nyje, milje, navigacion).

Këto tipare na bëjnë të mendojmë se terminologjia e huazuar detare shqiptare nuk përbën thjesht një grumbullim huazimesh të rastësishme, por është produkt i një procesi të mirëfilltë zgjedhjeje të fjalëve profesionale. Pra absorbimi i tyre mund të thuhet se lidhet me nevoja të natyrës profesionale. Marrja dhe përshtatja e këtyre fjalëve ka garantuar standardizimin e gjuhës profesionale të lundrimit dhe ka reflektuar zhvillimin përmirësues teknologjik të detarisë ndërkombëtare në realitetin detar shqiptar.

6.5 Huazimet bashkëkohore dhe fjalët e burimit vendas

Me hyrjen në epokën bashkëkohore, krahas forcimit të elementit vendës, kemi shtim të prezencës së termave të rinj detarë të burimit të huaj. Kjo lidhet me historinë e shtetit shqiptar dhe politikat detare të tij gjatë shek. XX. Kështu kemi ndikim të theksuar italian pas pavarësisë midis dy Luftrave Botërore,(Instituti i Studimeve të Historisë Ushtarak, 2023, f. 557–610) ndikim rus si pasojë e afiliacionit politik me Bashkimin Sovjetik gjatë epokës së komunizmit ndërsa me rënien e komunizmit dhe hyrjen në epokën e integrimeve globalizuese të cilat ndryshuan rrënjësisht sektorin detar kemi depërtim masiv të terminologjisë detare angleze. Në gjuhët e Mesdheut është ndier fortë edhe ndikimi francez por në leksikun detar të shqipes ky ndikim ka ardhur kryesisht përmes italishtes. Në pikëpamje të fjalëve detare të burimit vendës vërehet një shtim i tyre gjatë epokës së komunizmit. Gjatë kësaj periudhe kemi përforcim të termave të trashëguar si *det, valë, gotull* (Dodbiba 1976, f. 88) apo *gadullë*[3], etj dhe futje në përdorim të fjalëve të reja. Në suazat e qasjes ideologjike të pastrimit, standartizimit dhe pasurimit me fjalë vendase kemi hyrjen e fjalëve të reja të burimit vendas qoftë në fjalorin e detarëve qoftë edhe në literaturën didaktike e profesionale detare (Shërbimi Hidrografik Shqiptar, 1992; Republika e Shqipërisë, 2004). Një pjesë vijnë si zhvillime të brendshme (psh. *vendqëndrim*, *grykederdhje, cektësuar*) ndërsa një pjesë tjetër si kalke greke, latine, ruse e angleze. Shërbimi Hidrografik Shqiptar, 1992, pp. 46, 122) .Prej kalkeve Çabeji përmend: *ujdhesë, humnerë, tetar, valëzim, peshkim, detari, nëndetëse, rrjetë, rrymë*.(Çabej, 1982, f. 123, 127) Ndërkohë nga përdorimi në bord të anijeve tregtare e luftarake, kalke të termave të huaj rezultojnë edhe: *kurs* it. *rotta*, *kënd kursor* it. *angolo di rotta, urë komandimi* ang. *bridge*, ose it. *plancia*, *vrojtues* it. *vedetta*, *lundrim* it. *navigazione*, *gjuajtës* ang. *destroyer*, *minaheqës* ang. *minehunter*, etj. Paralelisht kalke gjuhësore vërehen edhe literaturën teknike profesionale e didaktike detare. Kjo terminologji qarkullon thuajse në gjithë literaturën. Nga Udhëzuesi i Lundrimit mund të veçojmë: *Sistemi i bovezimit detar* it. *Sistema di Segnalamento Marittimo*

[3] *Këtë fjalë Dodbiba e sjell si gotull "port natyror në derdhjen e lumenjve" me origjinë të diskutueshme, ndërsa në Udhëzuesin e Lundrimit fq.127 ajo del si gadullë "lagunë e vogël e formuar nga prurjet detare".*

ang. *Maritime Buoyage System*; *barazthellësi* "vijë batimetrike, izobatë" it. *isobata,* ang. *isobath*; *vijë bregdetare* it. *linea di costa* ang. *coastline* (Shërbimi Hidrografik Shqiptar, 1992, f. 48, 122–123).

Në këtë vazhdë, nga literatura didaktike kemi terma si: *Loku* "pajisia e matjes së shpejtësisë së anijes"; *Lloti* "pajisia e matjes së thellësisë"; *Nëpërvija* "një vijë e drejtë pozicioni që bashkon dy objekte të mbuluara nga njëri-tjetri" (Gjeluci, 1970, f. 55, 69, 115).

Po ashtu Çabeji referon edhe për formime hibride (huazim dhe përkthim), ndër të cilat ai sjell nga it. *motobarca* e përshtatur *motolundër*. Nga bordi në këtë kuadër mund të përmendim si shembull fjalën *ballasamar* "pjesa e përparme e anijes", formuar nga fjala shqipe *ball* dhe huazimi gr. *samar*.

Përsa u përket huazimeve nga gjuhët e tjera në kontakt të epokës bashkëkohore, me përjashtime të pakta, në përdorim kemi kryesisht terma teknikë të burimit italian, rus e anglez. Të burimit italian mund të veçojmë: xhirobusull it. *girobussola*, kompas *compasso*, sekstant *sestante*, radio *ràdio*, motovedetë *motovedetta*, traget *traghetto*, gomone it. *gommone*, admiral *ammiraglio* e burimit arab *amīr al-baḥr* "komandant i detit", fregatë *fregata*, korvetë *corveta*, pastekë "rrula vertikalë për udhëzimin e cimës" ven. *pasteca* ose it. *pastecca*, allabandë "bordet e anijes" ven. *a la banda* ose it. *alla banda*, etj. Të burimit rus kemi terma si: peleng rus. *peleng пеленг* (rrjedhojë pelengator), kubrik "mjedis i jetesës së ekuipazhit" rus. *кубрик (kubrik),* shtruman *rus. штýрман (shtúrman) nga burim holandez*, etj.

Prej burimit anglez britanik e amerikan kemi fjalë si: forpik ang. *forepeak*, radiotelegrafi *radiotelegraphy,* radiotelefoni *radiotelephony,* radar akronim nga ang. amerikane *RADAR*, hartë elektronike ang. *electronich chart*, çarterim angl. *chartering,* broker ang. *broker*, brokerim angl. *shipbrokering,* xhipies *ang. gps,* skiper *ang. skipper,* azimut prej ang. *azimuth* ose nga fr. *azimut* e kjo prej burimi arab *as-sumūt* "drejtim rrugë vijë", axhent ang. *ship agent* ose nga it. *agente*, etj. Në këtë kuadër, me hyrjen zyrtare të IMO-s (International Maritime Organization) në skenë në 1959, anglishtja u zyrtarizua si gjuha ndërkombëtare detare dhe bëri vend prirje për të standardizuar terminologjinë përmes publikimit të SMCP (Standard Maritime Communication Phrases) (International Maritime Organization [IMO], 2002, f. 18–26). Kodifikimi dhe standardizimi i termave u legjitimua përmes konventave SOLAS, STCW etj, ku shumë terma njihen zyrtarisht përmes akronimeve si: *IMO* "International Maritime Organization", *SOLAS* "Safety of Life as Sea", *SAR* "Search And Rescue", *SART* "Search And Rescue Trasponder", *EPIRB* "Emergency Positioning Indicator Radio Beacon", *AIS* "Automatic Identification System", *GMDSS* "Global Maritime Distress and Safety System", etj. Këto fjalë janë integruar në të folmen e përditshme dhe reflektohen edhe në publikimet zyrtare të sferës detare. Kodi Detar i Republikës së Shqipërisë është një ndër publikimet që ka integruar më së shumti terminologji të huaj dhe kalke gjuhësore në funksion të standartizimit dhe integrimeve ndërkombëtare detare, veçanërisht terma juridikë detarë si: *ujëra të brendshme, ujëra territoriale, zonë ekonomike ekskluzive, anije tregtare, ditari anijes, tarifa portuale*, Etj (Republika e Shqipërisë, 2004, f. 1–95).

Fjalët e burimit vendës dhe shumica e atyre të burimit të huaj, sidomos ato të pjesës së dytë të shekullit XX-të, kanë hyrë në përdorim si fjalë të të folmes detare civile e ushtarake me shtrirje në mbarë bregdetin dhe gjenden të pasqyruara gjerësisht edhe në literaturën teknike. Shumë syresh edhe pse të reja kanë arritur të krijojnë rrjedhoja, si: det *detar detari*, peleng *pelengator pelengim*, kusar *kusarì*, timon *timonier timoneri*, katran *katranos*, etj. Siç vërehet nga këta shembuj mund të pohet se ka mjaftueshëm fjalë detare që kanë depërtuar në leksikun e përgjithshëm si: *avari, timon, kusar, maune, hambar/hamar, katran,* etj. Shpesh këto fjalë vijnë në trajtën e fjalëve të të folmeve lokale të brigjeve të Shqipërisë që bëhen pjesë e leksikut detar të përgjithshëm ose reflektojnë variacionet e tij. Në këtë kuadër, informacione interesante vijnë edhe nga fjalori i Viktor Volaj, prej të cilit referohen fjalë detare vendase e të huazuara të zonës së Ishmit, si: *anaku* "pjesa anësore e anijes", *anëdetas* "banor i bregdetit", *ajnik* "erë e lehtë që fryn nga deti", *babani* "direku", *ballamari* "litari që lidh anijen" (Luka, 2018, f. 15–16) me ndërmjetësinë e tr. *palamar* dhe ven. *palamara* nga gr. bizantine *palamàri*.

Nga ana tjetër, në këndvështrim të ndikimit social, ndërveprimi i vazhdueshëm gjuhësor ka nxitur një përdorim selektiv të fjalëve të caktuara (skelë, hambar, maune, avari, timon, katran, etj) në sektorë të ndryshëm krahas adoptimit të elementëve të caktuar si pjesë e shprehive apo zhargonit e përditshëm qytetar bregdetar. Terma të caktuar detarë, kanë depërtuar në leksikun e përgjithshëm të shoqërisë, duke u funksionalizuar si shprehi metaforike ose për qëllime

praktike shprehëse. Kështu, në të folmen vlonjate kemi shprehi të tilla si: "mori kum te bova" që në kuptim figurative nënkupton "u mbyt/mbaroi/falimentoi/dështoi" në prizimin e diçkaje të shkuar keq; "*e hëngri deti*" që në kuptim figurativ lidhet me humbjen dhe harresën; "*shtatë ballë det*" përdoret në kuptim figurativ për të thënë se dikush ka pirë shumë; "*doli në batulla*" gaboi diçka dhe dështoi, nuk ja doli të realizojë çfarë kishte planifikuar, etj.

Ky kalim nga terminologjia e ngushtë teknike e bordit në të folmet urbane dëshmon se si dinamika e gjeolinguistikës detare nuk reflekton vetëm zhvillimet e sferës detare apo pasurimin e gjuhës shqipe përmes metaforizimit të përvojës lundruese por na sjell edhe nuancat e të folmeve urbane bregdetare të cilat janë tregues i stilit të jetës ku marrëdhënia me detin ka rol qëndror.

Në vështrim tërësor gjeolinguistik, peisazhi i fondit të huazimeve bashkëkohore pasqyron shtresimet e kontaktit kulturor e gjeopolitik përgjatë shekullit XX që nga ndikimet e forta italiane e ruse deri te depërtimi masiv i anglishtes pas viteve '90. Vala e integrimeve globalizuese ka sjellë një ndikim të ndjeshëm në strukturën leksikore të fushës, pasi anglishtja e sotme që vepron nën etiketën e "ligua franca" po shkakton bjerrjen, zëvendësimin dhe obsoletizmin e leksikut detar tradicional. Kjo dukuri lidhet me progresin teknologjik sa ç'lidhet edhe me transformimet e strukturës së ekuipazheve të anijeve tregtare, të cilat, duke qenë gjithnjë e më të përziera dhe të orientuara nga standardet ndërkombëtare të lundrimit, përdorin pothuajse ekskluzivisht gjuhën angleze. Në sektorin civil, ku zhvillimi teknologjik udhëhiqet nga automatizimi, optimizimi i proceseve të punës po nxit tendencën e ekuipazheve me numër personeli gjithnjë e më të vogël. Kjo tendencë po ul numrin e detarëve e për rrjedhojë po zvogëlon numrin e komuniteteve përdoruese të të folmes detare. Edhe në flotiljet e rojës bregdetare ndihet këto ndikime nisur nga modernizimi dhe angazhimi i vazhdueshëm në veprimtari ndërkombëtare ku përdoret vetëm gjuha angleze.

Si pasojë e rrudhjes së komunitetit të detarëve dhe i përdorimit masiv të anglishtes detare, përdorimi i zhargonit dhe fondit tradicional të detarisë po shkon drejt tkurrjes pasi termat hasen kryesisht në mjediset e ngushta të peshkimit bregdetar dhe të mjeteve të vogla lundruese, ndërkohë që literatura teknike dhe komunikimi profesional po mbështeten përherë e më tepër në publikime në gjuhën angleze ose në literaturë vendi që po absorbon me shpejtësi huazimet e reja.

Nga sa u paraqit më sipër, leksiku detar shqiptar bashkëkohor, reflekton një transformim të thellë që ndërthur dimensionin gjuhësor, historik, teknologjik dhe gjeopolitik. Nga pikëpamja gjuhësore, vërehet një zgjerim i ndjeshëm përmes burimit të brendshëm (fjalë të reja vendase, kalke e gjysëmkalke, si edhe larmi të variacioneve që shfaqen nga të folmet lokale të shekullit XX), çka dëshmon pjekurinë dhe fleksibilitetin e sistemit të shqipes përballë nevojave shprehëse. Në aspektin historik dhe teknologjik, ky zhvillim pasqyron kapërcimin nga një traditë empirike e lundrimit drejt një modernizimi teknik të ndërmjetësuar nga globalizimi, ku termat ndërkombëtarë dhe prurjet nga anglishtja apo italishtja bëhen mbizotëruese për të emërtuar teknologjitë e reja të lundrimit. Së fundmi, roli i rrethanës gjeopolitike shfaqet qartë në natyrën e shtresave të huazimeve: prania e ndikimit rus reflekton trashëgiminë ideologjike dhe orientimet e caktuara strategjike e historike të shekullit XX, ndërsa rrokja e termave të anglishtes ndërkombëtare në dekadat e fundit është tregues i ekspozimit të leksikut detar ndaj bjerrjes nën trysinë e gjuhës së standardizuar në të lundrimit detar në nivel ndërkombëtar.

7. Diskutim

Shqyrtimi i korpusit leksikor prej 257 fjalësh të leksikut detar shqiptar nga të cilat 223 të sferës detare (të përgjithshme dhe teknike) ofron një vështrim diakronik mbi formimin dhe zhvillimin këtij leksiku, ku rrekemi t'i përgjigjemi pyetjes themelore se si mund të gjurmohet vazhdimësia gjuhësore dhe historike detare shqiptare. Të dhënat dëshmojnë një vazhdim të pandërprerë nga bërthama e trashëguar dhe autoktone e protoshqipes (17% e fjalëve të sferës detare) e deri te shtresat e njëpasnjëshme të Mesdheut. Kjo dëshmon se popullsia shqiptare ka qenë prezent në bregdet dhe jo vetëm që ka ruajtur një fond të trashëguar nga paraardhësit, por ka qenë në ndërveprim të pandërprerë me popujt e gjuhët detare të rajonit në të gjitha fazat e historisë.

Në qendër të çështjes së evolucionit gjuhësor qëndron pyetja se çfarë ka ndodhur për të bërë të nevojshëm transformimin leksikor dhe si ka ndodhur ai. Përgjigja vjen prej dualizmit dinamik midis komponentit vendas dhe atij të huaj, ku ky i fundit ka dominuar kryesisht

sferën teknike. Megjithatë, për të ngërthyer logjikën e brendshme të huazimeve, termat nuk mund të trajtohen thjesht si prurje inerciale apo selektive, por duhen kontekstualizuar brenda rrethanave historike, ndryshimeve socio-ekonomike dhe dinamikave gjeopolitike mesdhetare, duke pasur parasysh se zgjedhja leksikore ka reflektuar gjithmonë vullnetin shprehës të vetë detarëve. Ndonëse në leksikun detar shqip mbizotërojnë termat teknikë me bazë të huaj, kjo panoramë nuk dëshmon ekskluzivisht thellësinë e ndikimit të jashtëm, por krahas tij dëshmon edhe rezistencën dhe vitalitetin e aparatit gjuhësor të shqipes që ka mundur të përshtatë prurjet e huaja dhe të ruajë në njëfarë mase elementin identitar.

Gjatë Antikitetit dhe Mesjetës, zhvillimi progresiv i teknologjive të lundrimit solli absorbimin e huazimeve greke, latine, bizantine dhe sllavo-dalmate. Këto huazime (kompleksivisht në masë 22.8% të korpusit) pësuan përshtatje leksikore çka solli jo vetëm pasurimin e leksikut detar, por edhe depërtimin e një pjese prej tyre në fondin e përgjithshëm dhe zgjerimin kuptimor, duke shërbyer si bazë për fjalë të reja. Në Epokën Moderne, për shkaqe historike të mirënjohura, bëhet i qartë ndikimi i turqishtes osmane dhe i italishtes (26.4%). Megjithatë, kthesa e fortë vjen në Epokën Bashkëkohore (33.6%), ku krahas prurjeve të reja ndërkombëtare (anglisht, italisht, rusisht, etj) dhe kontributeve lokale bregdetare, vihet re një impuls me prapavijë politike që solli zhvillim të elementit teknik të burimit vendas (fjalë të reja, kalke dhe hibride), duke shënuar një kalim nga varësia ndaj huazimeve drejt një autonomie më të madhe terminologjike. Nga fundi i shekullit XX e në vijim, vërehen valët e para të përmbytjes së leksikut detar nga termat e standardizuar ndërkombëtarë detarë, çka po sjell një zëvendësim të imponuar të terminologjisë së trashëguar dhe tkurrjen e përdorimit të saj në radhët e detarëve shqiptarë.

Rëndësia e këtij studimi qëndron pikërisht në evidentimin e faktit se leksiku detar nuk është thjesht një inventar fjalësh, por një pasqyrë e historisë kulturore e gjuhësore. Gjetjet ndihmojnë në kuptimin e rrugëve të transmetimit dhe të rrethanave historiko-gjeografike të kontaktit, duke dëshmuar kapacitetin e shqipes për të përthithur, adoptuar dhe prodhuar terminologji detare. Megjithatë, këto përfundime duhen parë nën dritën e disa kufizimeve objektive të njohura, ku spikatin dokumentimi i vonë i shkrimeve detare që lë boshllëqe në rindërtimin e fazave të ndërmjetme, numri i kufizuar i studimeve të specializuara që ngushton mundësitë e krahasimit, si dhe përfaqësimi ende i pjesshëm i të folmeve bregdetare. Gjetjet e studimit nuk sugjerojnë përgjigje shterruese pasi kompleksiteti i çështjes së huazimeve gjuhësore kërkon studime të thelluara etimologjike e krahasuese, çka nuk është caku i këtij studimi. Duke mos u thelluar në hulumtim të mirëfilltë gjuhësor, studimi kufizohet në një kontribut modest që rreket të krijojë një gjurmë të përgjithshme të evolucionit të leksikut detar duke vendosur theksin mbi natyrën e huazimeve, rrethanat e hyrjes në gjuhën shqipe dhe kontekstualizimin së tyre sipas fazave historike. Nga ana tjetër, duke mbajtur në konsideratë tendencat evolutive të leksikut detar nevojitet më shumë vëmendje shkencore e institucionale mbi këtë lëmi të gjuhësisë. Përballë rrezikut bashkëkohor të zhvlerësimit të leksikut tradicional nga përdorimi masiv i anglishtes detare dhe ndikimet e pakontrolluara, studime të mëtejshme bëheb të domosdoshme. Mbrojtja e trashëgimisë kërkon një qasje të dyfishtë që përfshin dokumentimin dhe ripërtëritjen e termave autoktonë që rrezikojnë të humbasin, si dhe integrimin e kontrolluar të terminologjisë teknike ndërkombëtare detare. Për të kapërcyer kufizimet dhe sfidat aktuale, është e nevojshme që kërkimet e ardhshme të orientohen drejt vjeljes sistematike të fjalëve të sferës detare në të gjitha zonat bregdetare të hapësirës shqiptare, kryerjes së studimeve më të detajuara etimologjike mbi rrugët e ndërmjetme të huazimeve mesjetare, si dhe vlerësimit sociolinguistik të ndërveprimit midis terminologjisë tradicionale dhe asaj teknike bashkëkohore në epokën e globalizimit. Vetëm përmes një qasje adeguate, në lartësinë e situatës, leksiku detar shqip mund të vazhdojë të ekzistoje dhe të shërbejë si instrumet i kujtesës detare të kombit përballë sfidave të epokës dixhitale dhe globale.

8. Përfundime

Vështrimi tërësor i gjuhës së detit nëpërmjet ndërthurjes së albanologjisë, historisë, arkeologjisë dhe gjeopolitikës sugjeron se leksiku detar nuk përbën dëshmi për një dalje të vonë në det por përkundrazi përbën argument mbështetës të një simbioze të gjatë e aktive me hapësirën mesdhetare. Përfundimet e këtij

studimi nuk janë shterruese megjithatë ato përforcojnë mendimin se prania bregdetare e popullsisë shqiptare është pjesë integrale e panoramës historiko-gjeografike mijëvjeçare që zë fill me ilirët e vjen te shqiptarët e sotëm, duke u shfaqur si një dëshmi shtesë e autoktonisë të kësaj popullsie dhe e ndërveprimit me detin pa shkëputje që nga prehistoria. Së fundmi, përmbajtia e leksikut detar mund të konsiderohet si një tregues i elasticitetit të gjuhës shqipe, e cila ka mundur të integrojë elementet e huaja teknike duke ruajtur ashtin e trashëgimisë vendase. Në këtë prizëm, ruajtja dhe kultivimi i mëtejshëm i kësaj trashëgimie tejkalon kufijtë e evidentimit të një korpusi të ngushtë gjuhësor; ajo kërkon një qasje të studiuar për të mbrojtur kujtesën detare dhe vitalitetin e rrënjëve autoktone përballë sfidave të uniformizimit global.

Referenca

Abulafia, D. (2011). *The great sea: A human history of the Mediterranean*. Oxford University Press.

Akademia e Shkencave e Shqipërisë (2002). *Historia e popullit shqiptar*. Shtëpia Botuese TOENA.

Barron, G. (2021). Revealing maritimity in 19th century France: Representations, heritage and history. *Artefact*, (14), 269. https://doi.org/10.4000/artefact.10175

Bonfante, G. (1974). Shqipja dhe ilirishtja. In *Kuvendi i Parë i Studimeve Ilire, Tiranë, 15–20 shtator 1972* (Vol. 2, p. 104). Akademia e Shkencave e Shqipërisë.

Boršić, L., Džino, D., & Radić Rossi, I. (2021). *Liburnians and Illyrian lembs: Iron Age ships of the Eastern Adriatic*. Archaeopress.

Braudel, F. (1972). *The Mediterranean and the Mediterranean world in the age of Philip II* (Vol. 1; S. Reynolds, Trans.). Harper & Row.

Carro, D. (2024). Classiari: I precursori romani delle moderne fanterie di marina. *Rivista Marittima* (Supplemento, aprile–maggio), 19–47.

Cortelazzo, M. (1989). Unitarietà della terminologia marinaresca adriatica. In P. Izzo (Ed.), *Le marinerie adriatiche tra '800 e '900* (pp. 169–170). De Luca Edizioni d'Arte.

Çabej, E. (1964). Disa faza më të moçme të shqipes në dritën e gjuhëve fqinje. *Revistë Shkencore e Institutit Pedagogjik Dyvjeçar të Shkodrës*, (1), 5–27.

Çabej, E. (1969). Ilirishtja dhe shqipja. In *Ilirët dhe gjeneza e shqiptarëve: Sesion shkencor, 3–4 mars 1969* (pp. 41–52). Universiteti Shtetëror i Tiranës, Instituti i Historisë dhe i Gjuhësisë.

Çabej, E. (1972). Problemi i vendit të formimit të gjuhës shqipe. *Studime Filologjike*, 4, 3–28.

Çabej, E. (1976). *Studime gjuhësore* (Vol. 3). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (1982a). *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Vol. 1). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (1982b). *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Vol. 5). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (1994). *Romantizmi në Evropë lindore e juglindore dhe në literaturën shqiptare*. MÇM Çabej.

Çabej, E. (1996). *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Vol. 4). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (2002). *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Vol. 6). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (2006). *Studime etimologjike në fushë të shqipes* (Vol. 7). Akademia e Shkencave e Shqipërisë, Instituti i Gjuhësisë dhe i Letërsisë.

Çabej, E. (2012). *Ilirishtja dhe shqipja*. Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve.

Demiraj, Sh. (2015). *Prejardhja e shqiptarëve* (2nd ed.). Shtëpia Botuese Naimi.

Dodbiba, L. (1976). Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse. *Iliria*, 5, 87–91.

Džino, D. (2014). 'Illyrians' in ancient ethnographic discourse. *Dialogues d'histoire ancienne, 40*(2), 52.

File, Ç. (2025). *Historia e luftës në det: Rreth 4000 vjet histori: Betejat detare nga viti 2000 p.e.s. deri në vitin 2000*. Pegi.

Gjeluci, N. (1970). *Elemente të lundrimit detar*. Shtëpia Botuese Naim Frashëri.

Gjinari, J. (1969). Mbi vazhdimësinë e ilirishtes në gjuhën shqipe. *Studime Filologjike*, (1), 71–72.

Gluščević, S. (2004). Hydroarchaeological excavations and the discovery of the third sewn Liburnian ship – Seriliae in the Roman harbor of Zaton near Zadar. *Archaeologia*, 41–42.

International Maritime Organization. (2002). *IMO standard marine communication phrases (SMCP)* (Resolution A.918(22), adopted November 29, 2001).

Instituti i Studimeve të Historisë Ushtarake. (2023). *Historia e ushtrisë shqiptare: Pjesa e parë 1912–1939, historia e marinës ushtarake shqiptare (1925–7 prill 1939)*. Botimet M&B.

Jonuzaj, S., & Lameborshi, N. (2018). *Detaria shqiptare në rrjedhën e kohës*. Shtëpia Botuese ILAR.

Kahane, H., Kahane, R., & Tietze, A. (1958). *The lingua franca in the Levant: Turkish nautical terms of Italian and Greek origin*. University of Illinois Press.

Kërçelli, S. (2009). *Porti ynë në rrjedhën e viteve: Historik*. Shtëpia Botuese ILAR.

Luka, D. (2018). *Studime gjuhësore* (Vol. 20: I. Glosari detar i atë Viktor Volajt; II. Fjalorth i fjalëve të rralla të "Prralla Kombtare" të atë Donat Kurtit). Fiorentina.

Mahan, A. T. (1918). *The influence of sea power upon history, 1660–1783*. Little, Brown and Company.

Muhaj, A. (2019). Mbi historinë e parrëfyer detare të shqiptarëve. *Univers, 20*(20), 21–33.

Muner, P. (2016). *Një histori shkodrane: Flamujt e parë të anijeve tregtare shqiptare (1913–1914)* (A. Nexhipi, Trans.; 2nd ed.). Botimet Jozef.

Nadin, L. (2013). *Venezia e Albania: Una storia di incontri e secolari legami*. Regione del Veneto.

Orel, V. E. (1998). *Albanian etymological dictionary*. Brill.

Omari, A. (2017). Fjalëformimi i shqipes së vjetër: Një kontribut i ri i Joachim Matzingerit. *Studime Filologjike*, (1–2), 211.

Ranney, E. (1938). Scip on ancor faest. *United States Naval Institute Proceedings, 64*(1), 419. https://www.usni.org/magazines/proceedings/1938/january/sea-language-and-its-origins

Republika e Shqipërisë. (2004). *Kodi Detar i Republikës së Shqipërisë* (Ligji nr. 9251, datë 8.7.2004, i ndryshuar).

Royal, J. (2015). Maritime evidence for overseas trade along the Illyrian coast: The eastern Mediterranean connections. In H. E. Tzalas (Ed.), *Per terram, per mare: Seaborne trade and the distribution of Roman amphorae in the Mediterranean* (pp. 211–215). Åströms Förlag.

Sabaté, F. (2016). The ports of the medieval Adriatic: Open research prospects. In F. Sabaté (Ed.), *The ports of the medieval Adriatic* (pp. 11–23). Pagès Editors.

Schramm, G. (2006). *Fillet e krishterimit shqiptar*. Albanishen Institute.

Shërbimi Hidrografik Shqiptar. (1992). *Udhëzues i lundrimit për detet Adriatik e Jon*. Ministria e Mbrojtjes.

Shpuza, S. (2017). Mbi procesin e romanizimit tek ilirët e jugut (shek. III p.e.s. – shek. III e.s.). *Iliria*, 41, 219–231.

Štrmelj, D. (2019). *Where were Pseudo-Skylax's trieras heading? Conflict and trade in the Eastern Adriatic during the first millennium B.C.* University of Zadar.

Topalli, K. (2011). Fjalor etimologjik i gjuhës shqipe. *Studime Filologjike*, (1–2), 5–6.

Treccani. (n.d.-a). Molo. In *Vocabolario Treccani*. https://www.treccani.it/vocabolario/molo/

Treccani. (n.d.-b). Timone. In *Vocabolario Treccani*. https://www.treccani.it/vocabolario/timone/

Weigand, G. (1927). Sind die Albaner die Nachkommen der Illyrer oder der Traken. *Balkan-Archiv*, 3, 227–251.

Wilkes, J. (1992). *The Illyrians*. Blackwell Publishers.

Xhufi, P. (2016). *Arbërit e Jonit, Vlora, Delvina e Janina në shekujt XV–XVII*. Onufri.

Zojzi, R. (1959). *Traditat e lundrimit detar të popullit shqiptar*. Ministria e Arsimit dhe Kulturës.

(Shtojca 1) Tabela Nr.1

<table>
<tr><th colspan="4">PËRMBLEDHËSE</th></tr>
<tr><td rowspan="20">PERIUDHA</td><td colspan="2">SHTRESA</td><td>INTERPRETIMI</td></tr>
<tr><td>Prehistori</td><td>autoktone ose e trashëguar (67 fjalë)</td><td rowspan="20">Analiza sasiore e korpusit
Nga fondi i fjalëve të përzgjedhura prej 257 fjalësh kemi 34 emërtesa dhe 223 fjalë të sferës detare (42 fjalë të përgjithshme, 181 fjalë teknike).
Nga shqyrtimi i fjalëve të sferës detare (përjashtuar shprehitë metaforike), dëshmohet prezencë e vazhduar e shtresave leksikore në përputhje me rrethanat historiko-gjeopolitike dhe me sofistikimin e lundrimit. Për një total prej 223 fjalësh të sferës degtare, shtresat leksikore në % paraqiten si vijon:
Prehistoria: 38 fjalë të sferës detare (17%) – Përfaqëson bërthamën autoktone dhe të trashëguar.
Antikiteti: 11 fjalë të sferës detare (4.9%) – Huazime të hershme greke dhe latine (përgjithësisht jo teknike).
Mesjeta: 40 fjalë (17.9%) – Zgjerim i ndjeshëm i karakterit teknik përmes shtresave romane, greke bizantine, dalmate dhe sllavo-dalmate.
Epoka Moderne: 59 fjalë (26.4%) – Dominim i termave teknikë nga italishtja, gjuhët e tjera romane dhe turqishtja osmane.
Epoka Bashkëkohore: 75 fjalë (33.6%) – Prurje të reja të burimit vendas (fjalë të reja, kalke, hibride), si dhe ndikime nga italishtja, anglishtja, rusishtja dhe termat ndërkombëtarë.
Kompleksivisht fjalët e përgjithshme përbëjnë 18.8% të 223 fjalëve të sferës detare, ndërsa fjalët teknike përbëjnë 18.2% të tyre.
Veçoritë Leksikore dhe Zhvillimi Historik
Fondi Vendas dhe Trashëgimia: Rreth 100 fjalë i përkasin burimit vendas (të vjetër dhe të rinj). Ndërsa pjesa më e madhe e fondit të vjetër i takon leksikut të përgjithshëm, në epokat e vona vërehet shtim i termave me karakter teknik që vijnë si zhvillime të brendshme, kalke gjuhësore ose forma hibride.
Antikiteti dhe Mesjeta: Fjalët e antikitetit hyrën kryesisht drejtpërdrejt nga greqishtja dhe latinishtja (ose përmes latinishtes) si shtresa jo teknike. Duke filluar nga mesjeta, leksiku fiton një profil të theksuar teknik dhe hyn jo vetëm drejtpërdrejt, por edhe përmes rrugëve të ndërmjetme (shpesh me mbi një rrugë transmetimi), duke krijuar variacione në varësi të gjeografisë së kontaktit dhe sferave të influencës.
Epoka Moderne: Karakterizohet nga intensifikimi i termave teknikë dhe mbizotërimi i ndikimeve nga gjuhët e kontaktit, ku spikasin turqishtja osmane dhe italishtja për nga numri i njësive leksikore.
Epoka Bashkëkohore: Shënon një hapje të gjerë ndaj ndërkombëtarizimit. Krahas fjalëve të reja vendase dhe kalkeve, shfaqen prurje nga anglishtja (13 fjalë), italishtja (12 fjalë), rusishtja (3 fjalë), si dhe terma të veçantë nga të folmet krahinore, si ato të zonës së Ishmit (5 fjalë).
Kufizimet Metodologjike dhe Dokumentuese
Dokumentimi i vonë; studimet e pakta; njohje e pjesëshme etimologjike e rrugëve të ndërmjetme të huazimit</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Antikiteti shek. VII p.e.s. - V e.s.</td><td>gr.vj. (10 fjalë)</td></tr>
<tr><td>lat. vj. (7 fjalë)</td></tr>
<tr><td rowspan="5">Mesjeta shek. V-XV</td><td>lat.(2 fjalë)</td></tr>
<tr><td>gr. biz.(3 fjalë)</td></tr>
<tr><td>dalmate(1 fjalë)</td></tr>
<tr><td>sllavo-dalmate(2 fjalë)</td></tr>
<tr><td>rom. (32 fjalë)</td></tr>
<tr><td rowspan="4">Moderne shek.XV.XIX</td><td>it. & gjuhët e tjera romane (27 fjalë)</td></tr>
<tr><td>tr.os. (22 fjalë)</td></tr>
<tr><td>gr. re (9 fjalë)</td></tr>
<tr><td>ang. (1 fjalë)</td></tr>
<tr><td rowspan="11">Bashkëkohore shek. XX-XXI</td><td>Shqipe, kalke gjuhësore (29 fjalë)</td></tr>
<tr><td>Fjalë të reja të burimit vendës (4 fjalë)</td></tr>
<tr><td>Form. hibride, gjysëmkalke (2 fjalë)</td></tr>
<tr><td>Fjalë detare të së folmes së Ishmit (5 fjalë)</td></tr>
<tr><td>it. (12 fjalë)</td></tr>
<tr><td>rus. (3 fjalë)</td></tr>
<tr><td>ang. (13 fjalë)</td></tr>
<tr><td>terma ndërkombëtarë (7 fjalë)</td></tr>
<tr><td>Shprehi metaforike</td></tr>
<tr><td>Fjalë të mbarë gjuhës, me origjinë detare</td></tr>
<tr><td colspan="2">Σ 257 Korpusi Leksikor</td></tr>
</table>

Tabela Nr.2

PËRMBLEDHËSE			
Σ 257 Korpusi Leksikor	Emërtesa 34		(1) Vendum: vend, (2) Isamnus: Ishëm, (3) Molontum: mal, (4) Mathis: mat "buzë lumi, breg deti", (5) Sason: Sazan, (6) Ladesta: Lastovo, (7) Delmatia/Delminium: Dalmaci, (8) Ragusium: Dubrovniku, (9) Tergeste: Trieste, (10) Ulkinion: Ulqini, (11) Scodra: Shkodër, (12) Epidamn: Durrës, (13) Rhizon: Kotorri, (14) Lias, (15) Idassa, (16) Attienites, (17) Dyyrta, (18) Ampsi, (19) Osi, (20) Pedetae, (21) Hemioni, (22) Durrës, (23) Lezhë, (24) Apollonia, (25) Orikum, (26) Vjosa, (27) Akrokeraune, (28) Agron, (29) Gent, (30) Teuta, (31) Taulanti, (32) Ardiaoi, (33) Liburni, (34) Delmates.
	Σ 223 Fjalë të leksikut detar	Terma të përgjithshëm 42 (18.8%)	(1) Anije, (2) ballë, (3) pëlhurë, (4) shul, (5) lugatë, (6) cek, (7) ag, (8) diell, (9) ditë, (10) hënë/hanë, (11) ylber (hark), (12) murra/murrëri, (13) va (valë), (14) breg, (15) buzë, (16) bisht, (17) cekë, (18) det, (19) grykë, (20) gjir, (21) kep, (22) mat, (23) shkëmb, (24) shpellë, (25) thellë, (26) ujëra/ujna, (27) zhur, (28) err, (29) peshk, (30) bli, (31) gjanës, (32) spalcë, (33) gjuhëz, (34) kum, kuma "dallgë, tallaz", (35) pellëgu "gropë e madhe me ujë/gomën", (36) erë, (37) gji, (38) rërë ranë "kum", (39) cekinë cektësuar, (40) gadulla/godulla, (41) kserë cekëtinë/cung shkëmbor", (42) volito "kënetë/kënetë bregdetare".
		Terma teknikë 181 (81.2%)	(1) liburna, (2) serilia, (3) lembe, (4) fushnjë fuzhnjë, (5) lundër, (6) mërenë (emër peshku murena), (7) pariqa, (8) rëmuqoj, (9) busull, (10) skalomë "skelë", (11) mol / moli, (12) arganello, (13) fajkë, (14) mrezhë "rrjetë peshkimi", (15) guzhëm, (16) kanal, (17) kulf "det i hapur", (18) baticë-zbaticë, (19) spiaxhë "plazh", (20) port, (21) radë, (22) mandraq, (23) navë, (24) lundë, (25) brik, (26) brigëntinë, (27) orca, (28) poxha, (29) tramuntanë, (30) grego, (31) grego-levante, (32) levante, (33) shirok, (34) oshtro, (35) maistro, (36) maistral, (37) ponente, (38) kofën, (39) kapedan, (40) kapidan, (41) furtunë, (42) marangoz, (43) tratë, (44) avari, (45) spirancë, (46) bunacë, (47) lagunë, (48) kaciskota, (49) sanall, (50) oratë, (51) kuvertë, (52) manovër, (53) shur/zhur, (54) vapor/pampor, (55) pupa, (56) vela, (57) karantinë, (58) maina, (59) vìra, (60) timon, (61) cima, (62) gaxhaman, (63) skaf, (64) bovë, (65) radë, (66) bakaport, (67) gadinë, (68) ormexhim/omerxhim, (69) Nostrom, (70) navllon, (71) kabotazh, (72) helika, (73) nyje, (74) mil/milje, (75) navigacion, (76) hartë, (77) liman, (78) gjol, (79) batak, (80) skelë, (81) tallaz, (82) direk, (83) bash, (84) kiç, (85) kaik(e), (86) maunë, (87) fllugë, (88) kusar, (89) fener, (90) kallafatoj, (91) gjemi, (92) dallga, (93) hambar, (94) makara, (95) levend, (96) katran, (97) shamdur, (98) maistrall, (99) mastralë, (100) pishkadhure "peshkatore", (101) pluar, (102) prim, (103) nisi "ishull", (104) pezaul, (105) pezevoll, (106) vivar, (107) stere, (108) Bocman "përgjegjës kuverte", (109) ujdhesë, (110) humnerë, (111) tetar, (112) valëzim, (113) peshkim, (114) detari, (115) nëndetëse, (116) rrjetë, (117) rrymë, (118) sistemi i bovëzimit detar, (119) barazthellësi, (120) vijë bregdetare, (121) ujëra të brendshme, (122) ujëra me territoriale, (123) zonë ekonomike ekskluzive, (124) anije tregtare, (125) ditari anijes, (126) tarifa portuale, (127) loku, (128) lloti, (129) nëpërvijë, (130) kurs, (131) kënd kursor, (132) urë komandimi, (133) vrojtues, (134) izobata, (135) lundrim, (136) gjuajtës, (137) minaheqës, (138) vendqëndrim, (139) grykëderdhje, (140) motolundër, (141) ballasamar, (142) anaku, (143) anëdetas, (144) ajnik, (145) babani, (146) ballamari, (147) xhirobusull, (148) kompas, (149) sekstant, (150) radio, (151) motovedetë, (152) traget, (153) gomone, (154) admiral, (155) fregatë, (156) korvetë, (157) pastekë, (158) allabandë, (159) peleng, (160) kubrik, (161) shtruman, (162) forpik, (163) radiotelegrafi, (164) radiotelefoni, (165) RADAR, (166) hartë elektronike, (167) çarterim, (168) broker, (169) brokerim, (170) xhipies, (171) skiper, (172) azimut, (173) axhent, (174) mayday, (175) IMO, (176) SOLAS, (177) SAR, (178) SART, (179) EPIRB, (180) AIS, (181) GMDSS.

Tabela Nr.3

	SHTRESA		FJALËT	Autori	Burimi
PERIUDHA	Prehistori	autoktone ose e trashëguar (67 fjalë)	*Anije, ballë, pëlhurë, shul, lugatë, cek, ag* (agon), *diell, ditë, hënë/hanë, ylber* (hark), *murra/murrëri, va* (valë) *breg, buzë, bisht, cekë, det, grykë, gjir, kep, mat, shkëmb, shpellë, thellë, ujëra/ujna, zhur*	Eqrem Çabej	*Ilirishtja dhe shqipja* (Shkup: Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve, 2012): 19–29.
			err	Eqrem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. IV: 98–100.
			peshk, bli, gjanës, spalcë, gjuhëz	Lirak Dodbiba	"Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse." *Iliria* 5 (1976): 91.
			Agron, Gent, Teuta, Taulanti, Ardiaoi, Liburni, Delmates	Eqrem Çabej	*Ilirishtja dhe shqipja* (Shkup: Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve, 2012): 24-25.
			Vendum: vend; Isamnus: Ishëm, Molontum: mal; Mathis: mat "buzë lumi, breg deti"; *Pelagonia: pellg* më e vjetër *pellëg; Sason: Sazan; Ladesta: Lastovo; Delmatia (delme), Delminium: Dalmaci; Ragusium (rrush): Dubrovniku; Tergeste (treg): Trieste; Ulkinion (ulk): Ulqini; Scodra: Shkodër; Epidamn: Durrës; Rhizon: Kotorri.*	Eqrem Çabej	*Ilirishtja dhe shqipja* (Shkup: Instituti i Trashëgimisë Shpirtërore dhe Kulturore të Shqiptarëve, 2012): 19–29.
			Lias, Idassa, Attienites, Dyyrta, Ampsi, Osi, Pedetae, Hemioni	John Wilkes	*The Illyrians* (Oxford: Blackwell Publishers, 1992): 95.
			Liburna, Serilia	Luka Boršić et al.	*Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic* (Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2021): 3.
	Antiketi	gr.vj. (10 fjalë)	*kum, kuma* "dallgë, tallaz", gr. vj. *κύμα* "*kyma* valë, dallgë"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 166.
			pellëg-u "gropë e madhe me ujë, gomën; vend i thellë në ujë, në det, në lumë", gr. vj. *πέλαγος* "*pélagos* – det i hapur, hapsirë e madh ujinore, det"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VI: 161-162
			shpellë, gr. vj. *σπήλαιον* (*spēlaion* – shpellë, zgavër)	Shaban Demiraj	*Prejardhja e shqiptarëve*, bot. i 2-të (Tiranë: Shtëpia Botuese Naimi, 2015): 148.
			Durrës *Dyrrachion* (Δυρράχιον), Lezhë *Lissos* (Λισσός), Apollonia *Apollōnia* (Ἀπολλωνία), Orikum *Orikon* (Ωρικον) ose *Orikos* (Ὥρικος), Vjosa *Aou-s* (Ἀώο-ς), Karaburuni *Akrokeraune* (Ακεροκεραύνια).	Shaban Demiraj	*Prejardhja e shqiptarëve*, bot. i 2-të (Tiranë: Shtëpia Botuese Naimi, 2015): 143-209.
			lembe nga gr. *Λέμβος* nëpërmjet lat. *lembus*	Luka Boršić et al.	*Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic* (Oxford: Archaeopress Publishing Ltd, 2021): 4.
		lat. vj. (7 fjalë)	*erë*, lat. *aera/aria* ose nga gr. vj. *ἀήρ* nëpërmjet latinishtes (e diskutueshme); *gji*, lat. *sinus; fushnjë fuzhnjë* "vegël peshkimi në trajtë shtize, harpun", lat. *fuscina* "mjet për kapjen e peshqve"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. IV: 93-94, 330, 229.
			lundër "kaikë e madhe me lopata, anije e vogël, mjet i thjeshtë lundrimi", lat. *lunter linter* "barkë druri, lundër"; *mërenë* (emër peshku, Mulus barbatus, murena), lat. *muarena*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 253, 332.
			peshk, lat. *piscis; rërë ranë* "kum" *fjalë e mbarë gjuhës*, lat. *arena, (*edhe pse nuk përjashtohet një prurje romane perëndimore *shur/zhur* nga *saburra).*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VI: 175, 293-294.
	Σ 84 fjalë		Fjalë të leksikut detar		

Tabela Nr.4

	SHTRESA		FJALËT	Autori	Burimi
PERIUDHA	Mesjeta	lat. (2 fjalë)	*pariqa* "lopata çift/veshë lopatash" lat. *paricula*, *rëmuqoj* "tërheq me kavo/remorkoj" lat. *remulcare*.	Lirak Dodbiba	"Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse." *Iliria* 5 (1976): 87-91.
			busull të jetë huazim nga lat. e vonë *buxulus/buxula* (nuk përjashtohet edhe nga ven. *büsola/bùsolo*)	Autori	-
		gr. biz. (3 fjalë)	*skalomë* "skelë", *kserë* "cekëtinë/cung shkëmbor", *volito* "kënetë/kënetë bregdetare"	Lirak Dodbiba	"Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse." *Iliria* 5 (1976): 87-91.
			mol / moli nga gr. bizantine *μῶλος* (*môlos*, "masë", "grumbull gurësh" ose "digë"), e kjo mundet nga një bazë më e hershme latine *moles*	-	https://www.treccani.it/vocabolario/molo
			arganello nga gr. bizantine *ὄργανον* (*orgánon*, "vegël" ose "makinë"), nëpërmjet ven. *árgano*	Autori	-
		dalmate (1 fjalë)	*fajkë* "faqe – anë lundre huazim prej dalmatishtes	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. IV: 129.
		sllavo-dalmate (2 fjalë)	*mrezhë* "rrjetë peshkimi", prej srk *mreža* "rrjetë"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 372-373
			*guzhëm "*litar për të shtrënguar anijet ose rrethi që mban rremin ngjitur për lundër", nga skr. *gužma*, me po të njëjtin kuptim.	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. IV: 309.
		rom. (32 fjalë)	*kanal*, *kulf* "det i hapur"; *baticë-zbaticë; spiaxhë* "plazh"; *port*, *porto* "gji i vogël"; *radë* "radë"; *mandraq* "gji i mbrojtur"; *navë* "anije, mjet lundrues"; *lundë; brik; brigëntinë; orca, poxha* "djathtas, majtas" nga it. *orza, poggia*; *tramuntanë* "era e Veriut"; *grego* "era e Verilindjes"; *grego-levante* "era e Lindje-Verilindjes"; *levante* "era e Lindjes"; *shirok, shirocco* "era e Juglindjes"; *oshtro* "era e Jugut"; *maistro, maistral* "era e Veriperëndimit"; *ponente* "era e Perëndimit"	Lirak Dodbiba	"Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse." *Iliria* 5 (1976): 87-91.
			maistrall "era e Veriperëndimit", në veri direkt nga ven. *maistro,maistral*; *kofën* "lloj thurje per te zene peshk" geg veriore, ven. *cofa* me tej lat. vulg. *cophinus; kapedan, kapidan* nga ven. *capitagno* e kjo nga lat. mesjetare *capitaneus,* hyrë në shqip nëpërmjet it. *capitano.*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 271; 107; 38-39.
			furtunë it. ose ven. a gjenoveze *fortuna*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. IV: 227.
			marangoz drejtpërdrejtë nga ven. *marangon*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 282
			*tratë, "*rrjetë e madhe peshkimi, e mbarë bregdetit", ven. *tratta*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VII: 129-130.
			avari, nga ven. *avaria*, e burimit arab *'awāriya*; *spirancë* nga ven. *ancora di speranza*; *bunacë,* nga ven. *bonacia*; *lagunë*, nga ven. *lagùna*; *kaciskota* "tendos cimën" ven. ose lat. vonë *cazziscotta, sanall* "varkë e lehtë me fund të sheshtë" ven. *sàndalo* e cila vjen edhe nga burimi turqishtes si gjuhë e ndërmjetme.	Autori	E folmja detare
	Σ 40 fjalë		Fjalë të leksikut detar		

Tabela Nr.5

	SHTRESA		FJALËT	Autori	Burimi
PERIUDHA	Moderne	it. & gjuhët e tjera romane (27 fjalë)	*oratë*, it. *orata*/ven. *orada*.	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VI: 115.
			kuvertë, it. *coperta,* fr. *couvert*.	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 185.
			manovër, fjalë e re nga fr. *manoeuvre* ose nga it. *manovra*.	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 280.
			shur/zhur, rom. perëndimore *saburra*.	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VI: 294
			*vapor/*pampor "anije avullore" it. *nave a vapore.*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VII: 136.
			pupa "pjesa e pasme e anijes", ven. *pòpe*; *vela* ven. véla; *karantinë,* ven. *quarantena; maina* "ul, psh. ul spirancën" it. *ammaina*; *vìra* "ngri, rrotullo", it. *virà*; *timon*, it. *timone*; *cima*, it. *cima* "litar i hollë"; *gaxhaman* "shufër druri me grep në krye që shërben për të kapur cimat" kombinim termash nga it. *gancio* dhe *a mano*; *skaf*, it. *scafo*; *bovë*, it. *boa*; *radë*, it.*rada*; *bakaport*, It. *boccaporta*; *gadinë*, it. *catena*; *ormexhim/omerxhim*, it. *ormeggiare*; *Nostrom*, it. *Nostromo* nga sp. katalane *Nostramo*; *navllon*, it. *nolo/nolum* ose ven. *naulo; kabotazh* "lundrim bregdetar për qëllime transporti brenda ujrave të të njëjtit shtet", nga fr. *cabotage* ose nga it. *cabotaggio*; *helika*, përmes it. *elica* ose fr. *hèlice*; *nyje*, it. *nodo*; *mil/milje*, it. *miglio*; *navigacion*, it. *navigazione*, *hartë* it. *carta*.	Autori	E folmja detare
		tr.osmane (22 fjalë)	*liman*, *gjol*, *batak*, *skelë*, *tallaz*, *direk*, *bash*, *kiç*, *kaik(e)*, *sanall*, *maunë*, *fllugë*, *kusar*, *fener*, *kallafatoj*.	Lirak Dodbiba	"Le lexique maritime de l'albanais et son rapport avec l'ethnogenèse." *Iliria* 5 (1976): 87-91.
			gjemi, dallga, hambar, makara "bllok me rrotëza/rrula për udhëzimin e cimës", *levend* "pirat", *katran* tr. katran, *shamdur* tr. *shamandira.*	Henry Kahane et al.	*The Lingua Franca in the Levant: Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin* (Urbana: University of Illinois Press, 1958): 6-8, 35.
		gr. re (9 fjalë)	*maistrall* "era e Veriperëndimit", në jug (Çamëri) *mastralë* nga gr.e re	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. V: 271.
			*tratë, "*rrjetë e madhe peshkimi, e mbarë bregdetit", në jug (Çamëri) kjo fjalë e burimit ven. *piscador* ose it. *pescatore* ka hyrë si fjalë lundrimi prej greqishtes së re *tráta* τράτα; *pishkadhure* "peshkatore".	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VII: 129-130.
			pluar "bash" dhe *prim* "kiç"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. I: 51.
			nisi "ishull" gr. e re *nisì νησί; pezaul, pezevoll* "rrjetë peshkimi", *gr.pezovolos*	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VI: 91, 181.
			vivar "rezervat peshku"	Eqerem Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. VII: 261.
			stere "toka përballë detit, psh. dalim në stere", jugore, gr. e re *steriá στεριά*	Autori	Përdorim popullor
		ang. (1 fjalë)	*Bocman* "përgjegjës kuverte", *Boatswain* e kjo nga burim holandez	Autori	Anijet e forcës detare
	Σ 59 fjalë		Fjalë të leksikut detar		

Tabela Nr.6

	SHTRESA		FJALËT	Autori	Burimi
PERIUDHA	Bashkë kohore	Shqipe, kalke gjuhësore (29 fjalë)	*ujdhesë, humnerë, tetar, valëzim, peshkim, detari, nëndetëse, rrjetë, rrymë*	Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. I: 123, 127.
			kurs it. *rotta*, *kënd kursor* it. *angolo di rotta, urë komandimi* ang. *bridge*, ose it. *plancia*, *vrojtues* it. *vedetta*, izobata *vija të barazthellësisë* it. *isobata*, *lundrim* it. *navigazione*, *gjuajtës* ang. *destroyer*, *minaheqës* ang. *minehunter*.	Autori	E folmja detare
			Sistemi i bovëzimit detar it. *Sistema di Segnalamento Marittimo* ang. *Maritime Buoyage System*; *Barazthellësi* "vijë batimetrike, izobatë" it. *isobata*, ang. *isobath*. *Vijë bregdetare* it. *linea di costa* ang. *coastline.*	Literaturë	Shërbimi Hidrografik Shqiptar, *Udhëzues i lundrimit për detet Adriatik e Jon* (Tiranë: Republika e Shqipërisë, Ministria e Mbrojtjes, 1992): 48, 122-123.
			ujëra të brendshme, ujëra territoriale, zonë ekonomike ekskluzive, anije tregtare, ditari anijes, tarifa portuale.	Literaturë	Republika e Shqipërisë, *Kodi Detar i Republikës së Shqipërisë*, miratuar me Ligjin Nr. 9251, datë 8.7.2004, i ndryshuar (Tiranë, 2004): 1–95.
			Loku "pajisia e matjes së shpejtësisë së anijes"; *Lloti* "pajisia e matjes së thellësisë"; *Nëpërvija* "një vijë e drejtë pozicioni që bashkon dy objekte të mbuluara nga njëri-tjetri".	Literaturë	Ndoc Gjeluci, *Elemente të lundrimit detar* (Tiranë: Shtëpia Botuese "Naim Frashëri", 1970): 55, 69, 115.
		Fjalë të reja të burimit vendës (4 fjalë)	*vendqëndrim; grykëderdhje; cekinë cektësuar; gadulla/godulla*	Literaturë	Shërbimi Hidrografik Shqiptar, *Udhëzues i lundrimit për detet Adriatik e Jon* (Tiranë: Republika e Shqipërisë, Ministria e Mbrojtjes, 1992): 46, 122, 127.
		Form. hibride, gjysëmkalke (2 fjalë)	*motolundër* e përshtatur nga it. *motobarca*	Çabej	*Studime etimologjike në fushë të shqipes*, vëll. I: 126.
			ballasamar "pjesa e përparme e anijes", formuar nga fjala shqipe *ball* dhe huazimi gr. *samar*.	Autori	E folmja detare
		Fjalë detare të së folmes së Ishmit (5 fjalë)	*anaku* "pjesa anësore e anijes", *anëdetas* "banor i bregdetit", *ajnik* "erë e lehte që fryn nga deti", *babani* "direku", *ballamari* "litari që lidh anijen" me ndërmjetësinë e tr. *palamar* dhe ven. *palamara* nga gr. bizantine *palamàri*.	Literaturë	David Luka, *Studime gjuhësore*, vëll. 20, *I. Glosari detar i atë Viktor Volajt; II. Fjalorth i fjalëve të ralla të "Prralla Kombtare" të atë Donat Kurtit* (Shkodër: Fiorentina, 2018): 15–16.
		it. (12 fjalë)	xhirobusull it. *girobussola*, kompas *compasso*, sekstant *sestante*, radio *ràdio*, motovedetë *motovedetta*, traget *traghetto*, gomone it. *gommone*, admiral *ammiraglio* e burimit arab *amīr al-baḥr* "komandant i detit", fregatë *fregata*, korvetë *corveta*, pastekë "rrula vertikalë për udhëzimin e cimës" ven. *pasteca* ose it. *pastecca,* allabandë "bordet e anijes" ven. *a la banda* ose it. *alla banda.*	Autori	E folmja detare
		rus. (3 fjalë)	peleng rus. *peleng пеленг* (rrjedhojë pelengator), kubrik "mjedis i jetesës së ekuipazhit" rus. *кубрик (kubrik),* shtruman *rus. шмýрман (shtúrman) nga burim holandez*.	Autori	E folmja detare
		ang. (13 fjalë)	forpik ang. *forepeak*, radiotelegrafi *radiotelegraphy,* radiotelefoni *radiotelephony,* radar akronim nga ang. amerikane *RADAR*, hartë elektronike ang. *electronich chart*, çarterim angl. *chartering,* broker ang. *broker*, brokerim angl. *shipbrokering,* xhipies *ang. gps,* skiper *ang. skipper,* azimut prej ang. *azimuth* ose nga fr. *azimut* e kjo prej burimi arab *as-sumūt* "drejtim rrugë vijë", axhent ang. *ship agent* ose nga it. *agente, mayday,* nga ang. *mayday*, kjo nga fr. *m'aider* si shkurtim i ven. *m'aider* që dmth "më ndihmoni".	Autori, Treccani	E folmja detare, https://www.treccani.it/vocabolario

		terma ndërkombëtarë (7 fjalë)	*IMO* "International Maritime Organization", *SOLAS* "Safety of Life as Sea", *SAR* "Search And Rescue", *SART* "Search And Rescue Trasponder", *EPIRB* "Emergency Positioning Indicator Radio Beacon", *AIS* "Automatic Identification System", *GMDSS* "Global Maritime Distress and Safety System".	Autori, SMCP	E folmja detare, International Maritime Organization (IMO), *IMO Standard Marine Communication Phrases (SMCP)*, Resolution A.918(22), adopted on 29 November 2001 (London: IMO, 2002): 18-26. https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/OurWork/Safety/Documents/A.918(22).pdf
		Metafora	"*mori kum te bova*"; "*e hëngri deti*"; "*shtatë ballë det*"; "*doli në batulla*"	Autori	Përdorim shoqëror
		Fjalë të mbarë gjuhës, me origjinë detare	*avari, timon, kusar, maune, hambar/hamar.*	Autori	Përdorim shoqëror
	Σ 75 fjalë		Fjalë të leksikut detar		

BULETINI SHKENCOR

Nëntor, 2026